

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ФІЛІПЕНКО ВАЛЕРІЯ РУСЛАНІВНА

УДК 343.54

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛІСНЕ НЕВИКОНАННЯ
ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ,
ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. Р. Філіпенко

Науковий керівник:

Зайцев Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент

Харків – 2022

АНОТАЦІЯ

Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2022.

У дисертації здійснено вирішення наукового завдання, що полягає у розробленні комплексної науково-правової характеристики кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України) через аналіз її загальних засад, ознак складу цього злочину та його караності, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики.

У першому розділі розглянуто загальні засади кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 166 КК України. Використовуючи історико-правовий та порівняльно-правовий наукові методи, уперше встановлено передумови і наукове підґрунтя включення ст. 166 до КК України, виділено підходи до встановлення відповідальності за неналежне виконання обов'язків щодо підопічної особи у контрольних текстах проекту КК України, обґрунтовано необхідність встановлення та подальшого збереження кримінальної відповідальності за цей злочин з урахуванням, як соціальних (соціально-економічних та соціально-психологічних), нормативно-правових, кримінологічних та інституційних факторів, так і позитивного досвіду зарубіжних країн різних правових систем.

Другий розділ дисертації присвячено характеристиці об'єкта та потерпілого від злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Сформульовано визначення родового об'єкту кримінальних правопорушень, передбачених Розділом V Особливої частини КК України, та видового об'єкту кримінальних

правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України. Набула подальшого розвитку висловлена у кримінально-правовій доктрині позиція щодо необхідності трансформації видового об'єкту цих кримінальних правопорушень у самостійний родовий, що обумовлює пропозицію їх виокремлення у створений розділ Особливої частини КК України. Удосконалено класифікацію кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, залежно від їх підвидових об'єктів, визначення безпосереднього (основного та додаткового факультативного) об'єкту злочину, передбаченого ст. 166 КК України, через аналіз структури суспільних відносин, що його складають, та механізму заподіяння йому шкоди. Встановлено ознаки (вік та відносини з винним), які характеризують потерпілих осіб від досліджуваного злочину, та удосконалено систематизацію їх видів.

У третьому розділі піддано аналізу об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Удосконалено наукову позицію про те, що досліджуване суспільно небезпечне діяння може бути вчинено виключно у формі бездіяльності: чистої (невиконання) або змішаної (неналежне виконання обов'язків). Уперше окреслено підстави виникнення обов'язків по догляду як однієї з обов'язкових умов кримінальної відповідальності за бездіяльність та запропоновано замінити словосполучення «встановлених законом» на «передбачених законодавством» у диспозиції ст. 166 КК України.

Застосовуючи догматичний та логіко-граматичний метод, удосконалено тлумачення поняття «обов'язки по догляду», використаного у ст. 166 КК України, та аргументацію щодо його збереження у диспозиції статті, встановлено його комплексний характер. Уперше аргументовано пропозицію виключення зі ст. 164 КК України такої форми діяння як ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні.

Удосконалено обґрунтування необхідності виключення зі ст. 166 КК України злісності як ознаки цього діяння. Для уникнення необґрунтованого розширення меж криміналізації досліджуваного діяння, уперше запропоновано

доповнення диспозиції статті вказівкою на несумлінне ставлення суб'єкта злочину до обов'язків по догляду.

Використовуючи порівняльно-правовий та системно-структурний методи, удосконалено розмежування цього злочину із суміжними кримінальними правопорушеннями, передбаченими ст.ст. 119, 120, 126-1, 135, 137, 164, 167 КК України, вирішено проблеми їх кваліфікації, у тому числі, за сукупністю. Уперше наведено аргументи щодо відсутності підстав кваліфікації за ст. 166 КК України таких дій як жорстоке поводження, зловживання правами, застосування фізичних покарань, фізичного чи психічного насильства тощо. Набули подальшого розвитку науковий підхід щодо віднесення злочину, що досліджується, до кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, а також пропозиції щодо включення батьків до кола суб'єктів злочину, передбаченого ст. 167 КК України.

Розкрито поняття «тяжкі наслідки» та удосконалено обґрунтування відмови від нього. Доведено, що суспільно небезпечні наслідки злочину, передбаченого ст. 166 КК України можуть наставати тільки у вигляді фізичної (особистої) шкоди, виокремлено її види. З огляду на те, що деякі наслідки здатні істотно підвищити ступінь суспільної небезпечності цього злочину, удосконалено обґрунтування необхідності диференціації кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину та доповнення ст. 166 КК України частинами другою–четвертою. Уперше запропоновано у диспозиції ст. 120 КК України замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння» з метою заповнення прогалини у законі щодо кваліфікації одноактного умисного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що призвело до їх самогубства.

Удосконалено аналіз особливостей розвитку причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, який має опосередкований характер.

Четвертий розділ присвячено вивченню суб'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Удосконалено характеристику суб'єктивної

сторони цього злочину у рамках необережної та змішаної форми вини, при якій, у цілому, його визнано необережним. Наведено види низьких мотивів та таких, що не мають властивостей низьких, якими може керуватись суб'єкт при вчиненні діяння з прямим умислом.

Виокремлено спеціальні ознаки (соціальна роль та природа взаємовідносин з потерпілим) суб'єкта злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Удосконалено визначення та класифікацію спеціальних суб'єктів злочину, запропоновано закріпити вичерпний їх перелік у відповідній примітці до ст. 166 КК України.

У п'ятому розділі розглянуто проблеми караності злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. Застосовуючи конкретно-соціологічні та статистичні методи, уперше виявлено тенденцію призначення тих видів покарань, що передбачені санкцією ст. 166 КК України. Набули подальшого розвитку рекомендації щодо включення до санкції ст. 166 КК України такого виду покарання як громадські роботи, а також заперечення щодо ефективності призначення штрафу та виправних робіт до осіб, що вчинили цей злочин. Використовуючи формально-юридичний метод, запропоновано нове викладення санкцій частин першої–четвертої ст. 166 КК України.

Приділено увагу проблемі звільнення особи від покарання та його відбування. Уперше визначено тенденції до застосування судами звільнення від відбування покарання з випробуванням за ст.ст. 75 та 79 КК України. Обґрунтовано потребу випробування винного на предмет належного виконання обов'язків по догляду за особою, яка його потребує, та можливості вчинення ним правопорушення, передбаченого ст. 184 КУпАП або ст. 166 КК України. Уперше аргументовано необхідність застосування до засудженого обмежувального заходу, передбаченого п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України, а також зобов'язання його до вчинення дій по виконанню конкретних обов'язків по догляду на підставі п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України. Набула подальшого розвитку позиція щодо необхідності поширення положення ст. 79 КК України на чоловіків, які мають дітей віком до семи років.

У дисертації використано широку нормативно-правову базу міжнародного та національного законодавства, закони про кримінальну відповідальність України та зарубіжних держав різних правових систем, контрольні тексти проєкту КК України, архівні матеріали робочої групи Кабінету Міністрів України по підготовці проєкту КК України 2001 року за період з 1993–2001 рр., історичні джерела права. Здійснено огляд та піддано аналізу наукові позиції і підходи, присвячені досліджуваній проблематиці, критично осмислено сучасні теоретичні доробки фахівців у галузях права, педагогіки, психології, філології. Вивчено матеріали судової практики Верховного Суду України та Верховного Суду, рішення Конституційного Суду України, статистичні дані Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України. Узагальнено судову практику (673 обвинувальні вироки) по застосуванню ст. 166 КК України у період 2010–2022 рр.

Робота є першим у науці кримінального права України комплексним дослідженням кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). За його результатами сформульовано положення, висновки та надано авторські рекомендації, які мають як теоретичне, так і практичне значення. Зокрема, вони можуть бути використані: у правотворчості – при внесенні змін і доповнень до закону про кримінальну відповідальність, зокрема, ст.ст. 76, 79, 91-1, 120, 164, 166, 167 КК України; у правозастосуванні – при застосуванні ст. 166 КК України, при розмежуванні цього кримінального правопорушення із суміжними; у науково-дослідній діяльності – для подальшої розробки проблеми відповідальності за злочин, передбачений ст. 166 КК України, та інші кримінальні правопорушення у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей; у навчальному процесі – при викладанні курсу кримінального права України, підготовці науково-практичних коментарів КК України, підручників, навчальних посібників.

Ключові слова: невиконання обов'язків по догляду, злісність, кримінальна відповідальність, дитина, тяжкі наслідки, необережність, сімейні відносини, опіка (піклування).

SUMMARU

V. R. Filipenko. Criminal responsibility for a persistent failure to fulfill a duty of care for a child or adult under guardianship or in the custody. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for the grant of degree of Doctor of Philosophy in 081 “Law”. National Law University of Yaroslav Mudryi, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kharkiv, 2022.

The thesis solved the scientific issue related to development of comprehensive scientific and legal characteristics of criminal responsibility for a persistent failure to fulfill a duty of care for a child or adult under guardianship or in the custody (Article 166 of the Criminal Code of Ukraine) through analysis of its general fundamentals, elements of this crime and its punishability as well as formulation of scientifically based proposals to improve the current legislation and law enforcement practice.

The first section examines the general fundamentals of criminal responsibility for the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine. It is the first time that the preconditions and scientific basis for inclusion of Article 166 in the Criminal Code of Ukraine have been clarified, the approaches to establishment of responsibility for improper fulfillment of duties with regard to a person under care in the control texts of the draft Criminal Code of Ukraine have been outlined, a need for establishment and maintenance of criminal responsibility for this crime in future with regard to both social (socio-economic and socio-psychological), statutory and regulatory, criminological and institutional factors as well as the positive experience of foreign countries of different legal systems has been substantiated with the use of the historical and legal and comparative legal scientific methods.

The second section of the thesis is devoted to the characteristics of the object and victim of the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine. The definitions of the generic object of the criminal offences, provided for by Section V of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, and the typical object of the criminal offences, provided for by Articles 164–169 of the Criminal Code of Ukraine, have been formulated. The opinion, used in the criminal law doctrine, on a need in transformation of the typical object of these criminal offences into the independent generic object that causes the proposal to specify them in the created section of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, has been continuously developed. The classification of the criminal offences, provided for by Articles 164–169 of the Criminal Code of Ukraine, depending on their subspecific objects, the definition of the direct (main and additional optional) object of the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, through analysis of the structure of its constituent social relations and the mechanism of infliction of harm, caused to it, have been improved. The features (age and relations with a guilty person), characterizing victims of the researched crime, have been established, and their types systematization has been improved.

The objective aspect of the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, has been analyzed in the third section. The scientific opinion that the researched socially dangerous action may be committed only as an omission: unmixed (non-fulfillment) or mixed (improper fulfillment of duties), has been improved. It is the first time that the grounds for duties of care as one of prerequisites for criminal responsibility for any omission have been determined and it was proposed to replace the phrase “established by law” with “provided for by law” in the disposition of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine.

The term “duty of care”, specified in Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, has been interpreted, the rationale for its preservation in the disposition of the article has been improved, its comprehensive nature has been established with the use of dogmatic, logical and grammatical methods. For the first time the proposal to delete such a form of an action as evasion of parents from maintenance of minors or disabled children who shall be maintained by them has been argued.

The substantiation of the need for exclusion of malignity as an element of this act from Article 166 of the Criminal Code of Ukraine has been improved. In order to avoid unreasonable extension of criminalization of the researched action, it has been proposed to supplement the disposition of the article with a reference to the bad faith attitude of the perpetrator towards a duty of care.

This crime and related criminal offenses, provided for by Articles 119, 120, 126-1, 135, 137, 164, 167 of the Criminal Code of Ukraine, have been distinguished with the use of comparative and legal as well as systematic and structural methods, the issues related to their classification, in particular, their aggregate characterization have been solved. For the first time the arguments concerning a lack of any grounds for classification of such actions as cruel treatment, abuse of rights, application of physical punishment, physical or mental violence etc. according to Article 166 of the Criminal Code of Ukraine have been given. The scientific approach to classification of the researched crime as a criminal offence related to domestic violence and proposals to include parents in the range of subjects of the crime, provided for by Article 167 of the Criminal Code of Ukraine, have been continuously developed.

The term “grave consequences” has been explained and substantiation of a refusal of it has been improved. It is proved that socially dangerous consequences of the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, may occur only in the form of a physical (personal) damage, its types have been determined. With regard to the fact that some consequences can significantly increase the degree of public danger of this crime, substantiation of a need in differentiation of criminal responsibility for this crime and supplementation of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine with Parts 2–4 has been improved. It is the first time that it has been proposed to replace the word combination “other actions”, specified in the disposition of Article 120 of the Criminal Code of Ukraine, with “another action”, in order to fill the gaps in the law concerning classification of a one-act willful failure to fulfill a duty of care for a child or person under guardianship or in the custody, resulting in their suicide.

The analysis of peculiarities of development of the causal link between a socially dangerous act and socially dangerous consequences, which is indirect, has been

improved.

The fourth section is devoted to the study of mens rea of the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine. The characteristics of the subjective aspect of this crime have been improved within the framework of a negligence and mixed form of guilt, in which, in general, it is recognized to be a negligence. Types of base motives and those which are not base and by which the perpetrator, willfully and knowingly committing an action, may be guided, are given.

The special features (social role and nature of relations with a victim) of the perpetrator according to Article 166 of the Criminal Code of Ukraine have been identified. The definition and classification of special subjects of the crime have been improved, it was proposed to determine their exhaustive list in an appropriate note to Article 166 of the Criminal Code of Ukraine.

The fifth section considers the issues related to punishability of malicious non-fulfillment of a duty of care for a child or person under guardianship or in the custody. It is the first time that the trend of punishments, imposed as provided for by the sanction of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, has been detected with the use of specific sociological and statistical methods. The recommendations to include such a type of punishment as community service in the sanction of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine as well as objections to effectiveness of the fine and correctional labour imposition to the persons, committing this crime, have been continuously developed. New formulation of the sanctions of Parts 1–4 of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine has been proposed with the use of the legalistic method.

Attention is paid to the issue related to discharge of an individual from punishment and from serving it. It is the first time that the trends of courts applying discharge on probation according to Articles 75 and 79 of the Criminal Code of Ukraine are determined. The need in probation of a guilty person with regard to his/her proper fulfillment of a duty of care for a person, needing this care, and a possibility of his/her commitment of the offence, provided for by Article 184 of the CUoAO or Article 166 of the Criminal Code of Ukraine are substantiated. It is the first time that a need for application of a restrictive measure, provided for by Paragraph 5 of Part 1 of Article 91-

1 of the Criminal Code of Ukraine, to a convicted person has been argued as well as that he/she is obliged to take actions to fulfill any specific duty of care according to Paragraph 6 of Part 3 of Article 76 of the Criminal Code of Ukraine. An opinion on the need for expansion of the provision of Article 79 of the Criminal Code of Ukraine to men who have children under the age of seven are presented has been continuously developed.

The large statutory and regulatory base of the international and national legislation, laws of Ukraine and foreign states of different legal systems on criminal responsibility, pilot texts of the draft Criminal Code of Ukraine, archive materials of the task group of the Cabinet of Ministers of Ukraine, involved in preparation of the draft Criminal Code of Ukraine of 2001, for the period from 1993 to 2001, historical sources of law have been used in the thesis. The scientific opinions and approaches, devoted to the researched issues, have been reviewed and analyzed, the modern theoretical developments of specialists in the fields of law, pedagogy, psychology and philology have been critically conceptualized. Materials of the judicial practice of the Supreme Court of Ukraine and Supreme Court, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, statistical data of the Prosecutor General's Office of Ukraine, State Judicial Administration of Ukraine have been studied. The judicial practice (673 judgements of conviction) concerning application of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine for the period from 2010 to 2022 has been summarized.

The thesis is the first comprehensive research of criminal responsibility for a persistent failure to fulfill a duty of care for a child or adult under guardianship or in the custody (Article 166 of the Criminal Code of Ukraine) in the science of criminal law of Ukraine. According to its results the provisions, conclusions and author's recommendations of both theoretical and practical value have been formulated. In particular, they can be used: in the law-making process – when making amendments and additions to the law on criminal responsibility, in particular, Articles 76, 79, 91-1, 120, 164, 166, 167 of the Criminal Code of Ukraine; in the law enforcement practice – when applying Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, when differentiating this criminal offence from those related; in the scientific research activity – for further

development of the issue related to responsibility for the crime, provided for by Article 166 of the Criminal Code of Ukraine, and any other criminal offences against family, guardianship (custody) and normal development of children; in the educational process – when teaching criminal law of Ukraine, preparing scientific and practical commentaries on the Criminal Code of Ukraine, textbooks, manuals.

Key words: non-fulfillment of a duty of care, malignity, criminal responsibility, child, grave consequences, negligence, family relations, custody (guardianship).

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, які відображають основні результати дисертації:

1. Філіпенко В. Р. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. Вип. 2 (14). С. 179–208.

2. Filipenko Valeriia. The immediate object of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Art. 166 of The Criminal Code of Ukraine). Безпосередній об'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Visegrad journal on human rights*. 2021. № 2. Р. 299–304.

3. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 264–276.

4. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечні наслідки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 223–242.

5. Філіпенко В. Р. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК

України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 68 (2021). С. 230–235.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Філіпенко В. Р. Актуалізація дослідження генези кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування в умовах реформування кримінального права. *Діджиталізація і безпека: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 19 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 366–371.

2. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за особою в проєкті Кримінального кодексу України. *Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 22-23 жовт. 2020 р.). Харків: Право, 2021. С. 144–147.

3. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, в законодавстві держав романо-германської правової сім'ї. *Юридична осінь 2020 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (Харків, 23 листоп. 2020 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 204–207.

4. Філіпенко В. Р. Потерпілий від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.). Х.: Право, 2021. С. 160–162.

5. Філіпенко В. Р. Щодо помилок при встановленні тяжких наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Юридична осінь 2021 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (Харків, 18 листоп. 2021 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2021. С. 279–282.

6. Філіпенко В. Р. Щодо встановлення форми вини при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Необережні кримінальні правопорушення: проблеми теорії та практики: матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»* (Київ, 28 січ. 2022 р.). Київ: НаУКМА, 2022. С. 125–129.

7. Філіпенко В. Р. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: порівняльний аналіз складу за чинним КК України та його проєктом. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 черв. 2022 р.)*. Київ: МДУ, 2022. С. 316–318.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛІСНЕ НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ.....	15
1.1. Генеза становлення й розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	15
1.2. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	21
1.3. Міжнародний і зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	29
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТ ТА ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ.....	36
2.1. Родовий та видовий об'єкти злочину, передбаченого ст. 166 КК України.....	36
2.2. Безпосередній об'єкт злочину і механізм заподіяння йому шкоди.....	44
2.3. Потерпілий від злочину.....	50
Висновки до розділу 2.....	53
РОЗДІЛ 3. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 166 КК УКРАЇНИ.....	56
3.1. Суспільно небезпечне діяння злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	56

3.2. Суспільно небезпечні наслідки невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	86
3.3. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками злочину, передбаченого ст. 166 КК України.....	110
Висновки до розділу 3.....	118
РОЗДІЛ 4. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА І СУБ'ЄКТ ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ.....	123
4.1. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 166 КК України.....	123
4.2. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	140
Висновки до розділу 4.....	148
РОЗДІЛ 5. КАРАНІСТЬ ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ.....	150
5.1. Покарання за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування та їх призначення.....	150
5.2. Звільнення від покарання за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.....	159
Висновки до розділу 5.....	167
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175
ДОДАТКИ.....	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВС – Верховний Суд

ВССУ – Вищий спеціалізований суд України

ВСУ – Верховний Суд України

ЗУ – Закон України

КК – Кримінальний кодекс

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СК – Сімейний кодекс

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Уповноважений з прав людини – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦК – Цивільний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Права та інтереси соціально вразливих категорій осіб, зокрема, дітей та обмежено дієздатних (недієздатних), потребують особливого захисту в умовах демографічної та економічної кризи, зростання соціального сирітства, знецінення морально-етичних норм. Визначальне місце займає право на догляд, що корелюється з обов'язком батьків, опікунів, піклувальників, прийомних батьків тощо. Належне виконання цього обов'язку забезпечує нормальний процес зростання та розвитку дитини, а також життєдіяльність повнолітньої особи, яка позбавлена можливості самостійно реалізовувати свої права. У свою чергу, благополуччя таких категорій осіб є одним з показників розвитку та процвітання будь-якої держави, у тому числі й України. Важливо, щоб на державному рівні гарантувались права цих осіб, здійснювався контроль за їх забезпеченням та захист.

Згідно з щорічною доповіддю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини) «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» у 2021 р. 2 006 осіб звернулось з повідомленнями про порушення таких прав дітей як: право на піклування та турботу батьків, на соціальний захист, на освіту, на утримання з боку батьків, на захист від насильства, на виховання в сім'ї, на життя та здоровий розвиток. За даними Міністерства соціальної політики на кінець 2021 р. в Україні проживало близько 69 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них понад 63,5 тисяч дітей (93 %) влаштовано до сімейних форм виховання. З одного боку, ці дані свідчать про порушення права дитини на виховання, турботу, піклування з боку батьків, а з іншого – про можливість їх відновлення шляхом встановлення опіки, піклування, у прийомній сім'ї тощо. У зв'язку з цим, важливим є існування кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування у ст. 166 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Оціночні поняття (злісність та тяжкі наслідки), які містить диспозиція ст. 166 КК України, відсутність критеріїв їх визначення, проблеми відмежування цього злочину від правопорушення, передбаченого ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), криміналізація економічного насильства як форми вчинення злочину, передбаченого ст. 126-1 КК України, тощо спричиняють труднощі і помилки у правозастосовчій діяльності при кваліфікації вчиненого як злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що потребує вирішення.

Проблеми відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей досліджували: А. В. Андрушко, І. О. Бандурка, Ю. В. Баулін, О. І. Белова, В. В. Гальцова, Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, М. Г. Заславська, Д. О. Калмиков, С. Г. Киренко, Л. М. Кривоченко, С. Я. Лихова, С. М. Морозюк, Т. А. Павленко, М. І. Панов, М. А. Рубашенко, І. В. Семенов, О. В. Тавлуй, М. І. Хавронюк, М. В. Шепітько, Н. С. Юзікова та ін. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 166 КК України, висвітлено у працях П. П. Андрушка, А. П. Бабія, О. Ф. Бантишева, О. І. Белової, О. С. Гардецького, М. К. Гнетнева, К. А. Голдзінського, О. М. Готіна, І. О. Зінченко, Д. П. Євтеєвої, С. Г. Киренка, І. І. Литвина, М. В. Мазура, М. І. Мельника, С. М. Морозюка, А. С. Оксаніченка, О. О. Семенюка, В. В. Шаблистого, Є. В. Шевченко та ін. Однак, кримінальна відповідальність за злочин, передбачений ст. 166 КК України, не була предметом самостійного дисертаційного дослідження у науці кримінального права. Зазначені положення свідчать про актуальність обраної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Теоретичні проблеми ефективності кримінального законодавства України та практики його застосування» (номер державної реєстрації 0111U000959)». Тему дисертації затверджено на засіданні

вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 22 листопада 2019 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексна науково-правова характеристика кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України) через аналіз її загальних засад, ознак складу цього злочину та його караності, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

1. З'ясувати загальні засади кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 166 КК України:

- визначити генезу становлення й розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування;

- виявити та розкрити фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за цей злочин;

- встановити особливості міжнародного та зарубіжного досвіду регламентації кримінальної відповідальності за подібне діяння.

2. Визначити об'єкт та потерпілого від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування:

- встановити родовий та видовий об'єкти кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, а також їх місце у системі Особливої частини КК України;

- сформулювати безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 166 КК України, та з'ясувати механізм спричинення йому шкоди;

- визначити ознаки потерпілих осіб від цього злочину та окреслити їх види.

3. Надати кримінально-правову характеристику об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України:

- визначити форму та зміст суспільно небезпечного діяння цього злочину, провести розмежування із суміжними кримінальними правопорушеннями;

- встановити види та розкрити зміст суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України;

- виявити особливості причинного зв'язку між діянням та його наслідками.

4. Здійснити кримінально-правову характеристику суб'єктивної сторони та суб'єкта досліджуваного злочину:

- встановити особливості вини та мотиву як ознак суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України;

- навести загальні та спеціальні ознаки суб'єкта злочину та відобразити їх коло.

5. Визначити особливості караності злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування:

- виявити тенденції призначення покарання за злочин, передбачений ст. 166 КК України;

- з'ясувати особливості звільнення від покарання за цей злочин.

6. Викласти результати узагальнення та вивчення матеріалів судової практики по застосуванню ст. 166 КК України.

7. Сформулювати та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення чинної редакції ст. 166 КК України, надати рекомендації стосовно практики її застосування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері охорони сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей.

Предметом дослідження є кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.

Методи дослідження. Методологічною основою є комплексний підхід до аналізу злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою,

щодо якої встановлена опіка чи піклування. При дослідженні використано такі наукові методи: *діалектичний* (при аналізі явищ у їх розвитку та взаємозв'язку, єдності та протиріччях); *історико-правовий* (при вивченні генези розвитку відповідальності за цей злочин); *порівняльно-правовий* (при аналізі та співставленні норм КК України, норм КУпАП та КК України, а також норм кримінального законодавства зарубіжних держав); *догматичний* (при розкритті змісту понять, що містяться у нормативно-правових актах та застосовуються у правовій доктрині); *логіко-граматичний* (при тлумаченні окремих положень ст. 166 КК України); *системно-структурний* (при аналізі елементів та ознак складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України, визначенні його місця у системі Особливої частини КК України, встановленні системних зв'язків цієї норми з іншими, формулюванні пропозицій по їх вдосконаленню); *конкретно-соціологічні* (спостереження, вивчення документів, опис тощо) та *статистичний* (при вивченні даних державних інституцій, узагальненні судової практики по застосуванню ст. 166 КК України, підрахунку його результатів); *формально-юридичний* (при побудові диспозиції та санкції ст. 166 КК України).

Емпіричну основу дослідження становлять результати вивчення 673 обвинувальних вироків, винесених за ст. 166 КК України у період 2010–2022 рр., матеріали судової практики Вищого спеціалізованого суду України (далі – ВССУ) з розгляду цивільних і кримінальних справ, Верховного Суду України (далі – ВСУ) та Верховного Суду (далі – ВС), рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ), статистичні дані Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду.

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є першим у науці кримінального права України комплексним дослідженням злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). До найбільш вагомих результатів, які відображають наукову новизну роботи та виносяться на захист, належать такі положення.

Уперше:

- встановлено передумови та наукове підґрунтя включення ст. 166 до чинного закону про кримінальну відповідальність на підставі архівних матеріалів робочої групи Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) по підготовці проєкту КК України 2001 року за період з 1993–2001 рр.;
- виділено підходи до встановлення відповідальності за неналежне виконання обов’язків щодо підопічної особи у контрольних текстах проєкту КК України за період з січня 2021 р. по травень 2022 р.;
- обґрунтовано необхідність встановлення та подальшого збереження кримінальної відповідальності за цей злочин з урахуванням, як соціальних (соціально-економічних та соціально-психологічних), нормативно-правових, кримінологічних та інституційних факторів, так і позитивного досвіду зарубіжних країн різних правових систем;
- окреслено підстави, за наявності яких у зобов’язаної особи виникає обов’язок догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. Запропоновано замінити у диспозиції ст. 166 КК України словосполучення «встановлених законом» на «передбачених законодавством», що відповідатиме вимогам законодавчої техніки;
- спростовано підходи, вироблені правозастосувачами, щодо наявності підстав для кваліфікації за ст. 166 КК України таких дій, як зловживання правами, жорстоке поводження, застосування фізичних покарань, фізичного чи психічного насильства;
- аргументовано виключення зі ст. 164 КК України такої альтернативної форми діяння як ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні;
- для унеможливлення необґрунтованого розширення меж криміналізації, у разі виключення ознаки злісності, запропоновано доповнення диспозиції ст. 166 КК України вказівкою на несумлінне ставлення суб’єкта кримінального правопорушення до обов’язків по догляду;

- з метою вирішення проблеми кваліфікації умисного одноактного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило їх самогубство, запропоновано у диспозиції ст. 120 КК України замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння»;

- встановлено тенденції щодо призначення покарання за вчинення цього злочину, у тому числі, при сукупності з іншими кримінальними правопорушення, та звільнення від покарання. Аргументовано необхідність застосування до звільненого від відбування покарання з випробуванням обмежувального заходу, передбаченого п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України, а також зобов'язання його до вчинення дій по виконанню конкретних обов'язків по догляду на підставі п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України.

Удосконалено:

- класифікацію кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164-169 КК України, залежно від підвидових об'єктів, які становлять суспільні відносини: 1) у сфері матеріального утримання (ст.ст. 164, 165 КК України); 2) у сфері нормального існування та розвитку дітей і підопічних (ст.ст. 166, 167 КК України); 3) у сфері усиновлення, встановлення опіки (піклування), передачі дитини на виховання в сім'ю (ст.ст. 168, 169 КК України);

- визначення безпосереднього об'єкту злочину, передбаченого ст. 166 КК України, через аналіз структури суспільних відносин, що його складають, та механізму заподіяння йому шкоди;

- систематизацію видів потерпілих осіб від злочину, що досліджується, до яких належать: 1) діти, що а) біологічно походять від батьків, незалежно від факту державної реєстрації, б) виховуються у будь-якій сімейній формі влаштування, незалежно від її виду; 2) повнолітні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними;

- позицію, відповідно до якої формою суспільно небезпечного діяння при вчиненні злочину, що досліджується, є, так звана, «чиста» (невиконання) та «змішана» (неналежне виконання обов'язків) бездіяльність;

- тлумачення поняття «обов'язки по догляду», використаного у ст. 166 КК України, а також аргументацію щодо його збереження у тексті диспозиції;
- обґрунтування необхідності виключення зі ст. 166 КК України злісності як обов'язкової ознаки, яка вказує на неодноразовість вчинення діяння та умисну форму вини злочину.
- розмежування досліджуваного злочину із суміжними кримінальними правопорушеннями, передбаченими ст.ст. 119, 120, 126-1, 135, 137, 164, 167 КК України;
- обґрунтування відмови від поняття «тяжкі наслідки» та визначення конкретних видів наслідків цього злочину. З урахуванням того, що деякі наслідки можуть істотно підвищувати ступінь суспільної небезпечності досліджуваного злочину, аргументовано необхідність диференціації кримінальної відповідальності у ст. 166 КК України та доцільність її доповнення частинами другою-четвертою (див. Висновки);
- аналіз особливостей розвитку причинного зв'язку між діянням та наслідками, який має опосередкований характер;
- характеристику суб'єктивної сторони злочину, зокрема, доведено, що психічне ставлення особи до діяння може мати форму як умислу, так і необережності, а до наслідків – тільки необережності;
- визначення і класифікацію спеціальних суб'єктів цього злочину, запропоновано закріпити вичерпний їх перелік у відповідній примітці до ст. 166 КК України.

Набули подальшого розвитку:

- науковий підхід щодо необхідності трансформації видового об'єкту кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, у самостійний родовий об'єкт, а також пропозиції стосовно виділення цих кримінальних правопорушень у новостворений розділ Особливої частини КК України;
- позиція щодо визнання злочину, передбаченого ст. 166 КК України – кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством;

- пропозиції щодо включення батьків до кола суб'єктів злочину, передбаченого ст. 167 КК України, для вирішення проблеми кваліфікації дій батьків, що зловживають своїми правами з корисливою метою на шкоду своїм дітям;
- рекомендації щодо включення до санкції ст. 166 КК України такого виду покарання як громадські роботи, а також заперечення щодо ефективності призначення штрафу та виправних робіт до осіб, що вчинили цей злочин;
- позиція стосовно необхідності поширення положення ст. 79 КК України на чоловіків, які мають дітей віком до семи років, що дозволить урівняти положення чоловіків та жінок, які мають малолітніх дітей, та звільняються від відбування покарання з випробуванням, що сприятиме забезпеченню інтересів дитини.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертаційному дослідженні теоретичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані: у *правотворчості* – при внесенні змін і доповнень до закону про кримінальну відповідальність, зокрема, ст.ст. 76, 79, 91-1, 120, 164, 166, 167 КК України; у *правозастосуванні* – при застосуванні ст. 166 КК України, при розмежуванні цього кримінального правопорушення із суміжними; у *науково-дослідній діяльності* – для подальшої розробки проблеми відповідальності за злочин, передбачений ст. 166 КК України, та інші кримінальні правопорушення у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей; у *навчальному процесі* – при викладанні курсу кримінального права України, підготовці науково-практичних коментарів КК України, підручників, навчальних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження було висвітлено у доповідях на міжнародних наукових, науково-практичних конференціях, круглому столі: «Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє» (м. Харків, 22–23 жовтня 2020 р.); «Діджиталізація і безпека» (м. Харків, 19 листопада 2020 р.); «Юридична осінь 2020 року» (м. Харків, 23 листопада 2020 р.); «Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України» (м. Харків, 7 квітня

2021 р.); «Юридична осінь 2021 року» (м. Харків, 18 листопада 2021 р.); «Необережні кримінальні правопорушення: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 28 січня 2022 р.); «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 23 червня 2022 р.).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що містять тринадцять підрозділів, списку використаних джерел (520 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 235 сторінок, з них основного тексту – 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛІСНЕ НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ

1.1. Генеза становлення й розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Належна турбота, піклування, виховання, здійснення інших обов'язків стосовно дітей, закладають фундамент для розвитку України. А підтримка та турбота про недієдатних та обмежено дієдатних осіб є показником демократичної, соціальної та правової держави. Тож, сучасне суспільство потребує правового регулювання належного виконання обов'язків по догляду за дитиною та особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. Тому законодавцем передбачено декілька видів юридичної відповідальності, до якої може бути притягнуто особу, у разі невиконання цих обов'язків, зокрема кримінальну (ст. 166 КК України).

У науці кримінального права визнано історично мінливий характер поняття кримінального правопорушення, адже соціально-економічні відносини, які існують на певному етапі розвитку суспільства, обумовлюють це поняття [211, с. 72]. Тому правову проблему, в тому числі і кримінально-правову, неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис [509, с. 45]. Приділимо увагу історико-правовому аспекту дослідження.

Правова система України тяжіє до романо-германської, оскільки їй притаманні ознаки, що є характерними для європейської правової традиції, а саме: офіційно визнано ідею – верховенства права, природності прав людини та їх пріоритету, правової, соціальної та демократичної держави, поділу права на публічне і приватне тощо [175, с. 572]. Це обумовлює почати аналіз із Стародавнього Риму.

Цей період характеризувався абсолютністю батьківської влади та її недоторканністю, проте навіть в таких умовах утримання дитини було обов'язком, а відмова від його виконання прирівнювалось до вбивства. У той же час, окрім захисту майнових прав підопічних, від опікунів та піклувальників вимагалась турбота про їх особисті права [128; 155, с. 521, 613, 621, 773; 281, с. 294; 292, с. 16, 34, 54]. Незважаючи на досягнення розвитку римського права у сфері захисту прав дітей та підопічних осіб, законодавчі акти, що застосовувались у подальшому на території сучасної України, цей доробок не використовували.

Зародження української державності безпосередньо пов'язане з утворенням та розвитком Київської Русі (IX-XIII ст.). За часів язичництва батько зобов'язувався піклуватися про своїх синів (годувати та виховувати), доки вони не зможуть забезпечувати себе самі. Він мав право на вбивство новонароджених, особливо доньок, якщо їх виховання було тягарем [241, с. 143–144]. У Руській Правді XI ст. положення, які б регламентували обов'язки батьків щодо дітей та відповідальність за їх невиконання, відсутні. Натомість у її Просторовій редакції XII ст. передбачено відповідальність опікунів за зловживання майновими правами дитини (ст. 99) [411, с. 71, 118–119].

У зв'язку із включенням українських земель до складу Великого князівства Литовського, а згодом у XVI ст. до Речі Посполитої, найбільш значущим нормативним актом стають Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566 і 1588 рр.) [428; 429; 430]. Батьківська влада не обмежувалась [428, с. 27, 237], а відповідальність опікунів залишалась тільки за майнові зловживання [430, с. 211–212]. Положення, які б регулювали опіку над недієздатними та обмежено дієздатними, у Статутах відсутні.

За часів Запорізької Січі, батькові належало безліч прав щодо дітей, у тому числі, право продажу дитини в холопи [238, с. 50]. Батьківська влада майже не обмежувалась [494, с. 368]. З 1654 р. на українських землях, які перебували під протекторатом Росії, застосовується Соборне уложення царя Олексія Михайловича, яке передбачало відповідальність батьків за вбивство дитини [442, с. 288]. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. не містили

обов'язків батьків по догляду за дитиною, як і відповідальність за їх невиконання. Спектр обов'язків опікунів був розширений, а відповідальність мала цивільно-правовий характер у разі майнових зловживань опікуна [349, с. 187, 208–211, 215].

Механізм позбавлення батьківських прав, у разі нехтування утриманням і вихованням дітей, передбачений Цивільним кодексом (далі – ЦК) Східної Галичини [143, с. 69–71, 73, 81]. У подальшому, в Австрійській імперії, до складу якої увійшла Східна Галичина, була проведена кодифікація і детально регламентовано обов'язки батьків по догляду за дитиною, окремо приділено увагу опікунам та піклувальникам, а також відповідальності за невиконання або зловживання вказаними обов'язками [286].

У Російській імперії Звід законів 1832 р. також закріпив правові наслідки для осіб, які ці обов'язки не виконували (позбавлення батьківських прав, заміна опікуна) [415, с. 33, 35, 42, 48–49, 68, 71]. Караність батьків, опікунів та піклувальників за невиконання ними обов'язків по догляду не була передбачена Уложенням про покарання кримінальні та виправні Російської імперії 1845 р. [481, с. 772–775] та 1885 р. [482, с. 727–728].

Заслуговує на увагу криміналізація залишення малолітньої або особи, що була ввірена, без належного нагляду, внаслідок чого ця особа вчинила тяжкий злочин чи злочин (ст. 423 Гл. XII «Про злочинні діяння проти прав сімейних» Кримінального уложення 1903 р.). Відповідальності підлягала особа, яка зобов'язана здійснювати нагляд за малолітньою або іншою особою (батьки, опікуни, піклувальники) [479, с. 137]. Ці положення можна вважати першою спробою законодавця встановити кримінальну відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або підопічною особою.

У радянській Україні збереглась запропонована ще в Уложенні 1845 р. норма щодо залишення в небезпеці малолітніх або осіб, які не в змозі собі допомогти, особою, обов'язком якої було піклування про них у ст. 163 «Залишення в небезпеці» КК Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) 1922 р. [472, с. 53] та у ст. 158 КК УРСР 1927 р. [471, с. 202]. Прийняття у 1926 р. Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти

громадянського стану УРСР [192, с. 4–7, 19–22] зумовило наступні зміни. Так, новелою стало включення у КК УРСР 1927 р. злісного, не дивлячись на наявну можливість, ухилення від сплати присуджених судом коштів на утримання дітей (ч. 1 ст. 161) та залишення батьками малолітніх дітей без необхідної підтримки, а так само експлуатації дітей шляхом спонукання їх до заняття жебрацтвом (ч. 2 ст. 161) [471, с. 203–204]. Криміналізація відбулась з метою захисту дитини від зловживань батьків та забезпечення її необхідними засобами існування [282, с. 98]. Остаточний варіант редакції закріплений на виконання Постанови РНК та ЦВК УРСР від 20 жовтня 1937 р. «Про зміну ст.ст. 143, 161 і 161а Кримінального кодексу УРСР» [379]. Відповідальності підлягали батьки за зловмисний неплатіж коштів на утримання дітей, а так само залишення дітей до їх повноліття без усякої підтримки (ст. 161) [224, с. 49]. У свою чергу прийняття Постанови РНК та ЦК ВКП(б) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності й бездоглядності» [285], зумовило доповнення ст. 158-1 щодо використання опіки з корисливою метою (заняття жилої площі, використання майна, яке залишилося після смерті батьків, тощо) і залишення підопічних дітей без догляду та необхідної матеріальної допомоги [224, с. 48]. Так відбулась диференціація відповідальності батьків (ст. 161) та опікунів (ст. 158-1) за невиконання ними обов'язку по утриманню дітей.

У 1939 р. при обговоренні проекту КК СРСР М. Д. Шаргородський вніс пропозицію створити розділ до якого включити злочини проти нормального розвитку неповнолітнього [514, с. 11–15]. Однак законодавець не сприйняв цього. КК УРСР 1960 р. залишив «Ухилення від сплати аліментів на утримування дітей» (ст. 114). У свою чергу, ст. 115 «Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги» майже повністю відтворювала ст. 158-1 КК УРСР 1927 р. (в редакції 1935 р.). Основна відмінність полягала у заміні слова «догляд» на «нагляд», а також уточненні об'єктивної сторони шляхом вказівки на альтернативність форм діяння [225].

Прийнятий у 1969 р. Кодекс про шлюб та сім'ю України [193] окремо закріпив обов'язки батьків щодо дітей та обов'язки опікунів і піклувальників

щодо підопічних осіб. КУпАП 1984 р. передбачив у ст. 184 відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють, за невиконання обов'язків щодо виховання дітей [194].

Наука кримінального права теж не стояла на місці. Так, В. С. Савельєва запропонувала злочини, що вчиняються у сфері сімейно-правових відносин, помістити в окрему главу Особливої частини КК [414, с. 36–37]. Про однорідність суспільних відносин, охоронюваних відповідними нормативними приписами, що дозволяє об'єднати їх в єдиний родовий об'єкт, зазначали також і Л. В. Дорош [159, с. 8], Л. П. Михайлова [258, с. 12] та О. Я. Тупиця [446, с. 7].

Незалежність України зумовила розробку нового КК України, для чого було створено робочу групу КМУ. Відповідальними за підготовку глави «Злочини проти політичних, трудових та інших конституційних прав громадян» були І. П. Лановенко та П. С. Матишевський [244, с. 17–20, 33]. У 1994 р. проєкт вказаної глави містив ст. 165 (диспозиція якої ідентична ст. 115 КК УРСР 1960 р.), а саме йшлося про відповідальність за зловживання опікунськими обов'язками і залишення підопічних дітей без нагляду та допомоги. Така ж редакція статті містилась у проєктах КК України 1995 р. (ст. 166) [245, с. 38, 278] та 1996 р. (ст. 165) [246, с. 139]. У 1997 р. назву статті змінено на «Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних без нагляду та допомоги» (ст. 162) [246, с. 279] і розширено коло суб'єктів шляхом вказівки на піклувальників. Така ж редакція зберігалась у проєктах 1998 р. (ст. 162) [396] та 1999 р. (ст. 162) [247, с. 268].

У цей період науковці вказували на необхідність криміналізації невиконання обов'язків щодо дитини, а також обґрунтовувати потребу створення окремої глави в КК України. Зокрема, О. П. Вихров та Л. П. Короткова пропонували злісні і небезпечні форми ухилення батьків від виконання обов'язків щодо дітей визнати злочинними та включити в главу «Злочини батьків проти своїх дітей» [206, с. 47], а Н. С. Юзікова відстоювала позицію, що абсолютно усі склади злочинів проти дітей слід помістити в окрему главу [518, с. 23]. В. О. Навроцький стверджував, що глава під назвою «Злочини проти сім'ї» має бути самостійною [269, с. 145].

Так, у квітні 2000 р. В. В. Медведчук вніс пропозицію доповнити проєкт КК статтею «Злісне невиконання обов'язків по піклуванні за дитиною». Стаття мала складатись з двох частин: «(1) Злісне невиконання обов'язків по піклуванні за малолітнім батьками, або опікунами дитини у формі систематичного ненадання життєво необхідного харчування, побутового догляду, перешкоди наданню необхідної медичної допомоги та освіти, систематичного залишення дитини без догляду в обставинах, що можуть загрожувати її здоров'ю» та «(2) Ті самі дії, що потягли тяжкі наслідки». Пропозиція врахована не була, пояснювалось, що таке діяння вже передбачене ст. 162 проєкту КК України 1999 р. [248, с. 170–171]. Під час другого читання знову ставилось питання про включення наведеної вище редакції статті до проєкту. У результаті її було додано під номером «170», а із ст. 171 «Зловживання опікунськими правами» виключили вказівку на залишення підопічних без нагляду і необхідної матеріальної допомоги [321].

Запропонована редакція ст. 170 викликала широку дискусію. Зокрема, Президент України Л. Д. Кучма запропонував трансформувати її так, щоб вона передбачала відповідальність батьків (опікунів) за невиконання ними обов'язків щодо виховання дітей. У свою чергу, народний депутат Г. Й. Удовенко вказав на необхідність встановити відповідальність за невиконання або злісне невиконання батьками або особами, що їх замінюють своїх обов'язків по вихованню дитини. І. М. Пилипчуком внесено пропозицію розглянути наступну редакцію статті: «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою щодо якої встановлена опіка чи піклування. Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою відносно якої встановлена опіка чи піклування, що потягло тяжкі наслідки» [322]. У результаті обговорення стаття з деякими правками («відносно» змінено на «щодо», «потягло» – «спричинило») під номером «166» включена в Розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» чинного КК України.

У 2019 р. створено Робочу групу з питань розвитку кримінального права [423], представники якої активно розробляють проєкт КК України. Науковці

передбачили самостійний Розділ 4.6. «Злочини проти сім'ї, дітей та вразливих осіб», як складову Книги 4 «Злочини проти прав людини». Неналежне виконання обов'язків щодо підопічної особи, що спричинило значну шкоду, не було передбачено як злочин. Його було віднесено до категорії проступків та спершу планувалось помістити до окремого Кодексу про відповідальність за проступки [397], а, згодом, до проступків проти сім'ї, дітей та вразливих осіб цього проєкту [398]. Відповідальності мала підлягати «особа, яка внаслідок легковажності або недбалості не виконала або неналежно виконала свій обов'язок стосовно дитини або особи, щодо якої встановлена опіка або піклування, якщо це спричинило значну шкоду».

Поступово підхід розробників змінювався, і відповідальність за це кримінальне правопорушення запропонована як за злочин (ст. 4.7.6.), так і за проступок (ст. 4.7.17.) [399]. Покарання залежить від наслідків, що настали: для злочину – тяжка шкода, для проступку – значна шкода. Слід зазначити, що спершу під категорію злочину підпало діяння, яке спричинило тільки тяжку майнову шкоду, але потім розробники вирішили встановити відповідальність не лише за спричинену майнову, а й інші види тяжкої шкоди [400]. У редакції від 18.05.2022 р. відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо підопічної особи, що спричинило тяжку або значну шкоду, передбачена ст. 4.6.7 та ст. 4.6.19 відповідно, що містяться у Розділі 4.6 «Злочини та проступки проти сім'ї, дітей та інших вразливих осіб» Книги четвертої «Злочини та проступки проти людини і громадянина» [401].

1.2. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Діти формують майбутнє будь-якої держави, у тому числі, й України. Таким чином, їх права потребують особливого правового захисту. Правам дитини кореспондують передбачені законодавством обов'язки батьків, опікунів та

підкувальників, виконання яких часто ігнорується. Це, у свою чергу, тягне реагування з боку держави. За невиконання обов'язків по догляду за дитиною або підопічною особою законодавцем передбачено сімейно-правову, цивільно-правову, адміністративну, а також кримінальну відповідальність. Злочин, передбачений ст. 166 КК України, посягає на суспільні відносини, що забезпечують нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, нормальне існування недієздатної (обмежено дієздатної) особи, а також їх життя, здоров'я, честь та гідність [3, с. 303]. Зазначені відносини охороняються Конституцією України. Обґрунтованим залишається твердження П. С. Дагеля, що посягання на основні конституційні права і свободи особистості потребують саме кримінально-правової охорони, застосування заходів кримінальної відповідальності [290, с. 257].

Необхідність кримінально-правової охорони певних суспільних відносин можна пояснити завдяки встановленню та розкриттю різноманітних за значущістю соціальних, економічних, політичних, психологічних та інших чинників соціальної обумовленості норм закону про кримінальну відповідальність [33, с. 288]. Науковці по-різному називають ці чинники, іменуючи їх принципами, критеріями, підставами, завданнями або умовами [32, с. 187]. Уникаючи дискусії термінологічного найменування, яке виходить за межі цього дослідження, приєднаємось до підходу використання терміну «фактор» [29, с. 6; 133, с. 27; 144, с. 11; 167, с. 26; 177, с. 12; 243, с. 34; 404, с. 14], який і буде використовуватись у цьому підрозділі дисертації.

У сучасних умовах розвитку суспільства ігнорування обов'язків по догляду за дитиною та підопічними особами стає більш поширеним. Це пов'язано як із соціально-економічними, так і соціально-психологічними проблемами, що дає підстави виокремити соціальні фактори. Звернемось до аналізу нормативно-правових факторів, які є універсальними, та визначають кримінальну відповідальність у нормах кримінального права з бланкетними диспозиціями [154, с. 86]. вирішальне значення має суспільна небезпечність діяння [28, с. 454], питання про наявність якої слід вирішувати при обговоренні кожної кримінально-

правової новели [14, с. 11]. Це обумовлює виділення кримінологічних факторів. Останнім часом приділяють увагу також інституційним факторам [167, с. 26; 243, с. 42].

Соціальні фактори. Результати проведених досліджень свідчать про те, що нагальною проблемою сьогодення є зниження ролі сім'ї у вихованні дитини, що зумовлено залишенням дітей без належного батьківського піклування через економічні та соціальні причини, а також духовну кризу [519, с. 1]. Так, в Україні з 2014 р. спостерігається значне зростання рівня абсолютної бідності – до 58,3 %. Найбільш істотно криза вплинула на домогосподарства з дітьми, рівень абсолютної бідності яких становив 66,5 % проти 48,8 % в домогосподарствах без дітей. Далі рівень бідності в домогосподарствах з дітьми у 2018 р. знизився до 49,9 %, що є занадто високим. Водночас зберігається істотне перевищення рівня бідності в домогосподарствах з дітьми, порівняно з домогосподарствами без дітей – майже у 1,4 рази [271, с. 27]. У результаті, неможливість адаптації до сучасних умов розвитку суспільства призводить до знецінення сімейних відносин та, як наслідок, ухилення відповідальних осіб від виконання обов'язків по догляду за дитиною або підопічною особою.

За цих умов стрімкого поширення набуває таке явище як соціальне сирітство, під яким розуміється порушення прав неповнолітніх шляхом ухилення або відсторонення батьків від виконання батьківських обов'язків через втрату або зниження потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у родині та деформацію моральних і соціальних цінностей у суспільстві [406, с. 133]. Із 104 469 дітей, які станом на 1 січня 2018 р. перебували в закладах інституційного догляду та виховання дітей, тільки 8 765 дітей (8,4 %) мали статус сироти чи позбавленої батьківського піклування, інші 95 704 дитини (91,6 %), маючи батьків, виховувалися в закладах інституційного догляду та виховання дітей [369]. Станом на 2019 р. усього в Україні 7 579,7 тисяч дітей, з яких 69,2 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [393, с. 72].

Важливими є і соціально-психологічні фактори. У сьогоденніх умовах функціонування суспільства батьки чи опікуни (піклувальники), з метою

покращення матеріального стану сім'ї, займаючись вирішенням власних проблем, зневажливо ставляться до своїх обов'язків та не приділяють дитині належної уваги. У науці вказано, що саме оздоровлення сім'ї, моральний облік батьків, їх відношення до дітей та підвищення почуття відповідальності за їх виховання відіграють одну з основних ролей при попередженні злочинності неповнолітніх [207, с. 10]. Історично діти тривалий час вважалися, фактично, власністю батьків та перебували під їх владою. Навіть сьогодні деякі батьки схильні виховувати нащадків недопустимими методами, що призводить до тяжких наслідків і потребує реагування держави.

Особливо серйозні труднощі при соціалізації мають діти-сироти та діти з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Їх занижена соціальна адаптація і породжує почуття неповноцінності, яке зазвичай виражається у девіантній поведінці або створенні компенсаційних субкультур, де заперечуються норми, узвичаєні у певному суспільстві [139, с. 76]. Тож, опіка та піклування є базовою формою влаштування цих категорій дітей. У 2018 р. у сім'ях опікунів, піклувальників виховувалося 51 204 дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування [252]. А на кінець 2019 р. – 49 714 дітей, що становить 71,4 %, від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Водночас, навіть опіка та піклування не зможе цілком компенсувати відсутність батьків та власної сім'ї [393, с. 72]. Очевидно, що взаємовідносини опікунів, піклувальників та дітей має стимулювати держава як шляхом заохочення, так і встановлення юридичної відповідальності [497, с. 145].

Нормативно-правові фактори займають важливе місце у системі факторів, які обумовлюють кримінальну відповідальність за цей злочин. Їх характеристику слід здійснювати на таких рівнях: а) конституційний; б) міжнародно-правовий; в) законодавчий; г) підзаконний.

а) Нормами, які забезпечують розвиток та виховання дитини або підопічної особи, а також безпеку їх життя та здоров'я, є: право на життя (ст. 27); обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ч. 2 ст. 51); охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства покладається на державу (ч. 3 ст. 51); забезпечення

державою утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ч. 3 ст. 52); право на освіту (ч. 1 ст. 53) [202] та ін. Ст. 166 КК України предметно узгоджена з наведеними нормами Основного Закону [28, с. 447].

б) Серед міжнародно-правових актів необхідно вказати Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [254] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [255]. Основним документом, що визначає правові стандарти у сфері захисту прав дитини та відповідальності батьків, опікунів та піклувальників, вважається Конвенція Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про права дитини від 20 листопада 1989 р. [200]. Цей акт закріплює: право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини, обов'язок забезпечення якого покладається на батьків, опікунів і піклувальників (ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 18); обов'язок держави-учасниці в усіх діях щодо дітей якнайкраще забезпечувати інтереси дитини (ч. 1, 2 ст. 3) [309], і з метою захисту дитини від відсутності піклування чи недбалого поводження з боку батьків, опікунів чи піклувальників вживати всіх законодавчих і адміністративних заходів (ч. 1 ст. 19).

Серед документів Ради Європи, ратифікованих Україною, об'єднаних предметом правового регулювання, слід виділити: 1) Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [198], у тому числі Протокол № 7 [402] до неї; 2) Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [164]; 3) Європейську соціальну хартію 1996 р. [166]; 4) Європейську конвенцію про здійснення прав дітей 1996 р. [165]; 5) Конвенцію про контакт з дітьми 2003 р. [199].

в) На законодавчому рівні регулюванню відносин опіки та піклування присвячено Гл. 6 ЦК України та Гл. 19 Сімейного кодексу (далі – СК) України; перелік прав та обов'язків батьків і дітей містить Розд. III СК України. Закон України (далі – ЗУ) «Про охорону дитинства» вказує на цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність батьків та осіб, які їх

замінюють, за порушення прав дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону (ч. 6 ст. 12, ст. 35) [384].

г) На підзаконному рівні слід виділити постанову КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866 [308]; постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»» від 22 лютого 2017 р. № 1906-VIII, п. 7 якої містить рекомендацію Генеральному прокурору України вжити заходів для захисту прав дітей саме кримінально-правовими засобами [391]; указ Президента України «Про деякі питання забезпечення прав та законних інтересів дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, розвитку та підтримки сімейних форм виховання дітей» від 30 вересня 2019 р. № 721/2019 і т.ін.

Викладене свідчить, що ст. 166 КК України не суперечить нормам Конституції України, міжнародним, законодавчим та підзаконним актам, і логічно доповнює сукупність засобів правового регулювання і охорони суспільних відносин [290, с. 228] у цій сфері.

Кримінологічні фактори. Невід'ємною частиною дослідження соціальної обумовленості кримінальної відповідальності є аналіз кримінологічних факторів, до яких належать: 1) суспільна небезпечність діяння; 2) його відносна поширеність та доцільність кримінально-правових заходів боротьби з ним; 3) рівень латентності.

1) *Суспільна небезпечність* органічно притаманна діянню, що в підсумку є підставою його криміналізації та визнання злочинним і караним [296, с. 255; 301, с. 168]. Цінність відносин, на які посягає злочин, передбачений ст. 166 КК України, полягає у тому, що в їх межах здійснюється становлення і розвиток дитини як особистості та повноправного члена суспільства, а особі, щодо якої встановлена опіка чи піклування, забезпечується нормальне існування. Шкода може бути заподіяна також життю або здоров'ю (як фізичному, так і психологічному) дітей чи підопічних або іншим їх особистим немайновим

правам. У зв'язку із тим, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, то і захист від цього посягання кримінально-правовими засобами є необхідним.

2) *Відносна поширеність діяння.* Кількість зареєстрованих злочинів за ст. 166 КК України зростала впродовж тривалого часу в Україні. Так, у 2003 р. зареєстровано 542 злочини за ст. 166 КК України, у 2004 р. – 709, у 2005 р. – 749, у 2006 р. – 746, у 2007 р. – 750, у 2008 р. – 841, у 2009 р. – 898, у 2010 р. – 967, у 2011 р. – 757, у 2012 р. – 755. З 2013 р. відбулося різке зниження кількості зареєстрованих злочинів до 262 [486, с. 151]. За 2014 р. обліковано 182 злочини за ст. 166 КК України; 2015 р. – 172; 2016 р. – 185; 2017 р. – 155; 2018 р. – 163; 2019 р. – 160; 2020 р. – 136; 2021 р. – 134; січень – квітень 2022 р. – 33 [173]. Водночас, кількість засуджених осіб за ст. 166 КК України: у 2014 р. – 69, у 2015 р. – 43, у 2016 р. – 30, у 2017 р. – 25, у 2018 р. – 22 [425, с. 73], у 2019 р. – 15 [426, с. 71], у 2020 р. – 16, у 2021 р. – 14 [427, с. 75]. Згідно з наведеними статистичними даними спостерігається тенденція до зниження кількості зареєстрованих випадків вчинення цього злочину в Україні. Збереження кримінальної відповідальності, поряд із сімейно-правовою, цивільно-правовою, адміністративною, обумовлене ступенем суспільної небезпечності досліджуваного злочину, що виражається у тяжкості заподіяної шкоди.

3) Зниження кількості зареєстрованих злочинів з 2013 р. можна пояснити високим рівнем *латентності* цього виду злочину. Доведено, що більша частина злочинів, які вчиняють у сімейно-побутовій сфері, є латентними і у статистичній звітності не відображаються [310, с. 122; 485, с. 118–119].

Інституційні фактори. До інституцій міжнародного рівня слід віднести: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) 1946 р.; Комітет ООН з прав дитини, створений відповідно до Конвенції ООН про права дитини 1989 р.; Європейська мережа омбудсменів з прав дитини 1997 р., асоційованим членом якої з 2013 р. є Уповноважений з прав людини [253].

На національному рівні дотримання прав дитини та сім'ї є одним із видів парламентського контролю Уповноваженого з прав людини [330; 348]. Здійснення

Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері покладається на Уповноваженого Президента України з прав дитини [318].

Серед основних принципів виконання функцій прокуратури щодо захисту інтересів дітей та протидії насильству є забезпечення найкращих інтересів дитини, повага до її гідності, захист від дискримінації, усіх форм насильства, зловживань, особливо з боку батьків, опікунів (піклувальників) або інших осіб, які турбуються про дитину, а також її експлуатації. Крім цього, метою представницької діяльності органів прокуратури у сфері охорони дитинства щодо захисту інтересів держави є забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання, розвитку дітей та захисту їх прав [383]. Уповноважені підрозділи органів Національної поліції виявляють батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей (ст. 5) [380], а також здійснюють контроль за додержанням щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування (п. 4 (22)) [316].

Державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей реалізує Міністерство соціальної політики України, в структурі якого діє Департамент захисту прав дітей та усиновлення [313]. Міжвідомча комісія з питань охорони дитинства готує пропозиції щодо реалізації державної політики з питань захисту прав та інтересів дітей [315]. Сприяння забезпеченню реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, сімейне виховання та всебічний розвиток покладається на Комісію з питань захисту прав дитини (пп. 1, 4) [438].

У сфері захисту прав дітей функціонують низка неурядових інституцій, серед яких: Всеукраїнська Фундація «Захист прав дітей», Партнерство «Кожній дитині», що входять в Коаліцію неурядових організацій «Права дитини в Україні», «Українська мережа за права дитини» тощо [499, с. 181–196].

1.3. Міжнародний і зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Необхідною частиною сучасного наукового дослідження є порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства зарубіжних держав. [237, с. 251; 445, с. 29]. У науці існує декілька підходів до класифікації правових сімей світу. Не вдаючись до дискусії, приєднаємось до одного з них: 1) романо-германська; 2) англо-американська; 3) релігійна та 4) традиційна правові сім'ї [323, с. 37]. Окремо звернемося до законодавства колишніх республік СРСР.

Класичним представником романо-германської правової сім'ї є **Федеративна Республіка Німеччина** (далі – ФРН), КК 1871 р. якої містить § 171 «Порушення обов'язків по піклуванню і вихованню» Розд. XII «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу і сім'ї» Особл. частини [473, с. 106]. Ним встановлено відповідальність за грубе порушення обов'язків по піклуванню і вихованню неповнолітнього віком до 16 років, яка настає у разі створення діянням небезпеки для фізичного і психічного розвитку підопічного або призводить до заняття ним злочинною діяльністю чи проституцією. Подібний підхід міститься у КК **Австрійської Республіки** 1974 р., яким передбачено відповідальність особи за грубе порушення покладених на неї законом обов'язків по піклуванню, вихованню або нагляду за неповнолітнім, яке, хоч і з недбалості, але сприяє його безпритульності (§ 199 «Недбале ставлення до обов'язків по піклуванню, вихованню і нагляду» Розд. IX «Злочинні діяння проти шлюбу і сім'ї» Особл. частини) [449, с. 245].

Порушення обов'язків по піклуванню чи вихованню неповнолітнього або неналежне до них ставлення, що створює загрозу для його фізичного чи духовного розвитку віднесено до категорії проступків законодавцем **Швейцарської Конфедерації** у ст. 219 «Порушення обов'язків по піклуванню або вихованню» Розд. VI «Злочини і проступки проти сім'ї» Кн. II КК 1937 р.

[475, с. 216–217]. Залежно від форми вини, з якою діяв суб'єкт, діяння кваліфікується за ч. 1 (умисно) або ч. 2 (необережно) ст. 219.

КК **Французької Республіки** 1992 р. у Від. V «Про поставлення неповнолітніх осіб в небезпечний стан» Гл. VII «Про посягання на неповнолітніх осіб і на сім'ю» Кн. II «Про злочини та проступки проти особи» проступком визнає позбавлення неповнолітнього харчування або піклування, що загрожує його здоров'ю [474, с. 268–269]. Відповідальності підлягають родичі по висхідній лінії або інша особа, що здійснює батьківські або інші законні права щодо потерпілого (ст. 227-15). Це діяння є злочином, у разі смерті потерпілого (ст. 227-16). Окремо передбачений проступок, що полягає в ухиленні від виконання встановлених законом обов'язків, що загрожує здоров'ю, безпеці, моральності або вихованню неповнолітнього (ст. 227-17).

Права особистого характеру як дітей, так і підопічних перебувають під охороною КК **Королівства Іспанії** 1995 р. Так, ст. 226 Част. 3 «Про залишення сім'ї, неповнолітніх або недієздатних осіб» Гл. III «Про злочини проти сімейних прав і обов'язків» Розд. XII «Про злочини проти сімейних відносин» Кн. II «Злочини і покарання» передбачає відповідальність за невиконання законних обов'язків, які є невід'ємною частиною батьківських прав, опіки, піклування або сімейної підтримки або ненадання необхідної допомоги, встановленої законом, своїм дітям, батькам або іншому члену подружжя, які її потребують. Щодо недієздатної особи злочином є залишення її або неповнолітнього, вчинене батьками, опікунами або піклувальниками (ч. 2 ст. 229), а також тимчасове залишення (ст. 230) [220, с. 113–115].

У КК **Італійської Республіки** 1930 р. закріплено відповідальність за ухилення від обов'язку піклування, пов'язаного з батьківською чи подружньою владою, а також законною опікою (ст. 570 «Порушення обов'язку надавати допомогу сім'ї» Гл. IV «Про злочини проти обов'язку надавати допомогу сім'ї» Розд. XI «Про злочини проти сім'ї» Кн. II «Про злочини зокрема») [183, с. 126–127]. Суб'єктом можуть бути батьки, опікуни, чоловік, які залишили місце

проживання сім'ї або ведуть спосіб життя, протилежний сімейному порядку чи моральності.

Відповідальність батьків, прийомних родичів та інших осіб, які здійснюють нагляд або мають владу над неповнолітнім або підопічною особою, за умисне позбавлення їх утримання або невиконання обов'язків по догляду встановлена ст. 425 Відд. II «Про позбавлення утримання або догляду, необхідного неповнолітньому або недієздатному» та ст. 427 Відд. III «Положення, загальні для відділів I і II» Гл. III «Про посягання на неповнолітніх, недієздатних і на сім'ю» Розд. VIII «Про злочини і проступки проти особи» Кн. II «Про окремі правопорушення і покарання за них» КК **Королівства Бельгії** 1867 р. [451, с. 256–266]. Визначено види наслідків, що настали: шкода здоров'ю (§ 1 ст. 425); невиліковна хвороба або повна втрата функціонування якогось органу, або його серйозне ушкодження (§ 2 ст. 425); смерть (§ 3 ст. 425).

Батьки або опікуни, що залишили без батьківської турботи або опіки особу, про яку вони зобов'язані були піклуватись, і тим самим створили небезпеку для її фізичного, душевного або морального розвитку, підлягають відповідальності за ч. 1 ст. 182 Розд. I «Злочини проти шлюбу і сім'ї» Гл. IV «Злочини проти шлюбу, сім'ї і молоді» Особл. частини КК **Республіки Болгарія** 1968 р. [460, с. 134–135].

Аналіз законодавства **Королівства Данії** [454], **Королівства Норвегії** [4], **Королівства Швеції** [476], **Нідерландів** [452], **Республіки Аргентини** [450], **Республіки Польща** [463], **Республіки Сан-Марино** [464], **Турецької Республіки** [468] свідчить, що подібні діяння підпадають під ознаки злочинів проти особи або проти сім'ї.

В англо-американській правовій сім'ї розрізняють групи англійського права і право США [323, с. 128]. Так, в **Англиї** та **Уельсі** діє Закон «Про дітей і підлітків» 1933 р. Цим актом у Розд. 1 «Жорстоке поводження з особами, які не досягли шістнадцяти років» Част. I «Запобігання жорстокості та моральній і фізичній небезпеці» встановлена відповідальність як батьків, так і будь-якої іншої особи, яка зобов'язана доглядати за дитиною, за незабезпечення її їжею, одягом, медичною допомогою або житлом, що може завдати шкоди здоров'ю потерпілого

(ст. 1.2а) [1]. Відповідальність за таке ж діяння передбачено і **КК Канади** 1985 р. у п. 1, 2 ст. 215 Част. VIII «Злочини проти особи і репутації» [2]. Але, крім дітей, до числа потерпілих включено і підопічних осіб. У свою чергу, **КК Австралії** 1995 р. [448] подібної статті не містить, так само як і **Федеральний КК США** [5]. Зразковий **КК США** 1962 р. містить ст. 230.4 «Поставлення в небезпеку благополуччя дітей» Розд. 230 «Посягання проти сім'ї», відповідно до якої батьки, опікуни або інші особи, що здійснюють нагляд за благополуччям дитини, підлягають відповідальності, якщо вони умисно ставлять благополуччя цієї дитини в небезпеку, шляхом порушення обов'язку догляду за нею, її охорони або надання необхідної підтримки [366, с. 165].

Законом про кримінальне право **Ізраїлю** 1977 р. караним є незабезпечення батьками та опікунами дітей або підопічних осіб харчуванням, одягом, житлом та іншими життєво необхідними потребами в обсязі, що є достатнім для збереження благополуччя та здоров'я потерпілих (ст. 362 «Недбале ставлення до неповнолітніх та інших підопічних» Гл. вав «Злочини проти неповнолітніх і інвалідів» Розд. йюд «Спричинення шкоди людині» Част. бет «Злочини»).

КК Китайської Народної Республіки 1997 р. містить ст. 261 Гл. 4 «Злочини проти особи і демократичних прав громадян» Особ. частини, яка передбачає відповідальність за відмову від виконання встановлених законом обов'язків по догляду за особами похилого віку, малолітніми та хворими, які не здатні самотійно обслуговувати себе [456]. На відміну від КНР, в **Японії** [477] та **Республіці Корея** [461] кримінально караним є лише залишення вказаних осіб в небезпеці або ненадання їм життєво необхідного піклування.

Проведений аналіз законодавства держав – колишніх республік СРСР із Україною дає змогу згрупувати їх наступним чином:

1) держави, в **КК** яких у окремих нормах передбачено відповідальність як за невиконання обов'язків по вихованню та навчанню неповнолітнього, так і за зловживання правами особистого характеру опікуна та піклувальника (ст.ст. 158, 159 **КК Туркменістану** 1997 р. [467]; ст.ст. 174, 176 **КК Таджикистану** 1998 р.

[465]; ст.ст. 170, 172 **Вірменії** 2003 р. [459]; ст.ст. 140, 142 КК **Казахстану** 2014 р. [219, с. 312–313]; ст.ст. 186, 187 КК **Киргизстану** 2021 р. [455]).

2) держави, КК яких караним визнає лише невиконання обов'язків по вихованню неповнолітнього (ст. 156 КК **Російської Федерації** 1996 р. [466]; ст. 201-2 КК **Молдови** 2002 р. [462]); лише зловживання правами або обов'язками батьками, опікунами, піклувальниками чи іншими законними представниками неповнолітнього (Ст. 163 КК **Литви** 2000 р. [458, с. 262, 264]).

3) держави, законодавець яких в межах однієї статті «Зловживання правами опікуна або піклувальника» встановив відповідальність лише за залишення підопічних без нагляду та/або необхідної допомоги (ст. 176 КК **Білорусі** 1999 р. [221, с. 138]; ст. 171 ПК **Естонії** 2001 р. [302], а також за використання опіки або піклування на шкоду підопічному (ст. 171 КК **Латвії** 1998 р. [457]).

4) держави, КК яких взагалі не містить подібні статті (КК **Азербайджану** 1999 р. [219], КК **Узбекистану** 1994 р. [469], КК **Грузії** 1999 р. [453]).

Окремо слід звернутись до аналізу санкцій. Найпоширенішим видом покарання є позбавлення волі на певний строк [496, с. 207]. Обмеження волі як альтернативний вид покарання передбачений у Киргизстані, Таджикистані, Казахстані, Білорусі, Литві. Широко застосовується штраф, рідше – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, примусові (громадські) роботи, виправні роботи і арешт.

Висновки до розділу 1

1. Тривалий час відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, мала цивільно-правовий характер. Вперше кримінальну відповідальність за залишення без належного нагляду дитини або підопічної особи встановлено Кримінальним уложенням 1903 р. Кримінальне законодавство радянського періоду у 1935 р. визначило залишення підопічних дітей без догляду кримінально протиправним діянням. Відмовившись від попереднього досвіду, КК УРСР 1960 р. передбачив

тільки залишення підопічних дітей без нагляду та матеріальної допомоги як альтернативну форму діяння об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 158-1. З 1984 р. невиконання обов'язків щодо виховання дітей стало підставою адміністративної відповідальності.

Питання про криміналізацію злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, постало при розробці КК України 2001 р., що призвело до встановлення кримінальної відповідальності у ст. 166. З цього часу правове забезпечення охорони прав дітей та підопічних осіб набуло певної цілісності.

2. Встановлення та подальше збереження кримінальної відповідальності за досліджуване діяння, обумовлено сукупністю факторів, основними серед яких є соціальні (соціально-економічні та соціально-психологічні), нормативно-правові, кримінологічні та інституційні. Соціальні фактори свідчать про необхідність забезпечення державою нормального існування, розвитку та виховання дітей і підопічних осіб в умовах сьогодення, та вказують на цінність проживання їх у сприятливому сімейному середовищі. Нормативно-правові фактори представлені системою правових норм, які закріплені на конституційному, міжнародно-правовому, законодавчому та підзаконному рівнях. Слід враховувати суспільну небезпечність цього злочину, обґрунтовану доцільність кримінально-правових заходів боротьби із ним та високий рівень латентності. Інституційні фактори відображені системою інститутів міжнародного і національного рівнів, активна діяльність яких спрямована на реалізацію та захист прав дитини та підопічних осіб.

3. Проблема відповідальності за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, є актуальною для більшості держав різних правових сімей, але вирішується по-різному. У законодавстві одних країн передбачено спеціальні норми, у інших – кваліфікація відбувається за загальними нормами кримінальних правопорушень проти особи (залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває у небезпечному для життя стані) або сім'ї (залишення без піклування). Звертає на себе увагу

закріплення та розкриття конкретних суспільно небезпечних наслідків вчиненого діяння, що може бути сприйнято як позитивний досвід. Санкції статей КК більшості держав передбачають альтернативні види покарань за його вчинення, основним з яких є позбавлення волі на певний строк.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТ ТА ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ

2.1. Родовий та видовий об'єкти злочину, передбаченого ст. 166 КК України

Об'єкт кримінального правопорушення є фундаментальним поняттям кримінального права. Завдяки йому можна розкрити соціальну сутність кримінального правопорушення, встановити його суспільно-небезпечні наслідки, розробити підстави і критерії вибору об'єктів кримінально-правової охорони і засобів їх захисту та оптимальні правила побудови законодавства про кримінальну відповідальність та кваліфікації кримінальних правопорушень [433, с. 5].

У науці кримінального права проблема об'єкта кримінального правопорушення становить значний інтерес та є однією з найбільш дискусійних. Позиції вчених не відображають єдності щодо визначення поняття «об'єкт кримінального правопорушення». Існує декілька підходів до його розуміння, а саме як: соціальні цінності (А. В. Андрушко [8, с. 119], П. П. Андрушко [10, с. 48], М. І. Колос [196, с. 148–149], С. С. Колос [197, с. 198], П. С. Матишевський [249, с. 100], Є. В. Фесенко [493, с. 9] та ін.); інтереси (В. М. Винокуров [40, с. 138], Є. І. Каїржанов [184, с. 168] та ін.); правові блага (С. Б. Гавриш [127, с. 12], А. В. Наумов [279, с. 306] та ін.); людина або її суб'єктивні права (Г. П. Новосьолов [283, с. 60] та ін.); соціальна оболонка суспільних відносин (В. М. Трубников [444, с. 87]); соціальна безпека (О. К. Зателєпін [178, с. 31]); соціально значущі цінності, інтереси блага (А. В. Пашковська [230, с. 202]); правовідносини (О. М. Готін [142, с. 9–10], О. О. Дудоров [162, с. 150], С. Я. Лихова [234, с. 79], Л. П. Медіна [250, с. 9], С. М. Морозюк [259, с. 8]) тощо. Однак найбільш теоретично обґрунтованою вважається концепція об'єкта кримінального правопорушення як

суспільних відносин, яку в 1925 р. ввів А. А. Піонтковський [306, с. 129]. Відтоді її вивченню приділяли увагу багато учених, зокрема: М. І. Бажанов [13, с. 720–721], В. С. Батиргареева [347, с. 68], В. І. Борисов [30, с. 100], А. А. Вознюк [126, с. 60], В. К. Грищук [146, с. 200], Н. О. Гуторова [35, с. 512; 149, с. 128], В. Я. Горбачевський [138, с. 40], М. Й. Коржанський [205, с. 24], Є. В. Лащук [267, с. 65], І. І. Митрофанов [256, с. 150], А. А. Музика [267, с. 65], М. І. Панов [299, с. 109], А. В. Савченко [213, с. 78], М. В. Сенаторов [347, с. 68], В. Я. Тацій [211, с. 113; 433, с. 43], В. О. Туляков [214, с. 43], І. І. Чугуников [511, с. 216] тощо. Визнання суспільних відносин об'єктом кримінального правопорушення визнається найбільш практично апробованою та усталеною концепцією, що підтверджується її використанням у переважній більшості наукових досліджень з кримінального права.

У науці розповсюдженою є триступенева класифікація, що включає: загальний, родовий та безпосередній об'єкти [146, с. 222]. Загальним об'єктом визнається «...сукупність сусп. відносин, поставлених під охорону чинного зак-ва про кримінальну відповідальність» [35, с. 627]. Родовим об'єктом вважається коло (група) тотожних чи однорідних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [212, с. 107; 433, с. 142]. Розміщення ст. 166 у Розділі V Особливої частини КК України зумовлює з'ясування кола суспільних відносин, які становлять родовий об'єкт досліджуваного злочину.

Так, І. О. Зінченко та Є. В. Шевченко визначають його як суспільні відносини, що забезпечують дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина [179, с. 12; 181, с. 369]. Подібні трактування наводять В. В. Гальцова [133, с. 88], М.А. Мельник [218, с. 106], О. В. Тавлуй [432, с. 80], О. О. Семенюк [274, с. 374]. Сприймавши концепцію «об'єкт – правовідносини», С. Я. Лихова родовим об'єктом цих злочинів називає «...окремі конституційні правовідносини, зміст яких складають права людини і громадянина: громадянські (особисті), політичні, соціальні» [234, с. 160].

Вказуючи на види прав і свобод людини і громадянина, Д. П. Євтєєва цей родовий об'єкт визначає як «...суспільні відносини, що забезпечують окремі конституційні права і свободи людини й громадянина, а саме: особисті, політичні, трудові та інші соціальні й культурні права і свободи людини й громадянина» [167, с. 63], а І. В. Семенов – суспільні відносини «...щодо забезпечення конституційних (виборчих, трудових та інших особистих) прав та свобод людини і громадянина» [417, с. 6]. У свою чергу, М. В. Фоменко переконаний, що під цим родовим об'єктом слід розуміти «...суспільні відносини, що забезпечують дотримання та реалізацію громадянських (особистих), політичних, соціально-економічних і культурних прав і свобод людини та громадянина» [215, с. 160]. Отже, враховуючи побудову системи Особливої частини КК України за родовим об'єктом [13, с. 721–722; 18, с. 653; 28, с. 397; 31, с. 345; 148, с. 7], можна визначити *родовий об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених Розділом V Особливої частини КК України, як суспільні відносини, що забезпечують дотримання та реалізацію конституційних (особистих, політичних, соціальних, культурних) прав та свобод людини і громадянина.*

Центральним у наведеному визначенні є поняття «конституційні права та свободи людини і громадянина». У науці конституційного права виділяють: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні права і свободи [201, с. 278–279]. Враховуючи це, І. О. Зінченко виділяє чотири групи кримінальних правопорушень: 1) що посягають на особисті (громадянські) права і свободи людини і громадянина (ст.ст. 161–169, 178–182); 2) проти політичних прав і свобод громадян (ст.ст. 157–160, 170); 3) проти трудових та інших соціальних прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 171–175, 184); 4) проти культурних прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 176, 177, 183) [179, с. 25–26].

Більш поширеною є класифікація за кримінально-правовим критерієм. Зокрема, залежно від видового об'єкту цих кримінальних правопорушень В. В. Гальцова групує так: 1) у сфері перешкоджання здійсненню виборчих прав (ст.ст. 157–160); 2) у сфері трудових прав (ст.ст. 170–175); 3) у сфері охорони прав на

об'єкти інтелектуальної власності (ст.ст. 176, 177); 4) проти сім'ї (ст.ст. 164–169); 5) проти свободи совісті (ст.ст. 178–181); 6) які посягають на інші особисті права й свободи людини і громадянина (ст.ст. 161–163, 182–184) [133, с. 77].

За безпосереднім об'єктом класифікацію провели І. О. Зінченко та Є. В. Шевченко, виділивши кримінальні правопорушення: 1) проти виборчих прав громадян (ст.ст. 157–160); 2) проти трудових прав (ст.ст. 170–175); 3) у сфері охорони права на об'єкти інтелектуальної власності (ст.ст. 176, 177); 4) що посягають на інші особисті права і свободи громадян (ст.ст. 161–163, 182–184); 5) проти сім'ї (ст.ст. 164–169); 6) проти свободи совісті (ст.ст. 178–181) [181, с. 377–378]. Подібний підхід і у К. А. Голдзінського [216, с. 142–144].

Відповідно, саме на підставі класифікації, основним критерієм якої є спрямованість кримінального правопорушення, що визначається його безпосереднім об'єктом, дослідники формулюють видові об'єкти кримінальних правопорушень. М. І. Панов та М. М. Панов порівняли видовий об'єкт з «ланцюжком», що «...з'єднує родовий і безпосередній об'єкти і багато в чому визначає фактичні, соціальні і юридичні ознаки злочинів (певної їх групи), що посягають на один і той же родовий об'єкт» [293, с. 754]. Щодо Розділу V Особливої частини КК України поряд із кримінальними правопорушеннями проти виборчих прав громадян України [250], трудових прав людини [26], окремо виділяють – проти інтересів сім'ї та підопічних [260]. Щодо його визначення, у дослідників позиції різняться, але не принципово. Наприклад, на сімейні правовідносини вказують С. Я. Лихова [234, с. 161] та С. М. Морозюк [261, с. 358]. У свою чергу, В. В. Гальцова визначає його як «...суспільні відносини, які забезпечують нормальний розвиток і функціонування сім'ї» [133, с. 78]. Д. П. Євтеева формулює його як «...суспільні відносини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей» [167, 70–71]. На думку І. В. Семенова видовий об'єкт утворюють «...суспільні відносини в сфері функціонування інституту сім'ї...» [417, с. 6]. О. В. Тавлуй вказує на «...суспільні відносини у сфері захисту прав та інтересів дітей, їх нормального соціального, фізичного і психічного

розвитку, а також суспільні відносини у сфері забезпечення соціально орієнтованого функціонування сім'ї...» [432, с. 79].

Очевидно, що всі автори концентрують увагу на основі сімейно-правових відносин – сім'ї. Сім'я є первинною і найбільш значимою ланкою в особистісному розвитку особи. Через це на законодавчому рівні проголошено пріоритет сімейного виховання дитини, що забезпечує держава (ч. 3 ст. 5 СК України). У зв'язку з цим, визначено сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка та піклування, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Вони орієнтовані на забезпечення дітям сімейного виховання, створення та забезпечення їм умов проживання у сімейному середовищі, де здійснюється належний догляд та виховання. У свою чергу, відносини з опіки та піклування, крім дітей, складаються з особами, визнаними недієздатними або обмежено дієздатними. Цей інститут є комплексним [422, с. 257], і розглядається на одному шаблі з сім'єю.

Таким чином, видовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування сім'ї, здійснення опіки та піклування, а також порядок влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Заслужують на увагу варіанти систематизації кримінальних правопорушень, що посягають на сімейні відносини. Так, Л. П. Михайлова виділяла норми, що охороняють майнові сімейні відносини та норми, що охороняють особисті сімейні відносини [258, с. 11]. На підставі видового об'єкту, С. Я. Лихова класифікувала так: 1) посягання на аліментні правовідносини (ст.ст. 164, 165); 2) посягання на опікунські правовідносини (ст.ст. 166, 167); 3) посягання на правовідносини, що виникають з приводу усиновлення (ст.ст. 168, 169) [234, с. 245]. Подібною є систематизація С. М. Морозюка: 1) посягання на аліментні відносини між батьками і дітьми, між батьками і повнолітнім сином, дочкою (ст.ст. 164–165); 2) посягання на правовідносини з опіки (піклування) (ст.ст. 166, 167); 3) посягання на правовідносини, які виникають в процесі усиновлення (ст.ст. 168, 169) [259, с. 8]. У свою чергу, залежно від

безпосереднього об'єкту, О. І. Белова виділяє три групи кримінальних правопорушень проти сім'ї та неповнолітніх: 1) посягання на майнові сімейні відносини (ст.ст. 164, 165, 167); 2) посягання на особисті немайнові сімейні відносини (ст.ст. 148, 168, 169); 3) посягання на відносини щодо нормального фізичного, психічного, статевого та духовного розвитку неповнолітніх (ст.ст. 137, 150, 155, 156, 166, 304, 323, 324) [20, с. 10–11].

Наведене групування дозволяє сприйняти запропонований М. В. Шепітьком підхід виділення «підвидових» об'єктів [516, с. 259–260]. Щодо ст.ст. 164–169 КК України, підвидові об'єкти можна визначити як: 1) суспільні відносини у сфері матеріального утримання (ст.ст. 164, 165 КК); 2) суспільні відносини у сфері нормального існування та розвитку дітей і підопічних (ст. 166, 167 КК); 3) суспільні відносини у сфері усиновлення, встановлення опіки (піклування), передачі дитини на виховання в сім'ю (ст. 168, 169 КК України).

Видовий об'єкт повинен перебувати в межах родового. У той же час, у науці неодноразово звертали увагу на складність виділення спільного родового об'єкта всіх кримінальних правопорушень, що передбачені Розділом V, адже він об'єднує суспільно небезпечні діяння, що посягають на різні за змістом і природою відносини [7, с. 191; 9, с. 34; 133, с. 74–75; 208, с. 156; 234, с. 169]. Це пов'язано з колізією видового об'єкту кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, з родовим. Зокрема, С. Я. Лихова та С. М. Морозюк стверджують, що вказана група кримінальних правопорушень має окремий родовий об'єкт [234, с. 243–243, 245; 235, с. 60; 236, с. 76–77; 259, с. 8–9]. Аналогічної думки дотримуються М. К. Гнетнев, О. М. Готін, та М. В. Мазур, вказуючи, що ст.ст. 164–169 КК України охороняють «...не стільки основні конституційні права та свободи, скільки суто сімейні правовідносини, а також права та інтереси неповнолітніх...» [208, с. 189].

У свою чергу, О. І. Белова, ґрунтуючись на аналізі безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень проти сім'ї та неповнолітніх, приходять до висновку про порушення принципу «особливе» і «окреме», їх співвідношення, та невідповідність загальному підходу побудови Особливої частини КК України [22,

с. 30–31]. У подальшому цю позицію підтримала І. О. Бандурка [15, с. 127], В. В. Гальцова [130, с. 198; 131, с. 120; 133, с. 85, 87; 134, с. 225–226], Д. П. Євтеєва [167, с. 70–71]. У результаті дослідники приходять до висновків, що кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 164–169 КК України, мають окремий родовий об'єкт або їх видовий об'єкт потребує трансформації у самостійний родовий.

Нагадаємо, що ця проблема і саме такий варіант її вирішення не є новим у науці, про що йшлося у підрозділі 1.1. Зокрема, про необхідність виділення злочинів проти сім'ї, молоді, інтересів неповнолітніх в окрему главу кодексу писали Л. В. Дорош [159, с. 8], Н. Ф. Кузнецова [229, с. 138], Л. П. Михайлова [258, с. 12], В. К. Негоденко [434, с. 146], В. С. Савельєва [413, с. 9; 414, с. 36–37], О. Я. Тупиця [446, с. 7], М. Д. Шаргородський [514, с. 11–15] тощо. Але законодавець не сприйняв наведені науковцями пропозиції, і, за справедливим виразом І. О. Зінченко, перелік кримінальних правопорушень проти конституційних прав і свобод КК України був розширений саме за рахунок включення «злочинів проти сім'ї» до Розділу V Особливої частини [179, с. 20]. З цього приводу влучним є твердження М. І. Панова і В. В. Гальцової, що «...законодавець не визнає на рівні об'єкта кримінально-правової охорони суспільні відносини у сфері сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх» [294, с. 110].

Таким чином, Конституція України містить нормативні приписи, які, у більшій мірі, є загальними засадами, принципами функціонування інституту сім'ї. Це обумовлює регулювання відповідних суспільних відносин галузевим законодавством, зокрема, сімейним. Правове забезпечення охорони найбільш важливих сімейних відносин здійснює і КК України, проте вони ніби «заховані» серед конституційних прав та свобод людини і громадянина, що виступають родовим об'єктом кримінальних правопорушень Розділу V Особливої частини.

У доктрині визнано, що визначальним критерієм об'єднання суспільних відносин у родовий об'єкт є їх однорідність. Цей критерій визначається через тотожність або схожість учасників відносин, а також збіг або подібність тих соціальних інтересів і благ, які становлять зміст суспільних відносин [507, с. 200–201]. Встановлена однорідність відносин, які визначені як видовий об'єкт

кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, їх тісний взаємозв'язок, а також конституційно гарантована державна охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, обґрунтовує необхідність визнання окремого, самостійного родового об'єкту.

Згідно з висновком В. Я. Тація, побудова Особливої частини КК України за родовим об'єктом не означає, що її система повністю відповідає цій вимозі і не потребує вдосконалення. Вчений позитивно ставиться до вдосконалення Розділу V, адже він містить кримінальні правопорушення, які мають свій, відмінний від інших кримінальних правопорушень цього ж розділу, об'єкт [433, с. 143–144].

Виділення окремого Розділу Особливої частини КК України, який містив би склади кримінальних правопорушень, що посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей. Підтримують це О. І. Белова [20, с. 5, 10, 15], В. В. Гальцова [129, с. 380–381; 132, с. 341–342], Д. П. Євтеєва [7, с. 198; 170, с. 192; 171, с. 206], С. Я. Лихова [234, с. 253], С. М. Морозюк [259, с. 13] та ін. Проти цього лише І. О. Бандурка, яка вважає створений розділ занадто великим та неосяжним, а більшість його статей будуть дублювати інші статті КК України [16, с. 401], що обмежить можливість використання всієї бази кримінального законодавства у захисті дітей [15, с. 124].

Додатковим і переконливим аргументом є результати дослідження законодавства зарубіжних держав, наведені у підрозділі 1.3., які свідчать, що у переважній більшості з них передбачено подібні розділи чи глави. Наприклад, КК ФРН містить Розд. XII «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу і сім'ї»; КК Австрії – Розд. IX «Злочинні діяння проти шлюбу і сім'ї»; КК Швейцарії – Розд. VI «Злочини і проступки проти сім'ї»; КК Франції – Гл. VII «Про посягання на неповнолітніх осіб і на сім'ю»; КК Іспанії – Розд. XII «Про злочини проти сімейних відносин»; КК Італії – Розд. XI «Про злочини проти сім'ї»; КК Бельгії – Гл. III «Про посягання на неповнолітніх, недієздатних і на сім'ю» тощо.

Можливо, саме вищенаведені аргументи стали підставою для виділення розробниками окремого Розділу 4.6. «Злочини та проступки проти сім'ї, дітей та

інших вразливих осіб» Книги четвертої «Злочини проти людини і громадянина» у Особливій частині проєкту КК України.

2.2. Безпосередній об'єкт злочину і механізм заподіяння йому шкоди

У доктрині кримінального права під безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення розуміють конкретні суспільні відносини, що поставлені законодавцем під охорону певного кримінального закону і яким завдається шкода кримінальним правопорушенням, що підпадає під ознаки його складу [35, с. 628]. Завдяки йому можна встановити характер суспільної небезпечності діяння, здійснити кримінально-правову кваліфікацію та відмежувати від суміжних складів. На значущість безпосереднього об'єкту вказує і судова практика [339].

Основний безпосередній об'єкт становить те конкретне суспільне відношення, на яке перш за все посягає кримінальне правопорушення, і яке законодавець прагнув поставити під охорону кримінального закону, створюючи кримінально-правову норму [293, с. 283]. А додатковим безпосереднім об'єктом «...є ті сусп. відносини, яким заподіюється шкода або щодо яких виникає загроза заподіяння шкоди поряд з осн. об'єктом» [35, с. 628].

Безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 166 КК України, знаходиться в межах видового об'єкту – суспільних відносин, що забезпечують нормальне функціонування сім'ї, здійснення опіки та піклування, а також порядок влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У той же час, він володіє певними особливостями, які відрізняють його від інших безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень в рамках виду.

Для з'ясування сутності об'єкта кримінального правопорушення і «механізму» злочинного посягання на нього, слід визначити структуру суспільних відносин і взаємодію між їх складовими елементами [433, с. 51]. Ними вважаються: 1) предмет, з приводу якого існують відносини; 2) суб'єкти (носії) відносин; 3) соціальний зв'язок як зміст відносин [35, с. 627].

Дослідження структури суспільних відносин слід розпочати з предмету, адже саме цей структурний елемент має вагоме значення для визначення сутності суспільних відносин [28, с. 147]. Предметом вважають те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують самі відносини [136, с. 47; 267, с. 61]. З моменту народження дитина має жити, зростати та розвиватись як повноправний член суспільства. Ці процеси залежать від якості догляду за нею. Згідно зі словником, слово «доглядати» означає пильнувати, слідкувати за чим-небудь з метою забезпечення нормального стану, порядку тощо; піклуватися про кого-небудь, що-небудь, забезпечувати необхідні умови комусь, чомусь. «Нормальний» – це такий, що не має відхилень від норми, відповідає загальноприйнятим нормам, установленим вимогам тощо [36, с. 310, 792]. На національному та міжнародному рівнях розроблені певні «норми» росту дитини, якості харчування, побутових умов [376; 377; 405], відповідність яким сприятиме нормальному існуванню, зростанню та розвитку дитини. Але це досягається не самою дитиною, а іншими особами, що здійснюють догляд за нею. Завдяки «нормам» ці особи можуть ефективніше здійснювати моніторинг її росту та розвитку, розуміти та дотримуватись рекомендацій щодо її харчування, та вчасно звертатись за медичною допомогою дитині [284].

Нормальне існування, зростання та розвиток дитини забезпечується шляхом виховання її в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини, піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, навчання, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готування її до самостійного життя, створення необхідних побутових умов та належних умов для її всебічного розвитку, поваги до гідності дитини, проживання її в таких санітарно-гігієнічних та побутових умовах, що не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку (ч. 1–4 ст. 150 СК України, ч. 1 ст. 249 СК України, п. 2 ч. 1 ст. 67 ЦК України, п. 1 ч. 1 ст. 69 ЦК України, ст.ст. 8, 12, 18 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]). Встановлення опіки чи піклування над обмежено дієздатною або недієздатною особою свідчить, що вона в тій чи іншій мірі не може самостійно забезпечувати

свої потреби. Нормальне існування фізичної особи, забезпечується шляхом створення їй необхідних побутових умов, догляду та лікування (п. 1 ч. 1 ст. 67, п. 2 ч. 1 ст. 69 ЦК України).

Викладене дозволяє сформулювати *предмет* досліджуваних суспільних відносин як *нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини*, що включає виховання, піклування про здоров'я, навчання, гармонійний фізичний, духовний, соціальний, інтелектуальний, емоційний, творчий розвиток, активну життєдіяльність, зростання у належних побутових умовах тощо, а також *нормальне існування особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною*, що полягає у піклуванні, турботі, лікуванні, забезпеченні необхідними побутовими умовами тощо.

Дослідження суб'єктів суспільних відносин та їх соціальних функцій дозволяє правильно визначити сукупність суспільних відносин, які є об'єктом певного кримінального правопорушення, і тим самим встановити межі дії кримінального закону [211, с. 121]. Слід виділити дві групи суб'єктів: уповноважені та зобов'язані. Сам же суб'єктний склад цих суспільних відносин є досить розгалуженим:

а) У відносинах, що складаються між батьками та дітьми, уповноваженими суб'єктами є діти. Соціальна функція дітей полягає у реалізації своїх прав та законних інтересів. Їм кореспондують обов'язки по забезпеченню реалізації цих прав та інтересів, що покладені на зобов'язаних суб'єктів – батьків.

б) Уповноваженими учасниками другого виду взаємозв'язку є діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, а основними зобов'язаними – усиновлювачі (ч. 1 ст. 207 СК України), опікуни (ст. 58 ЦК України, ч. 2 ст. 243 СК України), піклувальники (ст. 59 ЦК України, ч. 2 ст. 243 СК України), адміністрація закладів охорони здоров'я, навчальних або інших дитячих закладів (ст. 245 СК України), а також патронатні вихователі (ч. 3 ст. 252 СК України), прийомні батьки (ч. 1 ст. 256-2 СК України), батьки-вихователі (ч. 1 ст. 256-6 СК України), фактичні вихователі [27, с. 138; 278, с. 503] (ст. 261 СК України).

в) У наступному виді відносин уповноваженими є повнолітні фізичні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними. Зобов'язаними – опікуни, піклувальники, органи опіки та піклування і спеціальні заклади (ст. 58, 59, 66 ЦК України).

Соціальною функцією зобов'язаних суб'єктів є належне виконання обов'язків по догляду за дітьми та повнолітніми фізичними особами, визнаними недієздатними або обмежено дієздатними.

Об'єднують вказані види взаємозв'язків спільні зобов'язані суб'єкти. Так, обов'язковим суб'єктом будь-яких охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин є держава [256, с. 152]. Саме на державу покладається конституційний обов'язок охорони сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, створення умов для зміцнення сім'ї (ч. 3 ст. 51 Конституції України), утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ч. 3 ст. 52 Конституції України). Ці обов'язки деталізуються у галузевому законодавстві (ч. 2, 3 ст. 5, ч. 1 ст. 152 СК, ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]). Представником держави у цих відносинах є суд, який приймає рішення, що є підставою виникнення або припинення прав та обов'язків між дітьми та батьками, підопічними і опікунами (піклувальниками) (ст. 124, ч. 2 ст. 125, ст.ст. 128, 164, 169, 224, 236, 238 СК України, ст.ст. 60, 75 ЦК України), розглядає справи щодо захисту прав та законних інтересів уповноважених суб'єктів цих відносин (ч. 2 ст. 159, ст. 161 СК України) тощо. Особливе місце серед суб'єктів цих суспільних відносин займають органи опіки і піклування та служби у справах дітей.

Суб'єктами можуть бути громадські та благодійні організації, діяльність яких спрямована на надання допомоги при реалізації прав і свобод дитини та особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною, та їх захист. Серед них: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), «Український фонд «Благополуччя дітей», «Партнерство «Кожній дитині», «Права людини» тощо.

Останнім структурним елементом суспільних відносин, що потребує аналізу, є їх зміст. Його визначають як «...суспільно значущу поведінку, яка включає всі види суспільної поведінки, як активну людську діяльність, так і

бездіяльність, що забороняється або необхідна суспільству» [205, с. 30]. Зміст соціального зв'язку, що складається між суб'єктами вказаних відносин, полягає в догляді за дитиною або обмежено дієдатною чи недієдатною особою. Цей догляд забезпечується шляхом належного виконання зобов'язаними суб'єктами нормативних приписів. Тому соціальний зв'язок включає, з одного боку, реалізацію дітьми та обмежено дієдатними (недієдатними) особами суб'єктивних прав і законних інтересів, а з другого, виконання юридичних обов'язків зобов'язаними суб'єктами. У свою чергу, ці обов'язки можна поділити на: 1) діяльність батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, органів опіки і піклування, адміністрацій спеціальних закладів, патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів, фактичних вихователів по забезпеченню реалізації суб'єктивних прав та законних інтересів уповноважених суб'єктів; 2) діяльність держави та її представників в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо охорони та захисту прав і свобод дітей та обмежено дієдатних (недієдатних) осіб, здійснення нагляду та контролю за діяльністю зазначених вище зобов'язаних суб'єктів, вжиття заходів у разі невиконання ними обов'язків тощо; 3) діяльність громадських та благодійних організацій, що спрямована на надання допомоги при реалізації прав і свобод дітей та обмежено дієдатних (недієдатних) осіб та їх захист.

Встановлення структури суспільних відносин з догляду за дитиною та особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, дозволяє сформулювати основний безпосередній об'єкт цього злочину, як *суспільні відносини, що забезпечують нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, а також нормальне існування особи, визнаної недієдатною або обмежено дієдатною.*

У науці відсутня єдність у визначенні безпосереднього об'єкту цього злочину. Більшість дослідників виділяють основний безпосередній і додатковий факультативний об'єкти [179, с. 55; 208, с. 192; 216, с. 159; 218, с. 138; 274, с. 398; 275, с. 428]. У той же час існує позиція про посягання на основний безпосередній та додатковий обов'язковий об'єкти. Наприклад, І. О. Зінченко визнає

«...суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток і виховання неповнолітніх, а також захист прав недієздатних чи обмежено дієздатних повнолітніх осіб» [179, с. 55] основним безпосереднім об'єктом, а «...здоров'я, безпека життя або здоров'я, особиста свобода, статева недоторканість неповнолітніх, честь та гідність осіб, що підлягають опіці (піклуванню)» [179, с. 55] утворюють додатковий факультативний. Згодом авторка виключила «статеву недоторканість неповнолітніх» із визначення об'єкту [217, с. 175]. Дещо ширше розуміють основний безпосередній об'єкт О. М. Готін, М. К. Гнетнев та М. В. Мазур, згідно з якими це «...суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток і виховання неповнолітніх, а також здоров'я, безпеку життя або здоров'я, особисту свободу, честь і гідність осіб, що підлягають опіці чи піклуванню» [208, с. 192]. А здоров'я, життя та інші блага учені віднесли до додаткового факультативного об'єкту [208, с. 192]. У свою чергу, М. І. Мельник основний безпосередній об'єкт цього злочину розуміє як «...всебічний (фізичний, психічний і соціальний) розвиток дитини або особи, стосовно якої встановлена опіка чи піклування, а також встановлений порядок догляду за такими особами» [218, с. 138], а додатковим факультативним може бути здоров'я, життя, інші блага [218, с. 138]. Аналогічної думки дотримується О. О. Семенюк [274, с. 398].

Іншу позицію висловили С. Я. Лихова та С. М. Морозюк. Зокрема, під основним безпосереднім об'єктом цього злочину вони розуміють опікунські правовідносини. А життя, здоров'я, статеву недоторканість тощо дітей та підопічних визнають як додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт. Дослідники вважають, що у цьому випадку батьки виступають як законні опікуни своїх дітей і здійснюють свої обов'язки без спеціальних на те повноважень [234, с. 246; 259, с. 9]. Слід зазначити, що правова природа інститутів батьківства та опіки (піклування) є різною за: складом прав та обов'язків, підставами виникнення правового зв'язку з дітьми, механізмом і моментом набуття цих прав, обов'язків тощо [262]. На відмінність цих інститутів вказав і ВСУ [488]. Відповідно, ототожнення батьків і опікунів може призвести до помилкової кваліфікації вчиненого.

Вивчення судової практики за ст. 166 КК України, про що йтиметься у розділі 3, свідчить, що поширеним є заподіяння шкоди виключно суспільним відносинам, які становлять основний безпосередній об'єкт цього злочину. Додатково може завдаватися шкода й іншим об'єктам кримінально-правової охорони, зокрема, життю та здоров'ю потерпілих, їх честі та гідності [3, с. 300–302], особистій свободі. Предметом злочинного впливу визнається «...той елемент охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, який піддається безпосередньому злочинному впливу і якому, отже, в першу чергу завдається шкода» [433, с. 103]. Шкода безпосередньому об'єкту завдається зобов'язаним суб'єктом відносин шляхом злочинного впливу на соціальний зв'язок. Внаслідок недотримання нормативних приписів (невиконання активного обов'язку), зобов'язаний суб'єкт виключає себе з цього відношення та розриває встановлений зв'язок.

2.3. Потерпілий від злочину

У системі ознак складу кримінального правопорушення потерпілий є факультативною ознакою його об'єкта [35, с. 780; 162, с. 160; 367, с. 98; 418, с. 104, 129–130]. У структурі охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин він виступає суб'єктом (учасником), якому заподіяна шкода [28, с. 426; 295, с. 5–6; 433, с. 67]. У складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України, такими суб'єктами є діти та особи, щодо яких встановлена опіка чи піклування.

У кримінально-правовій літературі позиції вчених відображають єдність щодо визначення потерпілих осіб від цього злочину. Ними визнають дітей та інших, крім дітей, осіб, щодо яких встановлена опіка чи піклування [208, с. 192; 217, с. 175; 218, с. 138; 274, с. 398]. У той же час, у літературі приділено увагу тільки загальній характеристиці кола потерпілих. Хоча слід визнати, що поняття «дитина» та «особа, щодо якої встановлена опіка чи піклування» мають свій зміст у нормі ст. 166 КК, що потребує їх розкриття для правильної кваліфікації кримінальних правопорушень [347, с. 54].

За загальним правилом дитиною вважається особа до досягнення нею повноліття (вісімнадцяти років) (ст. 6 СК України). Потерпілою від цього злочину може бути дитина, обов'язок по догляду якої належить її батькам. Відповідно, потребує з'ясування час та умови виникнення у дитини права на догляд, а у її батьків кореспондуючого обов'язку. Згідно зі ст. 121 СК України взаємні права та обов'язки батьків і дитини виникають на підставі походження дитини від них, засвідченому відповідним державним органом. До моменту юридичного оформлення факту походження дитини від батьків, між ними існує лише біологічний, а не правовий, зв'язок. Водночас, «...біологічне походження спричиняє встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей» [422, с. 171–172]. Державна реєстрація народження дитини з одночасним визначенням її походження проводиться не пізніше одного місяця з дня її народження [370]. Проте, батьки часто нехтують цим обов'язком. У зв'язку з цим виникає питання: чи можна визнавати потерпілою від цього злочину дитину, у якої ще не виник правовий зв'язок з батьками? Слід зазначити, що походження дитини від батьків визначається на підставі кровної спорідненості між ними [39], тобто біологічного зв'язку. Саме цей зв'язок є передумовою виникнення юридичних прав та обов'язків батьків і їх дитини та має вирішальне значення для встановлення потерпілого від злочину. До того ж, передбачена СК України можливість застосування аналогії закону (ч. 1 ст. 10), дозволяє поширити дію норм, які регулюють відносини між дитиною і батьками, правовий зв'язок яких встановлений, на відносини між цими суб'єктами, що пов'язані поки що лише біологічно. Це підтверджується і судовою практикою, за результатами аналізу якої встановлено, що суди часто використовують поняття «*рідна матір*» [44; 119] та «*біологічний батько*» [63], і, тим самим, вказують на біологічний зв'язок із дитиною. У деяких вироках окремо зазначено про *відсутність державної реєстрації народження дитини* [53; 122], і при вирішенні справи враховується саме біологічне походження дитини від батьків [108]. Відповідно правовий зв'язок між матір'ю та новонародженим ще не виник, однак їх біологічний зв'язок став підставою виникнення батьківських обов'язків, невиконання яких

спричинило тяжкі наслідки. Викладене дозволяє визнавати потерпілим *дитину, що походить від батьків*, незалежно від юридичного оформлення цього факту [498, с. 160].

Діти, які з різних підстав залишаються без догляду з боку своїх батьків, набувають статусу сироти або позбавлених батьківського піклування [372; 384]. У зв'язку з цим, орган опіки та піклування зобов'язаний вжити вичерпних заходів щодо влаштування дитини у формах, наближених до сімейної: 1) усиновлення, 2) опіка (піклування), 3) прийомна сім'я або 4) дитячий будинок сімейного типу (ч. 1 ст. 6 ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [372]). Крім цього, Гл. 20 Розд. IV СК України виділено ще одну форму влаштування – патронат над дітьми, яку можна вважати сімейною, адже виховання та догляд дитини здійснюється у сім'ї патронатного вихователя. Ст. 261 СК України передбачає можливість особи взяти у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання, що у науці називається фактичним вихованням та розуміється як ще одна сімейна форма влаштування дітей [6, с. 123; 278, с. 503].

Додатково сімейний характер відносин між дітьми та усиновлювачами, прийомними батьками і батьками-вихователями підтверджується покладенням на них батьківських обов'язків по вихованню та розвитку дітей (ч. 3 ст. 232, ч. 2 ст. 256-2, ч. 2 ст. 256-6 СК України). Водночас, патронатні вихователі наділяються обов'язками по вихованню, розвитку та забезпеченню дитини необхідними побутовими умовами (п. 1–2 ч. 1 ст. 255 СК України), а для фактичних вихователів передбачені ті ж обов'язки по вихованню дитини, що і для опікунів та піклувальників (ст. 261 СК України).

Відповідно, системний аналіз законодавчих положень свідчить, що поняття «діти» у ст. 166 КК України, охоплює, крім біологічних (**99,4 % вироків**), ще усиновлених (**0,15 %**), над якими встановлено опіку або піклування (**0,45 %**), прийомних, дітей-вихованців, дітей, влаштованих у сім'ю патронатного вихователя та фактичних вихованців. Це підтверджується і судовою практикою

[103; 112].

Потерпілими від злочину, передбаченого ст. 166 КК України, крім дітей, визнаються ще особи, щодо яких встановлена опіка (ч. 1 ст. 41, ч. 1 ст. 58 ЦК України) чи піклування (ч. 1 ст. 37, ч. 1 ст. 59 ЦК України). Важливим є те, що потерпілими також можуть бути недієздатні або обмежено дієздатні особи, опіку чи піклування над якими ще не встановлено (ст.ст. 65, 66 ЦК України).

Щодо відносин потерпілого із винним, то дитина перебуває у сімейних відносинах. На відміну від дітей, над повнолітніми потерпілими може бути встановлено лише опіку чи піклування. Нездатність повнолітнього у повній мірі самостійно реалізувати свої права обумовлює надання опікуном (піклувальником) допомоги в цьому. І ця допомога спрямована на створення необхідних умов для забезпечення повнолітньому нормального існування. У той час, як для дитини основним призначенням опіки (піклування) є забезпечення її нормального розвитку, виховання у створеній сімейній атмосфері. Відповідно відносини між повнолітнім і опікуном (піклувальником) акцентовані не на імітацію сімейної обстановки та зростання особи у ній, а на задоволення її основних потреб для існування, шляхом здійснення опіки чи піклування. Отже, потерпілими особами від злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є: 1) діти, що а) біологічно походять від батьків, незалежно від юридичного оформлення цього факту; або б) виховуються у сімейній формі влаштування, незалежно від її виду; 2) повнолітні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними.

Висновки до розділу 2

1. Загальним об'єктом злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є суспільні відносини, поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність. Родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених Розділом V Особливої частини КК України, є суспільні відносини, що забезпечують дотримання та реалізацію конституційних (особистих, політичних, соціальних, культурних) прав та свобод людини і громадянина.

2. Видовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування сім'ї, здійснення опіки та піклування, а також порядок влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Встановлення на конституційному рівні державної охорони сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, обов'язку держави утримувати та виховувати ті категорії дітей, які позбавлені можливості сімейного виховання, свідчить про особливу цінність та значущість сім'ї як особливого осередку суспільства, та, як наслідок, обумовлює необхідність правового забезпечення кримінально-правової охорони сімейних відносин. Враховуючи, що відносини, які складають видовий об'єкт, є однорідними і мають виражений сімейно-правовий характер, а також, застосовуючи позитивний досвід зарубіжних країн різних правових систем, підтримується виділення окремого розділу у КК України. Це відобразить самостійний родовий об'єкт кримінальних правопорушень, що посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей.

3. Підвидовими об'єктами кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, є суспільні відносини: 1) у сфері матеріального утримання (ст.ст. 164, 165 КК України); 2) у сфері нормального існування та розвитку дітей і підопічних (ст.ст. 166, 167 КК України); 3) у сфері усиновлення, встановлення опіки (піклування), передачі дитини на виховання в сім'ю (ст.ст. 168, 169 КК України).

4. Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, а також нормальне існування особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Додатковим факультативним об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують життя, здоров'я, честь, гідність та особисту свободу цих осіб.

5. Предметом суспільних відносин, що характеризують основний безпосередній об'єкт злочину, є нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, що включає виховання, піклування про здоров'я, навчання,

гармонійний фізичний, духовний, соціальний, інтелектуальний, емоційний, творчий розвиток, активну життєдіяльність, зростання у належних побутових умовах тощо, а також нормальне існування особи, визнаної недієдатною або обмежено дієдатною, що полягає у піклуванні, турботі, лікуванні, забезпеченні необхідними побутовими умовами тощо.

Суб'єктний склад цих відносин представлений розгалуженою системою взаємозв'язків, що складаються між батьками і дітьми; усиновлювачами, опікунами, піклувальниками, адміністрацією закладів охорони здоров'я, навчальних або інших дитячих закладів, патронатними вихователями, прийомними батьками, батьками-вихователями, фактичними вихователями і дітьми; опікунами (піклувальниками) і обмежено дієдатними (недієдатними) особами. Характерним є поділ цих суб'єктів на уповноважених та зобов'язаних. Вказані види взаємозв'язків об'єднують спільні зобов'язані суб'єкти, серед яких: держава, суди, органи опіки і піклування, служби у справах дітей, громадські та благодійні організації.

Соціальний зв'язок цих відносин включає, з одного боку, реалізацію дітьми та обмежено дієдатними (недієдатними) особами суб'єктивних прав і законних інтересів, а з другого, виконання юридичних обов'язків зобов'язаними суб'єктами. Зміст цього зв'язку полягає в догляді за уповноваженими суб'єктами.

6. Механізм заподіяння шкоди безпосередньому об'єкту злочину, передбаченому ст. 166 КК України, полягає в тому, що предметом злочинного впливу є соціальний зв'язок між суб'єктами цих відносин. Внаслідок недотримання нормативних приписів (невиконання активного обов'язку), зобов'язаний суб'єкт виключає себе з цього відношення та розриває встановлений зв'язок.

7. Потерпілими особами від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, є: 1) діти, що а) біологічно походять від батьків, незалежно від факту державної реєстрації; та б) виховуються у сімейній формі влаштування, незалежно від її виду; 2) повнолітні особи, визнані недієдатними або обмежено дієдатними.

РОЗДІЛ 3

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО

СТ. 166 КК УКРАЇНИ

3.1. Суспільно небезпечне діяння злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Будь-яке кримінальне правопорушення «...являє собою єдність його зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей та ознак» [293, с. 449–450]. Саме зовнішній вияв кримінального правопорушення, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом та засобами вчинення кримінального правопорушення, і утворює його об'єктивну сторону [35, с. 628]. Її ознаки поділяються на обов'язкові та факультативні, але питання їх віднесення до конкретної категорії у науці кримінального права є дискусійним. Сформовано два основні підходи. Згідно з першим, який започаткував А. Н. Трайнін [443, с. 78], обов'язковими ознаками є діяння, наслідки та причинний зв'язок між ними, а факультативними – усі інші. Цю позицію поділяють М. І. Бажанов [13, с. 470–471], М. В. Володько [213, с. 90], М. І. Ковальов [478, с. 225–226], Н. Ф. Кузнецова [230, с. 177], В. М. Куц [232, с. 106], П. С. Матишевський [249, с. 107], В. Я. Тацій [35, с. 879] та ін. Більш переконливим видається другий підхід, представники якого, а саме: Є. О. Гладкова [209, с. 129–130], І. В. Діордіца [156, с. 51], В. П. Ємельянов [174, с. 98], М. І. Панов [211, с. 134–135], А. О. Пінаєв [304, с. 102–103], П. Л. Фріс [506, с. 130] та ін., обов'язковою ознакою об'єктивної сторони вважають лише діяння, а інші – відносять до факультативних. Загалом, переконливим залишається підхід М. І. Бажанова, згідно з яким виділення згаданих обов'язкових та факультативних ознак можливе тільки в межах, так званого, загального складу кримінального правопорушення, а для конкретного –

обов'язковими є всі його ознаки, без яких наявність його складу неможлива [13, с. 470]. Так, у ст. 166 КК України прямо вказано на діяння (*злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування*) та наслідки (*тяжкі наслідки*). Відповідно, склад цього злочину є матеріальним, а обов'язковими ознаками його об'єктивної сторони – суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними.

Приділимо увагу аналізу суспільно небезпечного діяння, визначимо зміст його соціальних властивостей: суспільної небезпечності та кримінальної протиправності [228, с. 69, 84]. У підрозділі 1.2. доведено, що це діяння заподіює шкоду суспільним відносинам, що забезпечують нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, а також нормальне існування особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Додатково шкода може завдаватись життю, здоров'ю, честі або гідності цих осіб. На суспільну небезпечність вказує і характер діяння – злісність, зміст якого буде піддано аналізу у цьому підрозділі.

Про кримінальну протиправність діяння свідчить передбачуваність його у ст. 166 КК України. Диспозиція цієї статті має бланкетний характер, тобто, згідно з Рішенням КСУ «...лише називає або описує злочин, а для повного визначення його ознак відсилає до інших галузей права» [410]. Це свідчить про змішану [228, с. 120] або спеціальну [298, с. 324] протиправність, оскільки саме порушення приписів актів іншої галузевої спрямованості є необхідною умовою кримінальної відповідальності за цей злочин.

У науці під діянням розуміється «...конкретний акт свідомої, вольової, суспільно небезпечної поведінки особи у формі дії чи бездіяльності» [297, с. 15]. У ст. 166 КК України йдеться про невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. Дослідники, здебільшого, обмежуються описом конкретних видів поведінки особи при вчиненні досліджуваного злочину. Наприклад: залишення дітей, підопічних без нагляду чи необхідної матеріальної допомоги [272, с. 306; 273, с. 496]; залишення дітей без харчування, одягу, нагляду, ненадання грошового

утримання, ухилення від лікування тяжкохворого [223, с. 168], залишення на тривалий строк потерпілого без нагляду, незабезпечення йому безпечних умов перебування у місці проживання або в іншому місці, штучне створення незадовільних побутових умов, безпідставне обмеження в одязі, харчуванні або інших предметах першої необхідності, ухилення від виховання дітей, незабезпечення контролю за проведенням дозвілля, відвідування школи, невжиття заходів щодо лікування тощо [218, с. 139–140; 274, с. 398–399; 277, с. 533]. Натомість, безпосередньо розкриттю сутності невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, увага не приділялась. Піддамо системному аналізу це питання.

Законодавець сформулював діяння як «злісне невиконання обов'язків по догляду», що може свідчити про відсутність будь-якої активності, повну пасивність особи. Так, особа наділяється конкретними активними юридичними обов'язками по догляду за дитиною або недієдатною (обмежено дієдатною) особою для забезпечення реалізації їх кореспондуючих прав на нормальне існування, зростання, всебічний розвиток. При цьому, за відсутності об'єктивних обставин, що унеможливають виконання нею цих обов'язків, особа, усвідомлюючи зобов'язаність та маючи реальну можливість їх виконати, цього не робить. Саме на бездіяльність як єдину форму діяння цього злочину вказують П. П. Андрушко [272, с. 306; 273, с. 496], К. А. Голдзінський [216, с. 159], Д. П. Євтеєва [169, с. 345], І. І. Литвин [233, с. 110], М. І. Мельник [277, с. 533], М. І. Панов [211, с. 142].

У той же час, у науці І. О. Зінченко [179, с. 55], М. К. Гнетневим, О. М. Готіним, М. В. Мазуром [208, с. 192], О. О. Семенюком [274, с. 398] висловлено позицію, що діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України, може бути вчинено як у формі дії, так і бездіяльності. Такий же висновок зробив як ВСУ [487], так і ВС [339].

О. І. Белова також вважає, що до складу цього злочину слід включити таку форму діяння як неналежне виконання обов'язків [21, с. 98–99]. З нею погоджується Д. П. Євтеєва [168, с. 229]. У свою чергу, А. С. Оксаніченко та В. В.

Шаблистий пропонують змінити назву ст. 166 КК України та додати у диспозиції статті вказівку на неналежне виконання обов'язків [287, с. 162].

Слід зазначити, що КК України розрізняє невиконання та неналежне виконання обов'язків. Зокрема, у кримінальних правопорушеннях, передбачених ст.ст. 137, 140, 197, 367 КК України, діяння характеризується поєднанням цих двох форм. Ст. 166 КК України, хоч і не передбачає цієї форми діяння, але неналежне виконання обов'язків суб'єктом злочину неодноразово встановлювалось у судовій практиці. Наприклад, *визнано винною матір, яка неналежно виконувала обов'язок по забезпеченню харчуванням дитини, а саме годувала: продуктами, незбагаченими вітамінами і поживними речовинами* [97], *або лише окремими продуктами у недостатній кількості* [92]. Є випадки неналежного виконання обов'язку по забезпеченню харчування немовляти у вигляді *годування його коров'ячим* [361] *або козиним* [100] *молоком, розведеним з водою.*

Неналежне виконання обов'язків полягає в тому, що особа реалізує лише її частину, або робить це неякісно, недбало, поверхнево (неналежним чином). Таке розуміння, причому, щодо різних злочинів, є одноставним і у доктрині [177, с. 88; 257, с. 79], і в судовій практиці [334; 338]. Однак, щодо форми вчинення неналежного виконання обов'язків, думки вчених розділились. Зокрема, одні вважають, що воно має форму дії [505, с. 9], а інші – бездіяльності [177, с. 92] (змішаної бездіяльності [257, с. 80]). Більш переконливим видається останній підхід. Так, при змішаній бездіяльності об'єктивна сторона складається з дії і бездіяльності. Зокрема, П. І. Гришаєв вважає, що це має місце, коли особа виконує лише частину покладених на неї обов'язків, а іншу частину не виконує взагалі або виконує неналежним чином [424, с. 89]. По-суті, бездіяльність, як зазначає М. І. Панов, поєднується з активними діями, за допомогою яких суб'єкт ухиляється від виконання обов'язкових для нього дій, а «...активні дії тут виступають способом вчинення крим.-протиправної бездіяльності» [211, с. 143–144]. Неналежним виконанням обов'язків не досягається суспільно необхідний результат, задля якого вони встановлені законом та покладені на особу. Тобто, на

відміну від чистої бездіяльності, особа все ж проявляє мінімальну активність, діє, однак не у тому обсязі, щоб обов'язок по догляду можна було вважати виконаним, що свідчить саме про змішану бездіяльність. Отже, *неналежне виконання цих обов'язків* можна визначити як вчинення неякісно або лише частини дій по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, які є недостатніми для забезпечення реалізації їх прав на нормальне існування, зростання, всебічний розвиток, які особа була зобов'язана виконати повністю та мала таку можливість. На сьогодні здійснення кваліфікації неналежного виконання особою обов'язків по догляду за ст. 166 КК України свідчить про розширювальне тлумачення правозастосувачем ознак діяння цього складу злочину. Такий підхід вказує на неправильне застосування закону про кримінальну відповідальність, що є неприйнятним. Вищевикладене дозволяє пропонувати сформулювати суспільно небезпечне діяння у ст. 166 КК України як **«невиконання або неналежне виконання обов'язків»**, що свідчитиме про виключно **бездіяльність – чисту або змішану** [501, с. 265–266]. Зокрема, чиста бездіяльність має місце тоді, коли особа повністю не виконує ці обов'язки (не забезпечує дитину харчуванням, одягом, не виховує тощо), а змішана охоплюватиме випадки, коли особа неналежно їх виконує (годує, але неналежними продуктами, або незначною їх кількістю і т.д.).

У науці виказана думка, що невиконання батьками, опікунами, піклувальниками своїх обов'язків може виражатись ще у зловживанні своїми правами [470, с. 351–352]. З цього приводу слід зазначити наступне. По-перше, в науці визнано, що зловживання правом не пов'язане з невиконанням особою обов'язків [186, с. 19], її діяльність має бути спрямована на реалізацію права або виконання обов'язку [412, с. 114]. Зловживаючи правом, особа завжди має свій інтерес та мету, яка суперечить законним цілям використання права [176, с. 341; 412, с. 118]. У зв'язку з цим, наприклад, ст. 167 КК України передбачає відповідальність саме за зловживання опікунськими правами, адже особа діє з корисливою метою. При невиконанні обов'язків у ст. 166 КК України мотиви та мета, якими керується особа, не мають вирішального значення. По-друге,

законодавством встановлено, що батьки не можуть здійснювати свої права всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК України). Очевидно, цей припис містить заборону на зловживання батьківськими правами. По-третє, у ч. 1 ст. 164 СК України серед підстав позбавлення батьківських прав окремо виділено ухилення від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти (п. 2) та здійснення будь-яких видів експлуатації дитини, примушування її до жебракування та бродяжництва (п. 5). Згідно з п. 1.7. Правил опіки та піклування, органи опіки та піклування розглядають звернення дітей щодо неналежного виконання батьками обов'язків з виховання або щодо зловживання батьків своїми правами [350]. Таким чином, формулюючи підстави позбавлення батьківських прав альтернативно із використанням сполучника «або», законодавець розрізняє невиконання (ухилення), неналежне виконання обов'язків по вихованню та зловживання правами. Відповідно, злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, не може бути вчинено шляхом зловживання правами.

До проявів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, О. І. Белова відносить застосування до дитини «...фізичних покарань та інших видів покарань чи обмежень, що принижують людську гідність...» [21, с. 98–99]. У свою чергу, ВС зробив висновок, що його може бути вчинено шляхом фізичного та психологічного насильства, жорстокого поводження тощо [339]. Зазначене А. П. Бабій вважає зловживанням правами, додаючи ще такі його види, як створення перешкод у навчанні, спілкуванні дитини з іншою особою, застосуванні недопустимих методів виховання тощо [470, с. 351–352]. Наведений підхід викликає сумніви з наступних підстав. Перш за все, злісне невиконання обов'язків по догляду може бути вчинено лише у формі бездіяльності. Навіть при змішаній бездіяльності, діяння спрямоване на невиконання конкретного обов'язку, а не на вчинення дії. По-друге, нормативно визначено, що жорстоке поводження з дитиною охоплює лише «...будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього

насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою її експлуатації з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини» [324]. Невиконання обов'язків по догляду за дитиною залишається поза цим переліком. По-третє, наведені кримінальні правопорушення є умисними, у той час, як злочин, передбачений ст. 166 КК України – необережний, про що детальніше йтиметься у підрозділі 4.1. дисертації. По-четверте, здійснюючи фізичне, психологічне насильство, перешкоджаючи отримувати освіту, змушуючи, наприклад, «стояти на гречці» як вид покарання, особа діє всупереч інтересам дитини та прагне задовольнити власні – домогтися слухняності, покірності дитини, змусити підкорятися їм, завдати страждань тощо. У такий спосіб особи зловживають наданими їм правами. При вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, поведінка суб'єкта, навпаки, пасивна – він не виконує покладені на нього обов'язки по догляду, зазвичай, з байдужості, а не для досягнення мети. Відповідно, об'єктивна сторона досліджуваного складу злочину не передбачає такі дії, як жорстоке поводження, насильство, катування, будь-які умисні тілесні ушкодження тощо, та не повинна включати їх в себе. Ці дії мають отримати самостійну кваліфікацію за статтями Розділу II Особливої частини КК України, наприклад, за ст.ст. 121, 122, 125, 126, 127 КК України тощо. Якщо фізичне чи психологічне насильство вчиняється систематично, то можлива кваліфікація за ст. 126-1 КК України.

Зазначимо, що судова практика з цього приводу не однорідна. Зокрема, викликає зауваження кваліфікація за ст. 166 КК України дій *матері, яка перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, вдарила дитину, заподіявши їй легкі тілесні ушкодження* [74]. Очевидно, що настання тілесних ушкоджень перебуває у причинному зв'язку із фізичним насильством. Це дає підстави для кваліфікації за ст. 125 КК України. Звичайно, можлива і реальна сукупність кримінальних правопорушень. Наприклад, *мати не забезпечила дитину раціональним харчуванням, що призвело до погіршення стану її здоров'я та розвитку анемії, а також заподіяла дитині легкі тілесні ушкодження*. Суд обґрунтовано визнав

матір винною у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 125, ст. 166 КК України [84].

Однак на практиці дійсно наявні випадки, коли за ст. 166 КК України суди кваліфікували, фактично, зловживання батьками своїми правами, вказуючи, при цьому, на невиконання обов'язку по догляду. Зокрема, заборона дитині відвідувати школу, перешкоджання її лікуванню у медичному закладі, відмова від госпіталізації недієздатного тощо, у результаті чого заподіяно шкоду її освітньому рівню, здоров'ю оцінюється як невиконання конкретного обов'язку по догляду. Наприклад, *мати, хворіючи на туберкульоз, контактувала зі своїми чотирма дітьми, внаслідок чого двоє з них були інфіковані цією хворобою. Попри необхідність лікування у протитуберкульозному санаторії, в якому діти перебували, мати самовільно їх забрала з цього закладу, чим перервала лікування. В подальшому, від їх медичного обстеження відмовлялась* [353]. У вирощі вказано на невиконання обов'язку піклування про здоров'я, однак фактично мати перешкоджала дитині отримувати послуги з лікування. У наступному прикладі *батьки забороняли дітям відвідувати школу з релігійних переконань* [123]. Суд визнав це невиконанням обов'язку по забезпеченню здобуття дітьми повної загальної середньої освіти. Зловживання батьками своїми правами, яке полягало, наприклад, у використанні на власні потреби грошових коштів, які матері отримували у якості аліментів [48], державної соціальної допомоги на утримання дітей одинокою матір'ю [48; 365], що вважається власністю дитини, або у здійсненні батьком приватизації квартири, у якій був зареєстрований його син і мав право власності на неї, продажі її без дозволу органів опіки та піклування та придбанні іншої квартири (меншої за площею, гіршої за житловими умовами, яка потребувала ремонту порівняно з проданою квартирою) [45], теж кваліфіковано за ст. 166 КК України.

З цього приводу слід зазначити, що до КК України включено ст. 126-1 «Домашнє насильство». Діяння виражається у систематичному насильстві у формах фізичного, психологічного та економічного насильства [337]. Згідно з п. 4 ст. 1 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству» «...економічне

насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру» [373]. У науці проявами економічного насильства пропонується визнавати випадки систематичного ухилення від утримання дітей [510, с. 43]. Очевидно, що постає питання співвідношення злочинів, передбачених ст. 126-1 та ст. 166 КК України.

По-перше, на відміну від невиконання обов'язків по догляду, економічне насильство, здебільшого, полягає в поведінці, поєднаній з агресією. У науці вказується, що «...це система поведінки, для збереження влади й контролю над близькою людиною» [240, с. 217]. Зокрема, попри бажання дитини, батьки можуть забороняти займатись певною позашкільною діяльністю, яка їм не подобається; відмовлятися сплачувати курси, додаткові заняття, необхідні для розвитку дитини; перешкоджати отримувати необхідні послуги з лікування, не бажаючи витратити на це кошти або не поділяючи думку лікарів; відбирати та привласнювати кошти особи, які належать їй на праві власності; жити за її рахунок; псувати чи викидати одяг, їжу, інші важливі для потерпілого речі (наприклад, музичний інструмент) тощо. По-друге, обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 126-1 КК України, є вчинення економічного насильства систематично. У разі вчинення цього діяння одноразово, особа підлягатиме відповідальності за ст. 173-2 КУпАП. Натомість, невиконання обов'язків по догляду може бути як одноразовим, так і систематичним, про що йтиметься далі. По-третє, економічне насильство вчиняється, відповідно до ст. 126-1 КК України, лише умисно. У той час, як злочин, передбачений ст. 166 КК України, є необережним.

Таким чином, злочини, передбачені ст. 126-1 та ст. 166 КК України, розмежовуються як за об'єктивними (формою діяння, систематичністю), так і суб'єктивними ознаками. У разі вчинення економічного насильства у формі

бездіяльності, а саме залишення без догляду та піклування, ці злочини слід розмежовувати за суб'єктивною стороною. Умисел як до бездіяльності, так і до наслідків, зумовлює кваліфікацію за ст. 126-1 КК України. Необережне ставлення до наслідків обґрунтовує застосування ст. 166 КК України. М. І. Хавронюк вважає, що в деяких випадках економічне насильство необхідно кваліфікувати за сукупністю зі ст. 166 КК України [277, с. 390]. Вбачається, що це дійсно можливо, але лише за умови реальної сукупності. Наприклад, у вищенаведеному випадку *мати, крім перешкоджання отримувати послуги з лікування, не виконувала обов'язки по вихованню, забезпеченню освіти та необхідним шкільним приладдям, піклуванню про здоров'я, внаслідок чого одна дитина не закінчила курс навчання за перший клас, а у іншій виявлено затримку психомоторного розвитку та ряд захворювань: хронічний гепатит В, кардіопатія, алергічний дерматит тощо* [353].

У випадку зловживань батьківськими правами з корисливою метою, суб'єкти посягають, перш за все, на відносини, що забезпечують майнові права дітей, в результаті чого додатково завдається шкода їх нормальному існуванню, зростанню та розвитку. У разі вчинення таких дій, опікуни та піклувальники підлягають кваліфікації за ст. 167 КК України. Натомість, механізм завдання шкоди основному безпосередньому об'єкту при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не передбачає шкоди майновим правам потерпілого. Такі дії, за умови встановлення систематичності їх вчинення, повинні бути кваліфіковані як економічне насильство (позбавлення коштів та житла) за ст. 126-1 КК України. Вирішення цієї проблеми вбачається у внесенні змін до ст. 167 КК України, шляхом включення батьків до кола суб'єктів цього злочину, про що вже йшлося у науці [21, с. 166]. Ці зміни дозволять заповнити прогалину у законі щодо кваліфікації дій батьків, що зловживають своїми правами з корисливою метою на шкоду своїм дітям. Таким чином, порушення кожного із обов'язків батьків (за наявності підстав) буде підставою кримінальної відповідальності, а саме: 1) ухилення від утримання дітей – за ст. 164 КК України; 2) невиконання або

неналежне виконання обов'язків по догляду за дитиною – за ст. 166 КК України;
3) зловживання батьківськими правами – за ст.ст. 126-1, 167 КК України.

У науці висловлено позицію, що досліджуваний злочин є кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством [517, с. 209]. Дійсно: 1) це діяння (бездіяльність) економічного насильства (залишення без догляду чи піклування); 2) вчиняється в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами чи іншими особами, які спільно проживають однією сім'єю, але не перебувають у родинних відносинах (батьками, усиновлювачами, опікунами, піклувальниками, патронатними вихователями, прийомними батьками, батьками-вихователями і дітьми, опікунами, піклувальниками і особами, щодо яких встановлено опіку чи піклування). Відповідно, враховуючи висновок ВС [343], досліджуваний злочин слід вважати кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством, що підтверджується і судовою практикою по застосуванню ст. 166 КК України [85].

За ст. 166 КК України кримінально караним є злісне невиконання *встановлених законом* обов'язків по догляду. Беручи до уваги правовий висновок Великої Палати ВС щодо тлумачення поняття «закон» у ст. 263 КК України [331], можна зробити висновок, що термін «закон» у ст. 166 КК України використовується не у вузькому – конкретний закон України, а саме у широкому значенні (охоплює все законодавство). У той же час, статті КК України містять посилання і на закон, і на законодавство. Окремо слід звернутися до актів КСУ як одного з «...ключових джерел формування сучасної доктрини кримінального права» [152, с. 99]. Так, термін «законодавство», згідно з Рішенням КСУ у справі від 09.07.1998 р. № 12-рп/98, вживається, передусім, у кодифікованих законах, як «...закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади» [409]. Який же варіант є більш обґрунтованим для вживання? Вбачається, що на увагу заслуговує саме термін «законодавство». По-перше, саме його (хоча і без визначенням змісту) використовує і Конституція України. По-друге, ВС у своєму висновку зводить

сенс поняття «закон» у широкому розумінні до всього законодавства. По-третє, закону у вузькому розумінні, який би регламентував обов'язки батьків, опікунів, піклувальників по догляду, в Україні станом на сьогодні не прийнято. По-четверте, ст. 184 КУпАП також містить посилання саме на законодавство. Також текст ст. 166 КК України має недолік, який полягає у використанні двічі слова «встановлений»: щодо закону і стосовно опіки (піклування). Це дозволяє пропонувати словосполучення «встановлених законом» замінити на «передбачених законодавством».

До національного законодавства України, яке передбачає обов'язки по догляду, слід віднести: Конституцію України, СК України, ЦК України, ЗУ «Про охорону дитинства» [384], ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [372], ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [291], ЗУ «Про дошкільну освіту» [371], ЗУ «Про освіту» [381], ЗУ «Про повну загальну середню освіту» [385] та інші. Міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України» [374]. Основними міжнародними документами, що закріплюють обов'язки батьків, опікунів та піклувальників щодо дитини, є Декларація прав дитини [151] та Конвенція ООН про права дитини [200]. У той же час, деякі підзаконні нормативно-правові акти регулюють більш вузьку сферу суспільних відносин, що складаються з приводу догляду за дитиною або недієздатною (обмежено дієздатною) особою. Це: Правила опіки та піклування [350], Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини [308], Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною [153], Положення про прийомну сім'ю [317], Положення про дитячий будинок сімейного типу [314] тощо.

Доктрина [35, с. 160] і судова практика [342] одностайні у формулюванні умов кримінальної відповідальності за бездіяльність, до яких відноситься: наявність у особи обов'язку вчинити активні дії та реальна можливість їх вчинити у конкретній ситуації, які необхідно встановити. З моменту народження дитини, її усиновлення, прийняття у прийомну сім'ю тощо, між батьками,

усиновлювачами, прийомними батьками та дитиною складаються сімейні відносини. Так само у відповідних відносинах перебувають опікуни (піклувальники) з підопічними. Сімейні відносини, змістом яких є право на догляд та кореспондуючий йому обов'язок, підлягають правовому регулюванню актами сімейного та цивільного законодавства. Факт влаштування дитини до сім'ї патронатного вихователя (ст. 253 СК України, п. 15 [153]), прийомних батьків (ч. 2 ст. 256-4 СК України, п. 6 [317]), батьків-вихователів (ч. 2 ст. 256-8 СК України, п. 4 [314]) оформляється договором, що укладається між цими особами та органом опіки та піклування. У договорі визначено особливості здійснення обов'язків по догляду за дитиною, влаштованою до певної сім'ї [153; 157; 158; 440].

Відповідно, підставами виникнення обов'язків по догляду є *родинні відносини та приписи Конституції України, міжнародних актів та актів національного сімейного та цивільного законодавства*. Додатковою підставою виникнення обов'язків по догляду за дитиною у патронатних вихователів є *договір про патронат над дитиною*, у прийомних батьків – *договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї*, а у батьків-вихователів – *договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу*.

Відповідальність за ст. 166 КК України настає за невиконання не будь-яких обов'язків, а саме по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. Однак, наведені нормативно-правові акти прямо не вказують на «обов'язки по догляду». Наприклад, у ст. 150 СК України та ст. 12 ЗУ «Про охорону дитинства» йдеться про «обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», що покладаються як на кровних батьків, так і на усиновлювачів, прийомних батьків та батьків-вихователів. Окремо встановлено обов'язки батьків-вихователів у ст. 31 ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [372]. Перелік обов'язків опікунів та піклувальників, які поширюються і на фактичних вихователів, посадових осіб органів опіки та піклування та керівників

зкладів охорони здоров'я або соціального захисту, а також патронатного вихователя наводиться без конкретизації їх характеру у ст.ст. 249, 255 СК України, п. 2 ч. 1 ст. 67, п. 1 ч. 1 ст. 69 ЦК України, п. 4 Правил опіки та піклування [350], п. 47 Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини [308]. У деяких актах містяться окремі обов'язки батьків чи осіб, що їх замінюють, які стосуються: здоров'я (ст.ст. 10, 59 ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [291]), виховання, освіти, розвитку (ст. 18 Конвенції ООН про права дитини [200], ст. 8 ЗУ «Про дошкільну освіту» [371], ч. 3 ст. 55 ЗУ «Про освіту» [381], ст. 25 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» [385]), забезпечення достатнього життєвого рівня (ст. 27 Конвенції ООН про права дитини [200], ст.ст. 8, 11 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]), утримання (ст. 51 Конституції України, ст.ст. 180, 198, 199 СК України).

У той же час законодавству України поняття «догляд» відомо. Зокрема, коли йдеться про визнання подружжя, яке не проживає спільно, сім'єю, у зв'язку з необхідністю догляду за дітьми (ч. 2 ст. 3 СК України), право спільної сумісної власності подружжя, один з яких не мав самостійного заробітку через догляд за дітьми (ч. 1 ст. 60 СК України), гарантії забезпечення державою догляду за певними категоріями дітей [384], догляд за дітьми з дефектами фізичного або психічного розвитку [291], відпустку по догляду за дитиною [191; 368], розірвання трудового договору зумовлене доглядом за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною з інвалідністю [191], відповідальність за залишення без догляду підопічного [350]. У Книзі первинного обліку дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування вказується хто здійснює саме догляд за дитиною на час взяття її на облік [308]. Крім цього, Конвенція про права дитини 1989 р. зобов'язує держав-учасниць забезпечувати зміну догляду за дитиною, який може включати передачу на виховання, усиновлення чи направлення до установ по догляду за нею [200].

Враховуючи викладене, обов'язки по догляду слід розглядати саме з урахуванням предмету суспільних відносин, що утворюють безпосередній об'єкт

злочину, передбаченого ст. 166 КК України. У підрозділі 2.2. встановлено, що саме завдяки догляду забезпечується нормальне існування, зростання та розвиток дитини, а також нормальне існування особи, визнаної недієдатною або обмежено дієдатною. Цього неможливо досягти виконуючи лише обов'язки по вихованню, або забезпеченню належними умовами, або розвитку тощо. Їх необхідно виконувати в сукупності. *Догляд* – це комплексне поняття, яке охоплює різні його прояви (виховання, харчування, утримання, піклування про стан здоров'я тощо), що в цілому забезпечують нормальне існування, зростання, розвиток дитини та нормальне існування обмежено дієдатної (недієдатної) особи. При розробці чинного КК України була спроба визначити коло обов'язків суб'єкта злочину. Тоді йшлося про життєво необхідне харчування, побутовий догляд, необхідну медичну допомогу та освіту [248, с. 170–171]. Ця пропозиція не знайшла підтримки у законодавця. У ст. 184 КУпАП йдеться виключно про обов'язки щодо виховання, навчання та забезпечення необхідними умовами життя. Очевидно, що залишені поза увагою обов'язки піклуватися про здоров'я, утримувати, розвивати тощо. Водночас, у ст.ст. 4.6.7., 4.6.19 проєкту КК України взагалі не визначено вид порушених особою обов'язків. З цього приводу слід вказати на очевидно різний зміст, наприклад, батьківських обов'язків взагалі (приміром, представництво в суді; передача у користування дитини майна, що має забезпечити її виховання та розвиток; управління майном дитини) та обов'язків батьків по догляду. Це може спричинити проблему застосування бланкетної норми. Тому необхідно, щоб ці обов'язки об'єднувало узагальнююче поняття, яке б вказувало на їх зміст та види. Таким поняттям є *догляд*, що міститься в ст. 166 КК України.

Також слід згадати позицію науковців, які вважають, що невиконання обов'язку по утриманню дитини (наприклад, ненадання грошового утримання) характеризує суспільно небезпечне діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України [179, с. 55; 273, с. 495]. Передбачивши обов'язки щодо виховання та розвитку дитини, СК України у ст.ст. 180, 185, 198, 199, а Конституція України у ст. 51, окремо закріпили обов'язок їх утримувати. Це може бути надання

матеріального забезпечення або безпосереднє придбання продуктів харчування, одягу, інших побутових речей, які є необхідними для нормального існування, зростання та розвитку дитини. У той же час, як справедливо зазначив ВС «...забезпечення дитини лише матеріальними засобами до існування не є свідченням виконання батьками своїх обов'язків» [339]. Тому, крім утримання, слід дитину виховувати, навчати, розвивати, піклуватися про стан її здоров'я тощо. У такий спосіб і реалізується догляд за дитиною. Це ще раз підтверджує висновок, що догляд – комплексне поняття, яке, у свою чергу, включає і утримання.

Деякі науковці вказують на невиконання обов'язку по утриманню дитини при характеристиці діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України [179, с. 55; 273, с. 495]. У той же час, відповідальність за злісне ухилення від утримання дітей передбачена законодавцем окремо – у ст. 164 КК України. Йдеться про: 1) злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів); 2) злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Остання форма пов'язана з випадками ненадання дітям необхідних для їх існування коштів, одягу, житла, їжі або необхідного догляду у разі хвороби тощо [217, с. 174]. Хоча вона і має місце за відсутності рішення суду, у якому зафіксовано розмір утримання (аліментів), однак відсутність визначення злісності дозволяє доволі вільне її трактування.

У науці були спроби конкретизувати ознаку злісності щодо «ухилення від утримання». Так, О. І. Белова зазначає, що «...навіть нетривале за часом ухилення батьків від утримання дітей може призвести до вкрай негативних наслідків для їх здоров'я, фізичного та психічного розвитку» [21, с. 109]. Д. П. Євтеєва можливість кваліфікації злісного ухилення від утримання вбачає тільки у випадках повного або систематичного невиконання цього обов'язку [172, с. 122]. Очевидно, що запропоновані характеристики поняття злісності (нетривале, повне, систематичне ухилення), самі по собі, потребують роз'яснення та не вирішують проблеми правозастосування.

У контексті поставленої проблеми слід враховувати результати дослідження судової практики по застосуванню ст. 164 КК України. Зокрема, вивчення О. І. Беловою 224 кримінальних проваджень [21, с. 109], а також А. С. Оксаніченком та В. В. Шаблістим 200 обвинувальних вироків, не встановило жодного, де б особу було притягнуто до відповідальності або засуджено за злісне ухилення від утримання дітей. Учені обґрунтовують це труднощами встановлення ознак злісності цього діяння, яка через це підлягає виключенню, а кримінальна відповідальність за ст. 164 КК повинна наставати лише у разі настання тяжких наслідків для здоров'я дитини [287, с. 126–127, 151].

У свою чергу вважаємо, що наведений аналіз доктрини і судової практики переконує у тому, що у ст. 164 КК слід залишити тільки один спеціальний вид порушення батьками обов'язку по догляду за дітьми – ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), розмір якого встановлюється рішенням суду, або, як пропонує О. І. Белова, нотаріально засвідченим письмовим договором [21, с. 104].

Виключення зі ст. 164 КК України такої форми як ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, призведе до того, що невиконання обов'язків по догляду, у т.ч. утримання, окрім домашнього насильства (ст. 126-1 КК України) і ухилення від сплати аліментів (ст. 164 КК України), за наявності відповідних наслідків, будуть кваліфіковані за ст. 166 КК України. Це також дозволить вирішити наявну проблему кваліфікації, коли в одних випадках злісне ухилення від утримання дитини кваліфікується за ст. 166 КК України [47; 365], а в інших – йдеться про сукупність ст.ст. 164, 166 КК України [58; 118].

Для правильної кваліфікації необхідно встановити період виконання обов'язків по догляду щодо різних категорій потерпілих. Ці обов'язки передбачені законодавством у загальних рисах, але кожна дитина особлива та потребує індивідуального підходу. Дитинство – це період розвитку людини до досягнення повноліття. Відповідно, саме на цей період передбачено виконання обов'язків по догляду. Процес зростання та розвитку дитини безперервний, але

кожному з його етапів притаманні особливості, що обумовлюють порядок здійснення догляду. Тому види, зміст та обсяг цих обов'язків різняться залежно від її вікових потреб. Так, з самого народження дитина має бути забезпечена належним харчуванням, умовами для сну, піклуванням про здоров'я, постійним наглядом тощо. З часом потреби дитини змінюються, відповідно, комплекс обов'язків по її догляду коригується та розширюється. З'являється необхідність забезпечення збалансованим харчуванням, індивідуальними засобами існування, розвитку елементарних навичок тощо. У дошкільний період потрібно підготувати до школи, забезпечити відвідування дошкільного закладу, подати документи для зарахування до загальноосвітнього закладу, виховувати та розвивати самостійно. Згодом постає необхідність налагодити розпорядок дня дитини, організувати час для навчання, дозвілля, сну, забезпечення належним шкільним приладдям, контролювати успішність, спілкуватися з вчителями тощо. Підлітковий вік дитини передбачає постійне спілкування з дитиною, зацікавленість її успіхами та проблемами у житті, реагування на будь-які зміни в її поведінці.

Догляд за недієздатною (обмежено дієздатною) спрямований на забезпечення лише нормального існування повнолітньої недієздатної (обмежено дієздатної) особи. Це пов'язано з тим, що повнолітня особа пройшла всі етапи розвитку, характерні для дитини, а стороннього догляду потребує тому, що через стан здоров'я не здатна самостійно забезпечити свої потреби для нормального існування.

Таким чином, *обов'язки по догляду є комплексним поняттям, що об'єднує низку обов'язків*. Вони передбачені Конституцією України, міжнародними актами, нормативно-правовими актами сімейного та цивільного законодавства. Ці обов'язки різняться залежно від особи, яка потребує догляду, її віку, стану здоров'я, взаємозв'язку з особою, яка цей догляд здійснює тощо. Невиконання будь-якого (хоча б одного) з указаних видів обов'язків, утворює діяння об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України.

У рамках дослідження заслуговують на увагу роз'яснення Пленуму ВСУ, згідно з яким ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце тоді, коли

вони не піклуються про фізичний та духовний розвиток дитини, підготовку її до самостійного життя, навчання. Зокрема, коли батьки: не забезпечують медичного догляду дитини, необхідного їй харчування, лікування, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не надають їй доступу до культурних та інших духовних цінностей; не спілкуються з нею в обсязі, необхідному для нормального самоусвідомлення дитини; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання дитиною освіти; не сприяють засвоєнню нею загальнонавчаних норм моралі [344].

Окремої уваги заслуговує питання розмежування злочинів, передбачених ст. 135 та ст. 166 КК України. По-перше, при залишенні в небезпеці потерпілий перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлений можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого беспорядного стану [332]. Під небезпечним для життя станом розуміється «...стан, за якого особа без сторонньої допомоги не має можливості здійснити заходи для самозбереження внаслідок власної беспорядності (малолітства, старості, хвороби, каліцтва) тощо» [35, с. 226]. Небезпека для життя може бути наявною внаслідок дії небезпечних факторів зовнішнього середовища: пожежі, стихійного лиха тощо або звичайного перебігу хвороби потерпілого чи розвитку хворобливого стану [11, с. 15]. Потерпілий за ст. 166 КК України у такому стані не перебуває. За відсутності небезпечного для життя стану, *мати залишила малолітніх дітей без нагляду, внаслідок чого один з них знайшов пляшку з горючою сумішшю, відкрив та вилив її на розжарену піч, після чого від полум'я, що здійнялось, отримав опіки, що відносяться до легких тілесних ушкоджень з короточасним розладом здоров'я, а інша дитина отримала тяжкі тілесні ушкодження у вигляді термічних опіків, що ускладнились опіковим шоком та стали причиною її смерті. Згодом мати повернулась, але дитина уже загинула* [107]. Таким чином, бездіяльність матері тут проявилась у невиконанні обов'язку по нагляду за дітьми, які не були у небезпечному для життя стані, тому її визнано винною за ст. 166 КК України.

По-друге, В. В. Бабаніна вважає, що крім ст. 135 КК України, норма, що передбачає надання допомоги особі, яка цього потребує, для врятування її життя і здоров'я, передбачена і ст. 166 КК України [11, с. 2]. Однак, обов'язок надати допомогу особі, що перебуває у небезпечному для життя стані, та обов'язки по догляду суттєво різняться за своїм змістом. За ст. 135 КК України – це негайний порятунок життя та збереження здоров'я. Так, законодавством передбачено ознайомлення батьків чи осіб, що їх замінюють, про відповідальність за залишення дитини в небезпеці, якщо у дитини критичний стан здоров'я, який потребує термінового медичного втручання (ст. 12 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]). За ст. 166 КК України зміст обов'язків полягає у постійному забезпеченні нормального існування та розвитку особи. По-третє, слід враховувати підстави обов'язку особи вчинити активні дії якими можуть бути: закон, інший нормативно-правовий акт, професійні або службові функції особи, родинні відносини, договір, попередня поведінка винного, що полягає у поставленні потерпілого в небезпечний для життя стан [342]. Підставами ж обов'язків по догляду є лише родинні відносини, приписи Конституції України, міжнародних актів та актів національного цивільного та сімейного законодавства, договір з патронатним вихователем, прийомними батьками, батьками-вихователями. По-четверте, моментом закінчення злочину, передбаченого ст. 135 КК України – з моменту ухилення від надання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані, незалежно від того, наскільки ефективною могла бути така допомога [336], а за ст. 166 КК України – з моменту настання тяжких наслідків. По-п'яте, суб'єктивна сторона залишення в небезпеці завжди характеризується тільки прямим умислом щодо самого діяння [341]: особа обізнана про наявність джерела загрози, вплив його на організм потерпілого, розуміння, що останній не може вжити заходів до самозбереження [35, с. 227], а злочину, передбаченого ст. 166 КК України – як умислом, так і необережністю. У цілому ж, злочин, передбачений ст. 135 КК України умисний, а досліджуваний злочин – необережний.

Як звертає увагу ВСУ, за змістом ст. 135 КК України, «...поставлення в небезпеку виступає як основа для виникнення спеціального обов'язку надати

допомогу особі, яка перебуває у небезпечному для життя стані. Іншими словами, саме поставлення в небезпеку знаходиться за межами вказаного злочину та за певних умов містить окремий склад злочину» [490]. Наприклад, *мати злісно не виконувала обов'язки по догляду за трьома дітьми, що спричинило ряд захворювань. Вона не забезпечувала необхідними умовами життя: продуктами харчування, водою, одягом, чим поставила дітей у небезпечний для життя стан. Незважаючи на це, залишила без нагляду та засобів існування своїх дітей, які перебували в небезпечному для життя стані та були позбавлені можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство. Діяння матері кваліфіковано за сукупністю ч. 1 ст. 135 та ст. 166 КК України [340]. У цьому випадку поставлення в небезпечний для життя стан відбулося шляхом незабезпечення необхідними умовами життя дітей, тобто було вчинено злочин, передбачений ст. 166 КК України. Небезпечний для життя стан у дітей полягав у тому, що вони опинилися без води, їжі та нагляду, маючи певні захворювання. При цьому, мати, усвідомлюючи, що діти знаходяться в такому стані та не можуть вжити заходів до самозбереження через малолітство, залишила їх у небезпеці.*

У іншому прикладі *мати залишила без нагляду малолітніх дітей у будинку, де був підключений до електричної мережі чайник, та пішла на подвір'я. Почувши плач дитини, вона повернулась та виявила сина, тіло якого зазнало опіків від окропу з електрочайника, що знаходився поруч. Після цього до медичного закладу за допомогою сину мати не звернулась, а вирішила лікувати самостійно, внаслідок чого наступного дня дитина померла [115].* Таким чином, невиконавши обов'язку по нагляду за сином, що призвело до опіків, мати поставила його в небезпечний для життя стан. Подальше незвернення матері за медичною допомогою дитині, яка перебувала в такому стані (з опіками) та позбавлена можливості вжити заходи до самозбереження через малолітство, що спричинило її смерть, є залишенням в небезпеці. Відповідно, суд обґрунтовано кваліфікував вчинене за сукупністю ч. 3 ст. 135 та ст. 166 КК України.

Лише за ч. 3 ст. 135 КК України суд визнав винною *матір, яка не звернулась за медичною допомогою доньці, яка отримала опіки та померла.*

Судом встановлено, що опіки вразили понад 80 % тіла і дитина перебувала в небезпечному для життя стані та потребувала допомоги через малолітство, оскільки не могла взяти заходів до самозбереження [101]. Викликає зауваження те, що суд не надав кримінально-правової оцінки діянню матері, що полягало у поставленні дитини в небезпечний для життя стан. Так, *матір, поставивши каструлю з окропом на підлогу, не накрила її кришкою, продовжила займатись хатніми справами та не виконала обов'язок по нагляду за дитиною, яка впала у цю каструлю, та отримала опіки* [101]. Ця бездіяльність потребує окремої кваліфікації за ст. 166 КК.

Окремої уваги потребує проблема співвідношення вбивства через необережність зі злочином, передбаченим ст. 166 КК України. Слід погодитись із М. Г. Заславською, що при вчиненні вбивства через необережність «...обов'язки носять загальний характер (дотримання загальноприйнятних норм обережності) і вони передбачають не стільки вчинення суспільно корисних діянь ..., скільки утримання від вчинення суспільно небезпечних діянь» [177, с. 89]. Додамо, що ці обов'язки є загальними, неконкретизованими, неперсоніфікованими, спрямованими на захист життя будь-якої особи [211, с. 142–143]. Натомість, за ст. 166 КК України обов'язки є конкретними, визначеними – стосуються догляду за дитиною чи недієдатною (обмежено дієдатною) особою. Наприклад, *мати, при вході до кімнати, побачила сина, який знаходився на тумбочці біля телевізора серед кабелів, що були заплутані навколо його шиї. Бажаючи запобігти можливості ураження електрострумом, мати взялась за кабелі, що були на шиї сина, та потягла їх на себе, не розрахувавши свої сили. Це призвело до удушення дитини та настання смерті* [120]. Смерть дитини настала у результаті діяння матері, що полягало у недотриманні правил обережності у подібних ситуаціях, а не ігноруванні спеціального обов'язку по догляду за дитиною. Так, мати спочатку повинна була оглянути сина та вирішити яким способом розплутати кабелі, потім обережно, не поспішаючи, зробити це. Завдяки дотримання такого алгоритму дій, життя будь-якої особи буде збережено. Тому дії кваліфіковано за ст. 119 КК України. Натомість, *спричинення смерті дитини внаслідок годування її*

коров'ячим чи козиним молоком, розведеним з водою [100; 461], або грудним молоком, вживаючи при цьому спиртні напої [104], слід розглядати як неналежне виконання обов'язків по догляду за дитиною. Ця поведінка полягає у ігноруванні застережень лікарів щодо порядку годування немовлят та невиконанні обов'язків по забезпеченню належним харчуванням та піклуванням про здоров'я, що зумовлює кваліфікацію за ст. 166 КК України.

У науці визнано, що КК України передбачає й інші злочини, що спричиняють смерть з необережності (наприклад, ч. 2 ст. 272, ч. 2 ст. 286, ч. 3 ст. 314 КК України тощо) [146, с. 121; 208, с. 60; 277, с. 369; 447, с. 253]. Норми, що встановлюють відповідальність за такі злочини, вчені вважають спеціальними щодо норми, яку містить ст. 119 КК України [141, с. 67; 144, с. 121]. Деякі науковці називають їх «спеціальними видами вбивства через необережність» [208, с. 60]. Це стосується і ст. 166 КК України, яку можна визнати спеціальною до загальної норми, передбаченої ст. 119 КК України. Якщо стаття Особливої частини КК України передбачає спричинення діянням загибелі людини або інших тяжких наслідків, то заподіяння цих наслідків з необережності охоплюється даною статтею та окремої (додаткової) кваліфікації за іншими статтями КК України не потребує [386]. Це правило підтримується і доктриною кримінального права [35, с. 52; 223, с. 52; 277, с. 369]. Його слід дотримуватися при конкуренції норм, передбачених ст. 119 та ст. 166 КК України.

Згідно із нормативним визначенням обов'язковою ознакою досліджуваного діяння є його *злісний характер*. У науці кримінального права поняття «злісність» вважається оціночним, тобто характеризується невизначеністю, відсутністю однозначних, чітких, суворо фіксованих ознак [293, с. 219–220], зміст якого встановлюється суб'єктом правозастосування, а не нормативно-правовим актом [333; 345]. До обставин, які вказують на злісний характер невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, дослідники відносять: тривалість або систематичність, ігнорування попереджень органів опіки і піклування або місцевих органів влади (І. О. Зінченко [179, с. 55], О. О. Семенюк [274, с. 399]); багаторазовість, тривалість, систематичність,

неодноразові звернення представників влади, органів опіки та піклування, медичних, освітніх чи інших закладів щодо неналежного їх виконання (М. І. Мельник [277, с. 533]), а також його продовження після попередження про необхідність виконання цих обов'язків та про кримінальну відповідальність у разі їх невиконання (М. К. Гнетєв, О. М. Готін, М. В. Мазур [208, с. 192]) тощо. Окрім тривалості, О. І. Белова розкриває ознаку злісності через конкретні види невиконаних обов'язків, наприклад «...ненадання новонародженій дитині необхідного харчування, не здійснення за нею гігієнічного догляду...» [21, с. 112]. Д. П. Євтеєва під час аналізу ст. 166 КК України наводить об'єктивний (кількісно-темпоральний) критерій злісності невиконання обов'язків по догляду, який включає значну тривалість у часі та систематичність [168, с. 230–231]. На тривалість, системність, багаторазовість як ознаки злісності діяння звертає увагу і ВС [339]. Спробуємо визначити сутність і критерії злісності невиконання обов'язків у цьому складі злочину.

Злісність як обов'язкова ознака складу злочину, передбачена у ст.ст. 164, 165, 389-2 КК України. Для правильної кваліфікації законодавець передбачив її визначення у примітках до відповідних статей. Для розкриття сутності злісності використовуються показники систематичності та тривалості. З'ясуємо чи можуть вони бути застосовані при встановленні злісного невиконання обов'язків по догляду у ст. 166 КК України.

Слово «тривалий» означає той, який довго тривав, триває, продовжується, довгочасний, а «систематичний» – постійний, регулярний [36, с. 1321, 1473]. Тривалість можна визначити як певний проміжок часу, протягом якого обов'язки по догляду не виконуються. Однак цей час не може бути однаковим для кожного з видів обов'язків по догляду, які не виконуються. Порівняємо два випадки, коли протягом двох днів дитину не забезпечували харчуванням та упродовж цього ж строку ухилялись від її виховання. Зважаючи на життєво важливу потребу дитини у харчуванні, позбавлення її цього протягом двох днів однозначно є тривалим. У той же час, відсутність виховання впродовж двох днів можна компенсувати, приділивши наступного дня дитині більше уваги. Судова практика, здебільшого,

містить вказівку лише на *тривалий час невиконання обов'язків по догляду* [51; 55; 95; 98], не вказуючи конкретного строку. У інших випадках суди встановлювали факт такої бездіяльності протягом: *години* [119], *декількох годин* [87], *близько доби* [78], *понад три місяці* [114] тощо. Наведений широкий часовий діапазон свідчить, що встановити загальні часові межі для визначення невиконання будь-яких обов'язків по догляду тривалим неможливо.

Як у науці [217, с. 73; 223, с. 119; 277, с. 392], так і на практиці [337], сформована позиція, що систематичним слід вважати вчинення діяння втретє. Лише деякі вирокі за ст. 166 КК України для розкриття ознаки систематичності невиконання обов'язків по догляду вказують на його «*неодноразовість*» [43; 61]. Це пояснюється тим, що на практиці часто неможливо з'ясувати точну кількість випадків невиконання цих обов'язків. Якщо у ситуації, коли мати не з'являлась для обов'язкового обстеження дитини до медичного закладу, можна встановити кількість випадків такої бездіяльності на основі певних записів у цьому закладі, показань медичних працівників тощо, то з'ясувати скільки разів мати ухилялась від забезпечення дитини харчуванням або виховання не вдасться. Це пов'язано з тим, що процес зростання та розвитку кожної дитини індивідуальний, відповідальні особи самі вирішують, наприклад, інтенсивність виховного впливу на дитину. Це стосується і догляду за недієздатною (обмежено дієздатною) особою. Враховуючи стан їх здоров'я, одна особа потребуватиме медичного огляду два рази на рік, а інша – частіше. Таким чином, якщо у ст.ст. 164, 165, 389-2 КК України злісність розкривається за допомогою кількісних показників, які підлягають встановленню, то для злочину, передбаченого ст. 166 КК України, неможливо розробити точні критерії тривалості та систематичності як ознак злісності, які були б універсальними до кожного випадку його вчинення. Про це свідчить і наявність вироків за ст. 166 КК України, у яких взагалі не розкривається ознака злісності діяння [356; 357].

У доктрині склалось два підходи щодо необхідності поняття злісності у ст. 166 КК України. Зокрема, С. М. Морозюк пропонує вилучити його зі статті, аргументуючи це тим, що воно неконкретне за змістом та не має значення,

оскільки сам факт спричинення тяжких наслідків свідчить про суспільну небезпечність діяння [260, с. 109–110]. Навпаки, про необхідність збереження поняття «злісний» висловлюється Д. П. Євтеєва, яка вважає, що воно виражає суспільну небезпечність діяння, є показником ставлення винних до своїх обов'язків [168, с. 231–232].

З питанням злісності пов'язана проблема кваліфікація одноразового невиконання обов'язків по догляду. Одні науковці стоять на позиції, що у певних випадках злісним може бути визнано і одноразове невиконання цих обов'язків [208, с. 192; 287, с. 135]. На противагу цьому, О. С. Гардецький вважає, що лише систематичне та довготривале, а не одноразове, невиконання вказаних обов'язків може бути злісним. Одноразове – може бути підставою адміністративної відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють [135, с. 26]. Цю позицію поділяє і Д. П. Євтеєва [169, с. 347].

З цього приводу слід згадати класичний приклад, коли *одноразове залишення дитини без нагляду у житлі призводило до її випадіння з вікна, що спричиняло шкоду її здоров'ю або смерть* [82; 88]. Щоліта звіти поліції містять повідомлення про дітей, які випали з вікон. Наприклад, тільки станом на липень 2019 р. було 95 дітей, які постраждали [420]. Діти вилазять у вікно, коли перебувають без нагляду, або навіть зачинені самі у помешканні. Фактично, випадки спричинення тяжких наслідків саме одноактним невиконанням обов'язків по догляду, по-суті, і призвели до фактичного ігнорування ознаки злісності під час правозастосування ст. 166 КК України.

Більше того, можуть бути випадки, коли особа тривалий час не виконує обов'язки по догляду, про що свідчить, наприклад, незадовільні житлово-побутові умови, відсутність продуктів харчування, неохайний вигляд дітей, але лише одноразове залишення їх без нагляду призводить до настання тяжких наслідків. Наприклад, *мати не займалася вихованням своєї доньки, не піклувалась про її здоров'я, моральний, фізичний і духовний розвиток, постійно залишала без нагляду. Одного разу, знову залишивши дочку без нагляду, остання гралась із сірниками, що призвело до пожежі. Дитина отруїлась чадним газом та померла*

[41]. Також можливою є ситуація, коли особа постійно здійснює догляд, проте одного разу не виконала свої обов'язки, що і спричинило тяжкі наслідки. Наприклад, *батьки залишили без нагляду дітей на березі моря, після чого ті самотійно пішли купатися та втопились у морі* [363]. В обох випадках тяжкі наслідки перебувають у причинному зв'язку із одноактним невиконанням обов'язків. У той же час, якщо невиконання обов'язків по догляду є тривалим чи систематичним, але тяжкі наслідки відсутні, то й підстав для кваліфікації за ст. 166 КК України немає.

С. Г. Киренко пропонує сформулювати формальний склад цього злочину, вказуючи на підвищену суспільну небезпечність, у тому числі і у випадку попереднього притягнення до відповідальності за ст. 184 КУпАП [187, с. 98–99]. З цим погодитися складно. Виключення зі ст. 166 КК України вказівки на суспільно небезпечні наслідки, неодмінно, призведе до колізії із ст. 184 КУпАП. Слід погодитися із Д. П. Євтеєвою, що це призведе до повернення адміністративної преюдиції, яке суперечитиме загальним тенденціям розвитку кримінального законодавства. До того ж, достатньо й інших некримінально-правових заходів реагування на вчинення цих дій [168, с. 223–224].

Викладене дозволяє зробити висновок, що законодавець включив ознаку злісності до ст. 166 КК України з метою врахування під час кваліфікації саме тривалих або систематичних (неодноразових) фактів невиконання обов'язків по догляду. За 20 років правозастосовчої практики виявилось, по-перше, що надати чіткі пропозиції для визначення цієї ознаки не вдалось через різну природу цих обов'язків, а, по-друге, з'ясувалось, що і одноактне їх невиконання може призвести до тяжких наслідків.

Вивчення судової практики за ст. 166 КК України дозволило встановити, що кількість вироків, коли невиконання обов'язків було одноразовим, становить **225 (33,43 %)**. Таким чином, кваліфікуючи одноразове невиконання обов'язків по догляду за ст. 166 КК України, суд, фактично, порушує приписи закону про кримінальну відповідальність. У той же час, такий підхід є вимушеним, враховуючи тяжкість наслідків. У свою чергу, злісний характер діяння

встановлений тільки у 448 (66,57 %) вироків. Крім цього, криміналізація домашнього насильства, ознакою якого є систематичність, призводить до, так званої, «штучної» конкуренції ст. 126-1 та ст. 166 КК України, які, насправді, передбачають різні склади кримінальних правопорушень. Це, у підсумку, дозволяє пропонувати виключення зі ст. 166 КК України оціночного поняття «злісність». Зауважимо, що такий підхід також запропоновано у ст. 4.6.7. та ст. 4.6.19. проєкту КК України [495, с. 317].

У той же час, виключення ознаки злісності призведе до того, що будь-який факт одноразового невиконання обов'язків по догляду може набути кримінально-правової оцінки. Це необґрунтовано розширить межі криміналізації цього діяння. Життя непередбачуване, відповідно, кожен небезпеку, яка може очікувати дитину або недієздатну (обмежено дієздатну) особу, неможливо спрогнозувати та попередити. Очевидно, що нереально здійснювати безпосередній цілодобовий нагляд за іншою особою – дитиною або недієздатною (обмежено дієздатною). Особливо це стосується дитини шкільного або підліткового віку. Оскільки у цей період дитина поступово сепарується від батьків (опікунів, піклувальників), має особистий простір, займається позашкільною діяльністю, проводить дозвілля з друзями, поза контролем відповідальних осіб. Також відносні межі контролю за поведінкою існують і щодо особи, визнаної обмежено дієздатною, яка, наприклад, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Викладене зобов'язує сформулювати суспільно небезпечне діяння таким чином, щоб унеможливити притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 166 КК України особи, яка одноразово не виконала обов'язки по догляду через випадковий збіг обставин. Вважається, що диспозицію ст. 166 КК України необхідно доповнити вказівкою на невиконання обов'язків по догляду «*через несумлінне ставлення до них*». Так, «несумлінний» означає «який не має совісті, честі, не ставиться сумлінно, чесно, добросовісно до своїх обов'язків» [36, с. 781]. Тлумачення цього поняття характеризує невиконання обов'язків та спрямованість поведінки винного. Наприклад, *перебуваючи біля водойми з малолітньою дитиною, батько залишає її без нагляду та йде рибалити*. Наявність водойми поблизу дитини, що залишилась

без нагляду, саме по собі є загрозовим фактором для неї. То ж, невиконання обов'язку по нагляду у таких обставинах свідчить про несумлінність батька, який міг взяти дитину з собою, попросити приглянути за нею знайомих, відвести додому тощо. Слід зазначити, що ця ознака характеризує й інші суспільно небезпечні діяння, що полягають у невиконанні або неналежному виконанні особою своїх обов'язків (ст.ст. 131, 137, 140, 367 КК України). Її наявність та встановлення у конкретному діянні дозволить відмежувати кримінально протиправне невиконання обов'язків по догляду від суміжних, які не мають ознак для кримінально-правової оцінки. Порівняємо два приклади. Згідно з першим, *мати, увімкнувши плиту для приготування їжі, пішла на десять хвилини до сусідки по сіль та залишила малолітніх дітей без нагляду. Поряд з плитою лежав рушник, який зайнявся від полум'я, що призвело до пожежі, у якій дітям було завдано середньої тяжкості тілесні ушкодження*. Несумлінне ставлення до своїх обов'язків проявилось у тому, що мати залишила без нагляду дітей при наявному джерелі підвищеної небезпеки – увімкненій плиті. У другому прикладі *мати, збираючись готувати обід, вийшла на грядку по продукти, у цей час у будинку, де перебували діти, вибухнула газова колонка. У результаті, діти отримали середньої тяжкості тілесні ушкодження*. Вирішуючи питання про відповідальність матері у цьому випадку, спершу слід вказати, що несумлінне ставлення до обов'язків, зокрема, при вчиненні службової недбалості «...свідчить про те, що службова особа не тільки повинна була, а й мала реальну можливість виконати покладені на неї службові обов'язки належним чином» [217, с. 610–611]. Відповідно, якщо матері було відомо про несправність газової колонки, для її ремонту остання нічого не зробила та залишала у цьому приміщенні дітей, то це свідчить про несумлінне ставлення до обов'язків по догляду. У тому разі, коли особа не знала та не помічала неполадки з газовою колонкою, то і шкоду від залишення дітей у будинку неможливо було передбачити та їй запобігти. Наслідки у виді шкоди здоров'ю дітей настали з причин несприятливого, неочікуваного збігу обставин, а не ухилення матері від обов'язків по нагляду. Тому несумлінність до виконання нею обов'язків у цьому випадку виключається.

Викладене дозволяє зробити висновок, що несумлінне ставлення до обов'язків наявне тоді, коли батьки, опікуни, піклувальники повинні були та могли належно виконати покладені на неї обов'язки по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, однак ухилились від їх виконання або виконали неналежно.

Наступною *обов'язковою умовою кримінальної відповідальності за бездіяльність, яку необхідно встановити, є можливість виконувати обов'язки* [342]. Якщо через певні об'єктивні обставини особа не могла здійснювати ці обов'язки, то відсутній і сам факт бездіяльності, адже він не був проявом її волі. У такому разі кримінальна відповідальність за досліджуваний злочин виключається.

До обставин, через наявність яких вчинене діяння втрачає кримінально-правовий характер, відносять непереборну силу, непереборний фізичний примус, психічний примус, що відповідає вимогам крайньої необхідності [211, с. 144]. Відповідно, невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, не буде кримінально протиправним, якщо наявне: 1) *непереборна сила* (наприклад, мати, яка внаслідок хвороби раптово втратила свідомість, не змогла запобігти вживанню її малолітньою дитиною сильнодіючих таблеток, що спричинило отруєння, та не змогла вчасно викликати швидку); 2) *непереборний фізичний примус* (наприклад, зв'язаний опікун не зміг перешкодити вчиненню співмешканцем насильства на недієздатною особою); 3) *психічний примус, що відповідає вимогам крайньої необхідності* (наприклад, прийомний батьком, якому погрожували вбивством та вимагали не утримувати прийомну дитину, не забезпечив його належним харчуванням). Слід зазначити, що певні життєво-побутові проблеми (низька заробітна плата, втрата годувальника, статус одинока мати (одинокий батько)), вживання спиртних напоїв чи наркотичних засобів, психотропних і токсичних речовин, ведення антисоціального способу життя, безробіття тощо) не є тими обставинами, які унеможливають виконання обов'язків по догляду.

Склад злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків. Їх дослідженню присвячено наступний підрозділ дисертації.

Таким чином, суспільно небезпечне діяння може полягати як у тривалому та (або) систематичному, так і одноразовому невиконанні або неналежному виконанні встановлених законодавством обов'язків для забезпечення реалізації прав на нормальне існування, зростання, всебічний розвиток дитини або недієздатної (обмежено дієздатної) особи, які вона була зобов'язана та мала реальну можливість виконати. Проведений аналіз суспільно небезпечного діяння злочину, передбаченого ст. 166 КК України, дозволяє запропонувати визначити його як: «невиконання або неналежне виконання, передбачених законодавством обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що через несумлінне до них ставлення призвело...»

3.2. Суспільно небезпечні наслідки невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

У науці під суспільно небезпечними наслідками кримінального правопорушення розуміють шкоду (збиток), що заподіюється кримінально протиправною дією чи бездіяльністю суспільним відносинам (об'єкту кримінального правопорушення), охоронюваним кримінальним законом від кримінально протиправних посягань [35, с. 944]. Кримінальна відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, настає тільки у разі спричинення тяжких наслідків. До того ж, саме наявність тяжких наслідків відрізняє цей злочин від правопорушення, передбаченого ст. 184 КУпАП «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей». Тому цей підрозділ присвячений їх аналізу.

У диспозиції ст. 166 КК України не конкретизовано види тяжких наслідків. Це поняття відноситься до оціночних [293, с. 220; 492] та встановлюється в

кожному конкретному випадку окремо [489; 491]. Серед науковців відсутня єдність щодо визначення змісту тяжких наслідків у ст. 166 КК України. Так, А. П. Бабій вважає, що ними слід визнавати фізичне чи психічне захворювання потерпілих, а також тяжкі тілесні ушкодження тощо [470, с. 352]. Лише смерть або каліцтво потерпілих відносить до наслідків К. А. Голдзінський [216, с. 159]. У свою чергу, І. О. Зінченко до наслідків включає «...різні види фізичної або моральної шкоди, заподіяної дитині або підопічному: розлад здоров'я, психічне захворювання, інвалідність, самогубство потерпілого тощо» [179, с. 56; 223, с. 168]. Схожою є позиція О. Ф. Бантишева, який під ними розуміє «...розлад здоров'я, психічне захворювання, інвалідність, самогубство та ін.» [17, с. 109]. Натомість, П. П. Андрушко під наслідками розуміє істотну фізичну, матеріальну чи моральну шкоду, а саме: «...істотне погіршення стану фізичного чи психічного здоров'я потерпілих, заподіяння їм значних матеріальних збитків, суттєве відставання у фізичному чи духовному розвитку, заняття потерпілими бродяжництвом, жебрацтвом, пияцтвом, вчиненням інших суспільно небезпечних, зокрема, злочинних діянь, ухилення дітей від навчання» [272, с. 306]. Аналогічної думки дотримується й І. І. Литвин [233, с. 112]. Такі вчені як М. К. Гнетнев, О. М. Готін, М. В. Мазур та М. І. Мельник тяжкими наслідками визнають смерть, каліцтво, захворювання потерпілих на небезпечну хворобу, вчинення ними суспільно небезпечних діянь тощо [208, с. 193; 277, с. 533]. У ч. 2 ст. 166 КК України С. Г. Киренко пропонує вказати на обставини, що обтяжують відповідальність, а саме: смерть потерпілого, істотну шкоду його здоров'ю або інші тяжкі наслідки [187, с. 99–101].

Більш широко пропонує тлумачити наслідки Д. П. Євтеєва, яка до них відносить «...фізичну шкоду (смерть, самогубство, інвалідність, захворювання на небезпечну для життя або здоров'я хворобу, психічне захворювання або інше істотне погіршення стану здоров'я), істотну шкоду духовному, психічному, інтелектуальному або соціальному розвитку (відставання дитини в розвитку, суттєве відставання в навчанні, зайняття жебрацтвом, бродяжництвом, пияцтвом та ін.) або значну майнову шкоду» [168, с. 239]. У межах дослідження

кримінологічної характеристики та запобігання злочину, передбаченого ст. 166 КК України, Є. С. Усова до його наслідків віднесла: тяжку хворобу, смерть, затримку психологічного та фізичного розвитку, соціальну та педагогічну занедбаність, вчинення злочину неповнолітнім, перебування дитини у стані, що загрожує її життю. У ст. 166 КК України вчена пропонує виокремити лише одну кваліфікуючу ознаку – смерть потерпілого [484, с. 4, 13]. Таким чином, одна група науковців під тяжкими наслідками розуміє лише шкоду здоров'ю або життю потерпілих, а інша – включає майнову шкоду, а також шкоду соціальним правам потерпілих.

У практиці ВССУ до тяжких наслідків злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною віднесено «...різні види фізичної або моральної шкоди, заподіяної неповнолітньому: розлад здоров'я, психічне захворювання, інвалідність, самогубство потерпілого тощо» [491; 492]. У свою чергу, проєкт КК України наслідками неналежно виконання обов'язків щодо підопічної особи (ст.ст. 4.6.7, 4.6.19) визнає тяжку та значну шкоду, а також безпритульність потерпілого. Зокрема, видами тяжкої є: шкода здоров'ю людини, що відповідає ступеню тяжкого тілесного ушкодження, чи плоду людини; майнова шкода; шкода сексуальній свободі чи сексуальній недоторканості, пов'язана з проникненням без добровільної згоди потерпілої особи тощо. До видів значної шкоди віднесено: шкоду здоров'ю людини, що відповідає ступеню середньої тяжкості тілесних ушкоджень; майнову шкоду; шкода особистій свободі і гідності людини; шкода сексуальній свободі та сексуальній недоторканості, якщо така шкода не визначена у цьому Кодексі як тяжка шкода тощо [401].

У контексті дослідження справедливим є твердження В. М. Кудрявцева, згідно з яким наслідок, передбачений кримінальним законом в загальній формі (наприклад, тяжкі наслідки) завжди повинен бути однорідним із вчиненим діянням, тобто являти собою реалізацію тієї небезпеки, через яку це діяння визнано кримінально протиправним, та нести шкоду тому об'єкту, який охороняється кримінальним законом [228, с. 163]. Для визначення наслідків слід враховувати суспільні відносини, що становлять безпосередній об'єкт цього

злочину, оскільки саме їм заподіюється шкода. З'ясуємо конкретні прояви такої шкоди.

Враховуючи оціночний характер поняття «тяжкі наслідки», суди допускають різне його тлумачення. Зокрема, за результатами вивчення судової практики по застосуванню ст. 166 КК України за період 2010–2022 рр. тяжкими наслідками визнавалися: 1) невідповідність рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку (відставання в розумовому розвитку від однолітків, відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання тощо) – **110 (16,34 %)** вироків; 2) занедбаність дитини (мікросоціальну, соціальну, педагогічну, соціально-педагогічну) – **78 (11,59 %)** вироків; 3) невідвідування закладу освіти – **9 (1,34 %)** вироків; 4) відрахування з закладу освіти – **1 (0,15 %)** вирок; 5) вчинення дитиною, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, діяння, що містить ознаки кримінального правопорушення – **5 (0,76 %)** вироків; 6) вчинення дитиною кримінальних правопорушень – **49 (7,28 %)** вироків; 7) засудження дитини за вчинення кримінального правопорушення – **3 (0,45 %)** вироків; 8) матеріальна шкода – **1 (0,15 %)** вирок; 9) порушення житлових прав дитини – **1 (0,15 %)** вирок; 10) позбавлення дитини житла – **1 (0,15 %)** вирок; 11) порушення права дитини на статеву недоторканість – **5 (0,76 %)** вироків; 12) порушення фізичного та психічного розвитку дитини – **239 (35,51 %)** вироків; 13) тілесні ушкодження (легкі, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості, тяжкі) – **45 (6,69 %)** вироків; 14) смерть – **165 (24,51 %)** вироків; 15) самогубство – **5 (0,76 %)** вироків; 16) зникнення дитини – **2 (0,31 %)** вироків.

Зауважимо, що наведені статистичні дані мають погрішність, у зв'язку з тим, що у переважній більшості вироків йдеться про сукупність зазначених наслідків. Здійснено аналіз кожного з них та з'ясуємо можливість визнання їх тяжкими наслідками злочину, передбаченого ст. 166 КК України.

Невиконання обов'язків по догляду за дитиною завдає шкоди, перш за все, її нормальному існуванню, зростанню та розвитку. Це, у свою чергу, призводить до неможливості або обмеженій можливості реалізовувати належні їй права,

зокрема, отримувати освіту, розкривати творчий потенціал та здібності, опановувати нові навички, задовольняти власні потреби, легко будувати міжособистісне спілкування, постійно самовдосконалюватись тощо. Так, невиконання обов'язків по вихованню дитини, навчанню, готуванню її до самостійного життя, забезпеченню здобуття нею дошкільної, повної загальної середньої освіти сприятиме формуванню у дитини негативних моральних установок, ознак деструктивної поведінки, порушень емоційно-вольової сфери, суттєвого відставання в опануванні шкільної програми тощо. У результаті цього, загальний розвиток дитини уповільнюватиметься та відставатиме від встановлених норм. Підтвердженням зазначеного слугує судова практика. Зокрема, у вирокі за ст. 166 КК України вказується, що у дитини виявлено: *відставання у когнітивній, емоційно-вольовій і особистісній сферах загального психологічного розвитку [364]; відставання в загальному психічному (розумовому, моральному, емоційно-вольовому) розвитку, не пов'язаного з психічним захворюванням [80]; відставання у психологічному та інтелектуальному розвитку в порівнянні з віковими стандартами [96]; відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання, відставання від вікових нормативів в емоційно-вольовому розвитку та формуванні особистості, недостатність загального запасу шкільних знань [46]* тощо.

У галузі педагогіки та психології затримка психічного розвитку дитини розуміється як «...порушення нормального темпу психічного розвитку, в результаті чого дитина шкільного віку залишається в колі дошкільних ігрових інтересів. Такі діти не можуть включитися в шкільну навчальну діяльність, сприймати певні завдання, виконувати їх» [137, с. 134; 403, с. 61]. Наприклад, у дитини виявлено *суттєве відставання в психічному розвитку, який відповідає молодшому шкільному віку, що не є проявами психічного захворювання [54]*.

Для визначення відповідності рівня психічного розвитку хронологічному віку може бути призначена судова експертиза (ст. 486 КПК України). Крім цього, може виникати потреба у проведенні комплексних експертиз: 1) психолого-психіатрично-педагогічної – за наявності підстав вважати, що

неповнолітній за інтелектуальним розвитком не досяг віку, що відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа [388]; 2) психолого-психіатричної або педагогічно-психолого-психіатричної – якщо наявні дані про розумову відсталість неповнолітнього для з'ясування наявності чи відсутності відставань психічного розвитку, ступеню відставання, встановлення стану його загального розвитку [387]; 3) судово-психологічної або психолого-психіатричної – для з'ясування рівня розумової відсталості, порівняно з рівнем розвитку осіб такого ж віку, а також рівня розвитку якого віку відповідає вік неповнолітнього [431].

Таким чином, **невідповідність рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку** може бути визнано наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України. По-перше, такий підхід підтверджується судовою практикою, про що йдеться у **110 (16,34 %)** вироках. По-друге, розроблені і успішно застосовуються експертні критерії для видачі висновку про відставання у розвитку. По-третє, законодавство низки зарубіжних держав вважає наслідком саме тільки створення небезпеки для фізичного і психічного розвитку підопічного (§ 171 Розд. XII Особл. Част. КК ФРН), або фізичного чи духовного розвитку (ст. 219 Розд. VI Кн. II КК Швейцарії), або фізичного, душевного чи морального розвитку (ч. 1 ст. 182 Розд. I Гл. IV Особл. част. КК Республіки Болгарія), або здоров'ю, безпеці, моральності чи вихованню неповнолітнього (ст. 227-17 Від. V Гл. VII Кн. II КК Франції). Зазначене дає підстави пропонувати передбачення цього виду наслідку у ст. 166 КК України.

Не піддається сумнівам те, що відсутність спілкування, виховання, навчання, контролю за проведенням дозвілля, емоційно нестабільна обстановка у сім'ї обумовлюють виникнення занедбаності у дитини. Наявність цього стану свідчить про нездатність батьків або осіб, юридично відповідальних за її благополуччя, задовольняти основні потреби та забезпечувати адекватний рівень догляду за дитиною [312]. Фахівці у сфері педагогіки та психології під запусненістю педагогічною розуміють відхилення від норми у моральній свідомості, поведінці чи навчальній діяльності дитини, що спричинені недоліками педагогічного впливу. У такої дитини наявні затримки розумового розвитку,

відставання з окремих навчальних дисциплін, втрата інтересу до навчання, відчуття дискомфорту у колективі, зниження організованості і відповідальності [137, с. 134; 403, с. 61], відсутні знання та уміння, необхідні для нормальної життєдіяльності. При цьому, вона є фізично та психічно здоровою [137, с. 134]. Соціальна ж занедбаність «...призводить до труднощів у процесі соціалізації, оволодінні соціальними ролями...проявляється в упущеннях у розвитку пізнавальних здібностей, соціальному сирітстві чи бездоглядності, формуванні інтересів поза межами формального колективу» [300, с. 134]. Саме соціальну занедбаність визнано причиною зростання дитячої злочинності. Проведення окремих досліджень показало, що з усієї кількості засуджених неповнолітніх близько 70 % вели асоціальний спосіб життя, 24 % – не навчалися та не працювали, 22 % – мали статус сиріт. Щороку до місць відбування покарання прибувають 50–70 неповнолітніх, які не вміють читати та писати. На це вплинуло відсутність батьківської турботи, піклування, впливу, а також виховання, яке відбувалось у вуличних умовах [190]. Таким чином, педагогічна занедбаність стосується поведінки дитини у навчально-виховному процесі, а соціальна – у суспільстві, взаємодії із ним.

Вивчення судової практики дозволяє зробити висновок, що, крім невідповідності рівню психічного розвитку дитини, невиконання обов'язків по догляду за нею може призвести і до її занедбаності. Зокрема, у вироках за ст. 166 КК України вказується на **занедбаність дитини** у важливих сферах її життя: педагогічну, соціальну (мікросоціальну) або соціально-педагогічну (**78 (11,59 %)**), що дозволяє ставити питання про включення цього наслідку до ст. 166 КК України. Аргументами, що переконують це здійснити, є, по-перше, використання поняття «занедбаність» законодавством України: а) ступінь соціально-педагогічної занедбаності враховується при розробці та реалізації індивідуальних та групових програм педагогічного впливу на засуджених [441]; б) на занедбаність дитини звертають увагу при проведенні інспекційного відвідування [325]; в) для учнів зі значною педагогічною занедбаністю складаються індивідуальні навчальні плани [319]; г) до комплексу соціальних послуг

відноситься організація реабілітаційних заходів для подолання психічних та психологічних проблем, відставань та затримок у розвитку, пов'язаних із занедбаністю [326]. По-друге, розробка і використання методики судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною [408]. Зокрема, висновки щодо визначення рівня педагогічної або мікросоціальної занедбаності у неповнолітніх враховуються для оцінювання рівня практичних навичок експерта-психолога судового, який бажає отримати кваліфікацію судового експерта [329].

Уваги заслуговує питання визнання наслідком злочину порушення права дитини на здобуття дошкільної чи повної загальної середньої освіти (ст. 53 Конституції України, ст. 9 ЗУ «Про дошкільну освіту» [371], ст. 6 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» [385], ст. 19 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]). Необхідність здобуття дошкільної освіти для дитини обумовлена тим, що саме у цей період формуються надважливі для майбутнього знання, навички та уміння, закладається основа для особистісного розвитку дитини. Досягнення віку 6–7 років передбачає поглиблене вивчення та удосконалення набутих у процесі дошкільної освіти знань, умінь та навичок, формування та освоєння нових. Так забезпечується наступність між рівнями освіти і безперервність навчання, загального розвитку дитини. Тривала пауза, наприклад, між дошкільною та початковою освітою, неодмінно, негативно позначиться на інтелектуальному, психологічному, навіть, психічному розвитку, та може спровокувати відставання, соціально-педагогічну занедбаність тощо. Аналіз судової практики свідчить, що інколи дитина позбавлялась можливості здобуття освіти взагалі (коли *батьки не здійснили державну реєстрацію народження дитини* [122] або *не подають заяву для зарахування до закладу* [102]). Наприклад, *до 4-го класу вона взагалі не відвідувала навчальний заклад і лише в 11 років розпочала здобувати освіту* [81].

У той же час, батькам або особам, що їх замінюють, дозволяється самостійно організувати освітній процес дітей. Зокрема, можливе здобуття як дошкільної, так і повної загальної середньої освіти у сімейній (домашній) формі (ч. 5 ст. 9 ЗУ «Про дошкільну освіту» [371], ч. 7 ст. 9 ЗУ «Про освіту» [381], ч. 3

ст. 4 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» [385]). Це означає, що саме по собі незарахування дитини до навчального закладу, ще не порушує її право на здобуття освіти. Проте, навіть у сімейній формі, освіта має здобуватись згідно з вимогами Базового компоненту дошкільної освіти (ст. 8 ЗУ «Про дошкільну освіту» [371]), Державного стандарту початкової освіти, Державного стандарту базової середньої освіти та Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. А її рівень повинен бути не нижче цих стандартів, за що несуть відповідальність батьки (ч. 7 ст. 9 ЗУ «Про освіту» [381]). Враховуючи, що здобуття освіти може відбуватись у сімейній формі, незарахування дитини до закладу освіти не завдає шкоди суспільним відносинам, що забезпечують нормальне існування, зростання та розвиток дитини. Саме тому у наведеному прикладі наслідком визнано не те, що дитина лише в 11 років розпочала здобувати освіту, а те, що у неї наявне *відставання у психічному розвитку* [81]. Відповідно, незарахування до закладу освіти може бути лише однією з умов, що сприятимуть настанню такого наслідку, як невідповідність рівня психологічного розвитку дитини її хронологічному віку або соціально-педагогічної занедбаності. Наприклад, *невідвідування дошкільного закладу призвело до того, що, прийшовши до школи, дитина не володіла тим обсягом знань, навичок та умінь, які повинна була мати у 6–7 років, її рівень психічного розвитку не відповідав віковим нормам* [68].

У межах розгляду проблеми порушення права дитини на освіту, окремої уваги заслуговує факт невідвідування дитиною закладу освіти. Так, П. П. Андрушко до наслідків цього злочину включає ухилення дітей від навчання [272, с. 306]. Проте, інтелектуальні здібності кожної дитини різняться: для однієї достатньо декілька разів пропустити уроки, щоб відбулось відставання психологічного розвитку, а для іншої – набагато більше. До того ж, можуть бути випадки, коли дитина через конфлікти з однокласниками або, наприклад, незабезпеченість шкільними приладдями, уникала відвідування занять, але старанно намагалась самостійно опанувати навчальну програму, і це не спричинило її суттєвого відставання. ВСУ не вважає *систематичне*

невідвідування занять у школі тяжким наслідком цього злочину [489]. І судова практика сприймає цей підхід. Лише в **1 (0,15 %)** вироці невідвідування закладу освіти протягом 1 навчального року [75] визнано самостійним тяжким наслідком. Тобто, критерієм тяжкості наслідку є саме рівень відставання розвитку та занедбаності дитини, а не кількість пропущених уроків. Наприклад, *за пропуск дитиною 85 уроків без поважних причин, матір притягнуто до відповідальності за ч. 2 ст. 184 КУпАП* [346].

У процесі здобуття повної загальної середньої освіти, на підставі спеціально розроблених критеріїв [227; 385], проводиться оцінювання рівня навчальних досягнень учнів. У разі невідповідності рівня цих досягнень вказаним критеріям, учень вважається неатестованим [227]. ВСУ двічі дійшов висновку, що *неатестованість дитини [489], неотримання нею атестата про повну загальну середню освіту та необхідність переатестації для переведення не є тяжкими наслідками цього злочину*. Свою позицію суд аргументував тим, що *для отримання атестату про повну загальну середню освіту, дитині рекомендовано було продовжити навчання за екстернатною формою, а для переведення на наступний рік навчання – у вересні дитина підлягала повторному річному оцінюванню [491]*. Дійсно, учні 4 і 9 класів, що не мають результатів річного оцінювання з будь-яких предметів та/або державної підсумкової атестації, повинні до початку нового навчального року пройти це оцінювання та/або атестацію, а учням 11 (12) класів – дозволяється це пройти за екстернатною формою здобуття освіти [327]. Враховуючи можливість як повторного оцінювання, так і продовження навчання, можна зробити висновок, що неатестація дитини не завдає шкоди її нормальному існуванню, зростанню та розвитку.

Окрему увагу слід приділити відмежуванню неатестованості дитини та її педагогічній занедбаності. Неатестованість означає невідповідність рівня знань, умінь та навичок дитини встановленим критеріям оцінювання. Це може свідчити про відставання лише у одній сфері життя дитини – навчальній. У той же час, педагогічна занедбаність – поняття більш широке. Воно може проявлятися,

зокрема, і у навчанні, а може відобразитись на зовсім інших аспектах життя – моральному, побутовому, соціальному, емоційно-вольовому. З одного боку, труднощі в опануванні навчальної програми з однієї дисципліни уже здатні призвести до неадекватності дитини, яка, водночас, вважатиметься цілком розвинутою особистістю. Таким чином, ця особа ще не є педагогічно занедбаною. З іншого боку, педагогічно занедбана дитина, що характеризується початковим рівнем знань, умінь та навичок, відсутністю уявлень про установлені правила поведінки в соціумі, моральні цінності, нерозумінням елементарних правил догляду за собою тощо, не обов'язково виявиться неадекватною. Визнання дитини неадекватною здійснюється шляхом оцінювання її педагогом. Натомість, педагогічна занедбаність встановлюється на підставі розробленої методики судовим експертом-психологом. При неадекватності дозволяється як повторне оцінювання, так і продовження навчання за екстернатною формою. Педагогічна занедбаність, у свою чергу, потребує термінового коригування педагогами, психологами, психотерапевтами тощо.

Відсутність піклування, турботи, спілкування, не забезпечення необхідними матеріально-побутовими умовами, неможливість існування у занедбаному житлі може стати причиною бажання дитини або недієздатної (обмежено дієздатної) особи залишити це середовище та, як наслідок, проживання у непристосованих для цього місцях. Це унеможливає її нормальне зростання та розвиток. За офіційними даними ЮНІСЕФ, в Україні налічується більше 80 тисяч безпритульних дітей [268, с. 4]. Це діти, які «...були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання» [382]. Повнолітня ж особа визнається безпритульною, коли «...проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані» [382]. Крім можливості нормального існування, безпритульна недієздатна (обмежено дієздатна) особа позбавляється піклування та турботи, якої потребує за станом здоров'я. Це враховується в законодавстві зарубіжних країн,

наприклад, в Австрії караним є всього лише сприяння безпритульності неповнолітнього, внаслідок грубого порушення особою покладених на неї законом обов'язків по його піклуванню, вихованню або нагляду (§ 199 Розд. IX Особл. част. КК). На підвищену суспільну небезпечність таких випадків звернули увагу і представники Робочої групи з питань розвитку кримінального права. Зокрема, саме настання безпритульності підвищує ступінь тяжкості злочину, передбаченого ст. 4.6.7 «Неналежне виконання обов'язків щодо підопічної особи» проекту КК України [401]. Вважаємо, що ця пропозиція заслуговує на підтримку та дає підстави визнати **безпритульність дитини або недієздатної (обмежено дієздатної) особи** наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України.

Дискусійним у науці є визнання тяжким наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України, вчинення особою кримінальних правопорушень. Так, П. П. Андрушко та І. І. Литвин вважають, що до них відноситься вчинення «...суспільно небезпечних, зокрема, злочинних діянь...» [233, с. 112; 272, с. 306]. При цьому, М. І. Мельник уточнює, що це такі суспільно небезпечні діяння, «...які призвели до смерті інших осіб, заподіяння істотної шкоди їх здоров'ю або потягли за собою великі матеріальні збитки...» [218, с. 140; 277, с. 533], а М. К. Гнєтнев, О. М. Готін, М. В. Мазур вказують на вчинення тяжких злочинів, внаслідок чого було заподіяно значну шкоду [208, с. 193]. На противагу цьому, С. М. Морозюк вважає, що вчинення дитиною кримінального правопорушення не є наслідком цього злочину, оскільки це порушує принцип індивідуальної кримінальної відповідальності. Він стверджує, що у такому разі діти мають нести кримінальну відповідальність, а якщо вони не є суб'єктами кримінального правопорушення, то «...принцип винуватості без вини діє тільки в цивільному праві» [260, с. 113]. Підтримує цю позицію Д. П. Євтеєва, яка додає, що вчинення дитиною кримінального правопорушення може лише свідчити про її деградацію, укорінення девіантних форм поведінки, формування антисоціальних настанов, що саме по собі може вважатися тяжким наслідком [168, с. 235–236].

Невиконання обов'язків по вихованню, забезпеченню харчуванням, необхідними побутовими умовами тощо, здатне підштовхнути дитину до

вчинення суспільно небезпечного діяння, наприклад, крадіжки, щоб придбати засоби для існування (їжу, одяг) [91]. Крім цього, протиправна діяльність самих батьків або осіб, що їх замінюють, може сформувавши у дитини уявлення про норму такої поведінки, внаслідок чого вона буде наслідувати їх та, відповідно, вчиняти кримінальні правопорушення, що негативно відобразиться на процесі її розвитку. Наприклад, *у дитини, яка вчиняла крадіжки, встановлено зміни особистісної сфери по кримінальному типу з бродяжництвом та вчиненням крадіжок, процес нормальної соціалізації особистості порушений* [351]. Визнано, що дитина, яка була свідком пияцтва, бійок між батьками, злослів'я у сім'ї, засвоює ті ж самі принципи поведінки і так ставиться до інших. Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, дійсно, є однією з причин, що призводить до вчинення неповнолітніми правопорушень [431].

У той же час, у разі вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки кримінального правопорушення, за які відповідальність передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, законодавством України передбачено виключно адміністративну відповідальність їх батьків або осіб, що їх замінюють (ч. 4 ст. 184 КУпАП). ВСУ двічі висловлював свою позицію, яка полягає у тому, що *вчинення дитиною злочину і, навіть, її засудження до позбавлення волі не є тяжкими наслідками злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною* [487; 489]. Вважаємо, що справедливою є вказівка на відсутність безпосереднього причинного зв'язку у таких випадках. Тільки у разі невиконання обов'язків по догляду за дітьми та втягнення їх у протиправну діяльність, за наявності для цього підстав, батьки або особи, що їх замінюють, повинні нести відповідальність за сукупністю злочинів, передбачених ст. 166 та ч. 2 ст. 304 КК України [375]. Щодо вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, як наслідку злочину, передбаченого ст. 166 КК України, необхідно дотримуватися принципу особистого характеру відповідальності, за яким лише неповнолітній підлягатиме кримінальній відповідальності [504; с. 280–282].

Деякі науковці до наслідків цього злочину відносять матеріальні збитки [168, с. 237; 233, с. 112; 272, с. 306; 277, с. 533]. Так, в одній справі тяжким наслідком визнано *майнову шкоду у вигляді втрати дітьми житла, внаслідок продажу його батьками, які, в подальшому, придбали нове житло, яке оформили лише на батька, чим порушили майнові права та інтереси дітей* [352]. Ще у одному вироці суд визнав винним батька, який за схожих обставин позбавив дитину житла. При цьому вказав, що *дитина залишилась без житла, що спричинило їй тяжкі наслідки* [45]. У цих випадках батьки зловживали своїми правами, чим, у свою чергу, порушили майнові права дітей. У підрозділі 3.1. доведено, що вчинене не може бути кваліфіковано за ст. 166 КК України. Нагадаємо, що опікуни та піклувальники за вчинення подібних дій підлягають відповідальності за ст. 167 КК України, що дає підстави пропонувати включення батьків до суб'єктів цього злочину.

Поряд з іншими проявами шкоди у судовій практиці є один випадок визнання наслідком *позбавлення потерпілого житла, внаслідок занедбання батьками власного будинку* [124]. Дитина має право на проживання в таких санітарно-гігієнічних та побутових умовах, які не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку (ст. 18 ЗУ «Про охорону дитинства» [384]). Відповідно, сама шкода розвитку (наприклад, соціально-педагогічна занедбаність) і визнається наслідком досліджуваного злочину. Натомість, проживання у неналежних умовах може бути лише однією з умов його спричинення.

Вивчення судової практики свідчить про визнання порушення права на статеvu недоторканість дитини тяжким наслідком досліджуваного злочину. Зокрема, *бездіяльність матері призвела до того, що неповнолітня у нічний час знаходилась у барі, де її було звалтовано, відповідно порушено її право на охорону життя, здоров'я та статеvu недоторканість* [65]. Так само внаслідок залишення матір'ю дітей без нагляду, у будинок потрапила стороння особа, що звалтувала дочку, також порушивши це право [56]. Водночас, у першому випадку бездіяльність матері полягала у невиконанні обов'язків по вихованню та контролю за дозвіллям доньки (перебування у нічний час у барі), а у другому – по

нагляду за нею, що може бути підставою лише адміністративної відповідальності. У наведених прикладах право дітей на статеву недоторканість було порушено діянням інших осіб. Відповідно, між бездіяльністю матері та порушенням цього права відсутній необхідний причинний зв'язок, про що докладніше у підрозділі 3.3. Це не дозволяє притягнути її до відповідальності за ст. 166 КК України. Крім цього, необхідно враховувати принцип особистого характеру відповідальності, згідно з яким лише особа, яка вчинила згвалтування, буде нести відповідальність.

Процес нормального існування, зростання та всебічного розвитку дитини, а також нормального існування особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною, унеможлиблюється при заподіянні шкоди їх здоров'ю. У цьому разі, крім основного безпосереднього об'єкту, шкода завдається додатковому факультативному – здоров'ю, про що вказується у **284 (42,19 %)** вироків.

Злочин, передбачений ст. 166 КК України, може бути вчинено у формі бездіяльності, а ставлення винного до наслідків характеризується необережною формою вини. Тому такі наслідки як фізичний біль, сильний фізичний біль або фізичне чи моральне страждання, які настають від вчинення умисних кримінальних правопорушень – побоїв та мордування, катування, не можуть бути віднесені до наслідків досліджуваного злочину. Такі дії підлягають окремій кваліфікації за ст.ст. 126, 127 КК України. Вчинене може бути додатково кваліфіковано за ст. 166 КК України тільки при наявності реальної сукупності.

До тяжких наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід віднести **тяжке та середньої тяжкості тілесні ушкодження**. Так, *внаслідок бездіяльності батька, який не забезпечив синові безпечних умов перебування за місцем проживання, син отримав тяжкі тілесні ушкодження, що небезпечні для життя в момент заподіяння [86], набуття дитиною низки захворювань віднесено до середньої тяжкості тілесних ушкоджень [360]*. Дійсно, вказані види ушкоджень, неодмінно, негативно позначаються як на процесі зростання, розвитку дитини та існування недієздатної (обмежено дієздатної), так і на їх здоров'ї. До того ж, завдання тілесних ушкодження, особливо тяжких, може відобразитись на усьому майбутньому житті потерпілих. Наприклад, займаючись

певним видом спорту, будуючи плани на майбутнє, дитина зазнає тілесних ушкоджень такої тяжкості, при яких не дозволяється продовжувати професійні тренування. Звісно, це позначиться як на фізичному, так і на психо-емоційному стані дитини. Для особи, яка за станом здоров'я визнана недієздатною або обмежено дієздатною, отримання тілесних ушкоджень такої тяжкості здатне ще більше погіршити цей стан, і тим самим, унеможливити нормальне існування цієї особи.

У судовій практиці є випадки визнання легких тілесних ушкоджень, що спричинили короточасний розлад здоров'я чи незначну стійку втрату працездатності, наслідком цього злочину [71; 116]. З одного боку, при забої м'яких тканин, що супроводжується болем, або бронхіті дитині може бути заборонено на певний строк займатись певними видами спорту, встановлюються обмеження фізичної активності, що може доставляти їй певних незручностей. З іншого, ці ушкодження за своєю сутністю не можна віднести до категорії тяжких наслідків. До того ж, КК України передбачає відповідальність виключно за умисне заподіяння легких тілесних ушкоджень. Це унеможлиблює визнання зазначеного судовою практикою наслідку за вчинення необережного злочину, передбаченого ст. 166 КК України, правильною.

До спеціальних видів тілесних ушкоджень відноситься зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130 КК України) [217, с. 62]. Слід зазначити, що зараження цими хворобами може бути наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України, за умови, що винний не вжив заходів для обмеження контакту потерпілих із інфікованою особою. Так, *мати, знаючи, що її співмешканець хворіє на невиліковну форму туберкульозу, допустила довготривале контактування своїх дітей з ним, внаслідок чого діти заразились цією небезпечною хворобою* [64]. Якщо ж суб'єкт злочину сам є носієм цієї хвороби, про що йому було відомо, та заразив нею потерпілих, то вчинене слід додатково кваліфікувати за ст. 130 КК України. Наприклад, *будучи хворою на туберкульоз та знаючи про це, мати постійно контактувала зі своїми дітьми, внаслідок чого діти теж інфікувались. Після цього від лікування себе та дітей*

відмовлялась, не доглядала за ними, що спричинило виникнення багатьох захворювань, а також інвалідності [353]. Вчинене слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 130 та ст. 166 КК України [502, с. 231–233].

Одним із найголовніших показників здоров'я дитини є стан її фізичного та психічного розвитку. Становлення її як повноцінного члена суспільства повністю залежить від рівня розвитку, а порушення його складових є перешкодою для нормальної життєдіяльності. Тому, наприклад, крім оцінки стану здоров'я дитини, обов'язкові медичні профілактичні огляди дітей віком до 3 років, включають і оцінку їх фізичного та психомоторного розвитку [188]; у яслах-садках дошкільна освіта забезпечується як з урахуванням стану здоров'я, так і їх фізичного, розумового, психологічного розвитку [371]; для влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, служба у справах дітей має отримати висновок як про її стан здоров'я, так і фізичний та розумовий розвиток [328] тощо. Крім цього, ч. 2 ст. 150 КК України передбачено кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей, що спричинило істотну шкоду їх здоров'ю, фізичному розвитку або освітньому рівню. Таким чином, вказуючи поряд із здоров'ям, фізичний розвиток, законодавець в однаковій мірі визнає суспільну небезпечність цих наслідків. Викладене дає підстави приділити окрему увагу такому наслідку як **порушення фізичного та психічного розвитку дитини**.

Законодавство України не містить повний перелік, критерії та характеристику видів розвитку дитини. Зокрема, фізичний розвиток інколи позначають як загальний, а психічний – психомоторний, інтелектуальний, розумовий тощо. Для відображення як зовнішніх, так і внутрішніх властивостей дитячого організму, у цьому дослідженні використовується поняття «фізичний та психічний розвиток». Під фізичним розвитком дитини розуміється «...стан морфологічних та функціональних властивостей організму та рівень біологічного розвитку ... це процес обумовлених вікових змін тотальних розмірів тіла, його пропорцій, зовнішнього статусу та функцій» [226]. До відхилень фізичного розвитку відноситься: хвороба; порушення опорно-рухового апарату; порушення

слуху та зору [515, с. 33–34]. Так, набуття дитиною різноманітних хвороб, проблеми слуху, зору, інвалідність ускладнює, а інколи унеможлиблює, процес сприйняття нею світу, вільного спілкування, навчання, опанування певних творчих навичок (музичних, художніх, ораторських) тощо. Наприклад, *невиконання обов'язків по догляду завдало шкоди фізичному розвитку дитини, а саме: захворювання на білково-енергетичну недостатність [66], гіпотрофію (затримку росту) [109], опорно-руховому апарату, що призвело до порушень будови тіла, у зв'язку з деформацією грудної клітини, нижніх кінцівок, вираженої м'язової гіпотонії, ознак загальної гіпотрофії, деформації правого стегна [125]; загострення хвороби зору [50].*

Становлення різних відділів нервової системи дитини у певні періоди життя відображає психомоторний розвиток. Встановлено, що його оцінка проводиться за такими критеріями: моторика (цілеспрямована маніпулятивна діяльність); статика (фіксація та утримання певних частин тулуба у необхідному положенні); сенсорні реакції (формування реакцій на звук, світло, дотик, біль); мова (експресивне мовлення та розуміння мови); психічний розвиток (позитивні та негативні емоції, становлення соціального віку) [188]. До відхилень психічного розвитку дитини відносять розумову відсталість; затримку психічного розвитку; порушення мовлення; порушення емоційної сфери; обдарованість [515, с. 33–35]. Так, судом встановлено, що невиконання обов'язків по догляду призвело до *легкої розумової відсталості [50]; затримки мовного розвитку [365]* тощо.

Вивчення судової практики свідчить про наявність непоодиноких випадків, коли у дитини поєднуються порушення як фізичного, так і психічного розвитку. Наприклад, *білково-енергетичну недостатність, анемію, кардіоміопатію, пневмонію, а також дитячий церебральний параліч, порушення функцій моторики та мовлення, у зв'язку з чим її визнано дитиною з інвалідністю [62]; недостатність харчування, анемію, гіповітаміноз та ураження центральної нервової системи [106].* Вроджені вади розвитку не відносяться до наслідків досліджуваного злочину. У той же час, погіршення, ускладнення цього стану,

причиною якого є невиконання обов'язків по догляду, можуть вважатися його наслідком.

Викладене дозволяє зробити висновок, що, дійсно, порушення фізичного та психічного розвитку дитини здатне завдати шкоди її здоров'ю. У той же час, ці відхилення можуть бути мінімальними, які піддаються корегуванню та нормалізації, та не відобразяться на процесі зростання та розвитку дитини. Наприклад, *бездіяльність опікуна призвела до виявлення у дитини сколіозу грудного відділу хребта* [117]. Однак, у вирощі не зазначено тяжкість цієї хвороби. Адже сколіоз, наприклад, першого ступеню характеризується незначними порушеннями фізичного розвитку, не потребує радикальних методів лікування, що свідчить про відсутність істотної шкоди для здоров'я дитини. Таким чином, порушення фізичного та психічного розвитку є оціночним поняттям, яке потребує критеріїв його встановлення. Саме через це М. Г. Заславська [177, с. 124, 126], Д. О. Калмиков [185, с. 176] та М. І. Хавронюк [508, с. 45, 48] пропонують оцінювати ці відхилення залежно від тяжкості тілесних ушкоджень. Як уже зазначалось, істотну шкоду фізичному розвитку дитини передбачено як альтернативний наслідок у ч. 2 ст. 150 КК України. Водночас, вивчення судової практики по застосуванню цієї статті (2010–2022 рр.) свідчить, що жодного випадку встановлення цього виду наслідків не було. Це можна пояснити тим, що фізичний розвиток є складовою здоров'я дитини, шкоду якому можна встановити на підставі виробленого критерію – ступеню тяжкості тілесного ушкодження. Цей підхід заслуговує на підтримку, що і підтверджується і судовою практикою. Наприклад, *невиконання матір'ю обов'язків по догляду за дитиною призвело до відхилень її фізичного та психічного розвитку, що за тяжкістю відноситься до ушкоджень середньої тяжкості* [77]. *Бездіяльність батька спричинило шкоду психічному розвитку дитини, що відповідає середньому ступеню тяжкості за ознакою тривалого розладу здоров'я* [105].

Цей злочин може заподіяти шкоду ще одному виду додаткового факультативного об'єкту цього злочину – життю, про що йдеться у **172 (25,56 %)** вироках. **Смерть** визнано тяжким наслідком у **165 (24,51 %)** вироках. Наприклад,

внаслідок незабезпечення матір'ю якісного та в достатній кількості харчування, дитина померла [113]. У підрозділі 3.1. встановлено, що ст. 119 та ст. 166 КК України співвідносяться як загальна та спеціальна. Враховуючи, що злочин може бути вчинено у багатодітних, прийомний сім'ях, будинках сімейного типу тощо, можливим є спричинення смерті кільком особам. Підтвердженням цього слугує судова практика. Так, за ст. 166 КК України визнано винною матір, яка *залишила двох дітей без нагляду у домі, в якому сталася пожежа, внаслідок чого вони померли* [72]. За схожих обставин *загинуло троє дітей* [89]. Очевидно, що смерть однієї і кількох осіб повинно бути оцінене по-різному, особливо враховуючи коло потерпілих у ст. 166 КК України – діти та особи, щодо яких встановлена опіка чи піклування. Вважаємо, що це повинно бути закріплене у законі як різні наслідки кваліфікованих складів злочину: «смерть» і «загибель кількох дітей або осіб, щодо яких встановлена опіка чи піклування». До того ж, такий підхід використовується у КК України, зокрема, у ч.ч. 2, 3 ст. 286, ч.ч. 3, 4 ст. 286-1 та ч.ч. 2, 3 ст. 414.

Відсутність піклування, турботи, підтримки, необхідного спілкування в сім'ї, складні міжособистісні стосунки з близькими негативно відображається на емоційному стані як дитини, так і повнолітньої особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Це може породити у них відчуття непотрібності, зневіри до життя та, як наслідок, спонукати до вчинення самогубства. Так, *мати не створила належних умов для виховання та нормального розвитку сина, успіхами в школі не цікавилась, внаслідок чого, втративши надію на краще життя та ставлення до себе з боку матері, син покінчив життя самогубством* [354]. Самогубство визнано наслідком у **5 (0,76 %)** вироках. Слід зазначити, що при тлумаченні змісту тяжкі наслідки, ВСУ неодноразово, окрім смерті, до них відносив доведення до самогубства [395] та самогубство [394] потерпілого. Цей підхід визнається і у теорії [177, с. 137; 182, с. 132]. Зазначене свідчить про обґрунтованість визнання самогубства дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи самостійним наслідком злочину, що досліджується.

У зв'язку з цим, потребує уваги питання розмежування доведення до самогубства зі злочином, передбаченим ст. 166 КК України. По-перше, доведення до самогубства може бути вчинено як шляхом дії, так і бездіяльності [147, с. 11; 182, с. 123; 416, с. 119], а досліджуваний злочин – тільки у формі бездіяльності. По-друге, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони доведення до самогубства є спосіб, що виражається у альтернативних діяннях [147, с. 11; 203, с. 104], передбачених у диспозиції ст. 120 КК України: жорстоке поводження, шантаж, систематичне приниження людської гідності, систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. У той же час, діяння злочину, передбаченого ст. 166 КК України, полягає у невиконанні обов'язків по догляду, а спосіб є факультативною ознакою об'єктивної сторони його складу. По-третє, наслідком злочину, передбаченого ст. 120 КК України, може бути самогубство або замах на самогубство, а злочину, що аналізується – тільки самогубство. По-четверте, ставлення винного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 120 КК України, до самогубства або спроби його вчинити може бути як умисне, так і необережне [203, с. 114; 204, с. 43]. Натомість, до самогубства як наслідку досліджуваного злочину можливе виключно необережне ставлення. Наприклад, коли батьки передбачають можливість вчинення дитиною самогубства, але легковажно розраховують на відвернення цього, спираючись на те, що вона весь час під їх наглядом: вранці вони супроводжують дитину в школу, яка знаходиться під наглядом педагогів, а потім батьки її зустрічають із занять. У іншому випадку, батьки можуть помічати депресивність дитини, але не передбачають можливість вчинення нею самогубства, через відсутність конкретних обставин (записок, розмов), хоча повинні були і могли передбачити (якби приділяли достатню увагу спілкуванню з нею, її інтересам та бажанням тощо). Таким чином, злочини, що розглядаються, слід розмежовувати як за об'єктивними (діяння, спосіб, наслідок), так і суб'єктивними (форма вини) ознаками. Відповідно, невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування,

що з необережності призвело до їх самогубства, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України.

У той же час, на практиці можуть бути випадки, коли винні не виконують обов'язки по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, а до вчинення ними самогубства ставляться з непрямим умислом. Наприклад, батьки, опікуни, піклувальники не приділяють увагу дитині або обмежено дієздатній (недієздатній) особі, не спілкуються з нею, не турбуються про її емоційний стан, не забезпечують необхідними для існування предметами, при цьому помічають депресивний стан потерпілого, емоційну та психологічну нестійкість, зокрема, дізнаються про його небажання жити із записок, повідомлень, розмов тощо, однак ніяких дій для нормалізації їх стану не вчиняють. Зокрема, не намагаються спілкуватись, з'ясувати проблему та її вирішити, не звертаються за кваліфікованою допомогою до спеціаліста (психолога, психотерапевта) тощо, і, таким чином, не перешкоджають, а навіть сприяють вчиненню особою самогубства. У такому разі вчиняється, так зване, «таємне» для потерпілого сприяння вчиненню ним самогубства. Очевидно, що вчиненню дитиною або обмежено дієздатним (недієздатним) самогубства має передувати, як правило, тривале та систематичне невиконання обов'язків по догляду. Відповідно, умисне систематичне залишення без догляду чи піклування є видом економічного насильства, яке, у свою чергу, є формою вчинення злочину, передбаченого ст. 126-1 КК України. У такому разі, вчинення домашнього насильства, яке призвело до самогубства або замаху на самогубство, за обґрунтованою рекомендацією І. О. Зінченко та Є. В. Шевченко, потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 та ст. 120 КК України [182, с. 124].

Водночас, не вирішеною залишається проблема кваліфікації умисного одноразового невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування. З цього приводу, слід зазначити, що диспозиція ст. 120 КК України передбачає такий спосіб, що є альтернативним діянням вчинення цього злочину, як інші дії, що сприяють

вчиненню самогубства. У науці кримінального права під такими діями розуміють «...надання будь-якої допомоги в реалізації наміру особи вчинити самогубство (поряд, вказівок, надання засобів чи знарядь, усунення перешкод тощо)» [203, с. 109]. Відповідно, законодавче формулювання цього діяння як «інші дії» дозволяє тлумачити його як поведінку активну та, фактично, виключає можливість віднесення до нього пасивної форми поведінки – бездіяльності. При цьому, І. О. Зінченко та Є. В. Шевченко зазначають, що вказівка на інші дії свідчить про відкритий їх перелік. Таким чином, за наявності підстав, будь-які дії, що спрямовані на збудження рішучості у особи позбавити себе життя, можуть бути розглянуті як доведення до самогубства [182, с. 127]. Враховуючи викладене, слід зазначити, що виникненню, зміцненню, утвердженню наміру особи вчинити самогубство може сприяти не тільки дія, а і умисна бездіяльність іншої особи, яка полягає, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за потерпілим. З метою заповнення прогалини у законі щодо кваліфікації умисного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або обмежено дієздатною (недієздатною) особою, що призвело до їх самогубства, у диспозиції ст. 120 КК України пропонується замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння». Таким чином, невиконання обов'язків по догляду, що з необережності призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України; умисне невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства цих осіб – за ст. 120 КК України (за умови внесення запропонованих змін); умисне систематичне залишення без догляду чи піклування, що призвело до самогубства цих осіб – за сукупністю ст. 120 та ст. 126-1 КК України.

До наслідків судова практика відносить ще й зникнення потерпілих. Таких вироків всього **2 (0,31 %)**. Слід зазначити, що зникнення особи, як і безвісна відсутність, ще не свідчать про її смерть. За загальним правилом, оголошення фізичної особи померлою можливе у тому випадку, коли відомостей про її місце перебування немає протягом трьох років у місці постійного проживання (ч. 1 ст. 46 ЦК України). Відповідно, суспільно небезпечним наслідком цього злочину слід

визнавати не факт зникнення чи безвісну відсутність особи, а саме її смерть, на підставі оголошення цієї особи померлою. Наприклад, у 2000 р. під час прогулянки на подвір'ї будинку, мати не слідувала за сином, внаслідок чого він зник з дитячого майданчику, а мати ніяких дій для його пошуку не вчинила. На момент розгляду справи по суті у 2010 р., відсутні будь-які відомості про місце перебування, стан здоров'я, умови проживання дитини [76].

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що до матеріальних наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід відносити лише **фізичну (особисту) шкоду**, яка може бути виражена у: 1) невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку; 2) занедбаності (педагогічній, соціальній, соціально-педагогічній) дитини; 3) безпритульності дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи; 4) тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкодженнях дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи; 5) смерті дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи; 6) самогубстві дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи; 7) загибелі кількох дітей або обмежено дієздатних (недієздатних) осіб.

Таким чином, поняттям «тяжкі наслідки» охоплюється широке коло видів суспільно небезпечних наслідків, які завдають шкоди неоднаковим за ступенем значущості суспільним відносинам. Це зумовлює необхідність уточнити види цих наслідків та диференціювати кримінальну відповідальність:

- створити частину першу, у якій встановити відповідальність за спричинення невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку або педагогічної та (або) соціальної занедбаності дитини, або безпритульності дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування;
- створити частину другу, де передбачити вчинення того самого діяння, що спричинило тяжкі або середньої тяжкості тілесні ушкодження;
- створити частину третю, у якій закріпити вчинення того самого діяння, що спричинило смерть чи самогубство потерпілих;
- створити частину четверту, де вказати на вчинення того самого діяння, що спричинило загибель кількох потерпілих.

3.3. Причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками злочину, передбаченого ст. 166 КК України

Злочин, передбачений ст. 166 КК України, вважається закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків. У підрозділі 3.1. з'ясовано, що цей склад злочину є матеріальним, відповідно, обов'язковою ознакою його об'єктивної сторони визнається причинний зв'язок. Крім цього, законодавець, використавши слово «спричинило» у ст. 166 КК України, прямо вказав на причину настання наслідків – невиконання обов'язків по догляду. Обов'язковість причинного зв'язку у складі цього злочину визнано й доктриною [179, с. 56; 208, с. 193; 274, с. 399]. Про це неодноразово наголошували як ВСУ [487; 489], так і ВССУ з розгляду цивільних і кримінальних справ [491]. Зокрема, саме відсутність причинного зв'язку і стало однією з підстав виправдання осіб за ст. 166 КК України [487; 491].

При встановленні причинного зв'язку у будь-якому кримінальному правопорушенні, що полягає у невиконанні встановлених законодавством обов'язків, у тому числі, передбаченому ст. 166 КК України, існують певні проблеми. Перш за все, це пов'язано з відсутністю у науці кримінального права єдиного підходу до розуміння причинного зв'язку та наявності великої кількості протилежних теоретичних розробок цього питання. Загалом, найбільш поширеними серед них є: теорія необхідної умови («*conditio sine qua non*»), теорія адекватної причинності, теорія необхідного спричинення [24, с. 25–57; 35, с. 833; 249, с. 115; 263, с. 120; 264, с. 7–19; 305, с. 163–183; 506, с. 136]. В останній час активно розвиваються теорії інформаційної та фіктивної причинності [23, с. 188–189]. У той же час, М. І. Панов зазначає, що положення кожної з цих теорій мають як позитивні якості, так і підстави для критичних зауважень [211, с. 153]. Під причинним зв'язком у кримінальному праві вчений пропонує розуміти «...об'єктивно існуючий зв'язок між діянням – дією чи бездіяльністю (причиною) – і суспільно небезпеч. наслідками (наслідком), коли дія чи бездіяльність викликає (породжує) настання суспільно небезпеч. наслідку» [35, с. 833].

Особливості встановлення причинного зв'язку у досліджуваному злочині пов'язані з пасивною формою його діяння. Доктриною сформовано протилежні підходи щодо наявності причинного зв'язку при бездіяльності. Зокрема, М. Д. Шаргородський вважав, що бездіяльність взагалі не може бути причиною настання наслідків [513, с. 98]. При цьому, Н. М. Ярмиш, все ж, допускає можливість пасивної форми діяння бути причиною, але виключно в інформаційному аспекті, тобто коли інформація є подразником, що викликає у особи, яка її сприймає, певну реакцію організму [520, с. 427]. Однак, більшість науковців, таких як С. Р. Багіров [264, с. 84], М. І. Бажанов [13, с. 728], Є. О. Гладкова [210, с. 112], Д. В. Дударець [160, с. 549], О. О. Дудоров [161, с. 63], Н. Ф. Кузнецова [230, с. 241], А. А. Музика [264, с. 84], М. І. Панов [35, с. 834], А. О. Пінаєв [304, с. 112–113], А. А. Піонтковський [305, с. 195], О. Л. Тимчук [435, с. 12–13, 15], А. Н. Трайнін [443, с. 93] та ін., обґрунтовують, що бездіяльність, так само як і дія, перебуває з наслідками у причинному зв'язку. Вважається, що цей зв'язок «...лежить у площині невиконання особою своїх обов'язків (активних дій) щодо запобігання шкоди (за наявності реальної можливості виконати такі дії) і фактичним заподіянням цією пасивною поведінкою шкоди (суспільно небезпеч. наслідків)» [35, с. 834].

Труднощі при встановленні причинного зв'язку полягають також і у тому, що злочин, передбачений ст. 166 КК України, є необережним. Особливий внесок у розроблення проблеми визначення причинного зв'язку у кримінальних правопорушеннях, вчинених з необережності, здійснив С. Р. Багіров. Учений виявив, що його основними особливостями є наявність множинності факторів, які зумовлюють настання шкоди, їх різна каузальна сила, складний характер переплетення ланок каузального ланцюга та невід'ємний зв'язок тільки з тим діянням, що являє собою порушення правил безпеки. Найбільшу складність становить врахування ступеню участі кожного з суб'єктів у заподіянні шкоди їх спільною необережною поведінкою [12, с. 12].

Як уже зазначалось, доктрина не містить єдиного концептуального підходу до визначення причинної залежності наслідків від вчиненого діяння. Тривалий час

у науці панувала теорія необхідної умови («*conditio sine qua non*»), дослідженню якої приділила особливу увагу Т. В. Церетелі. Згідно з нею, причинний зв'язок між діянням і наслідком має місце у тих випадках, коли це діяння було необхідною умовою його настання, тобто за відсутності якої наслідок би не настав [512, с. 84, 179]. Розвиваючи цю теорію, В. М. Кудрявцев дійшов висновку, що саме поняття причинності включає в себе не тільки причину, яка є необхідною, але і всі інші умови, що впливають на виникнення результату. На основі цього, учений вважає, що обов'язково слід аналізувати в сукупності всі, причетні до настання наслідку, умови. Особливо це стосується суспільно небезпечного діяння у формі бездіяльності, що не спричиняє наслідки безпосередньо, а лише створює умови для діяльності інших сил, які призводять до їх настання [228, с. 189–191, 195].

У контексті дослідження причинного зв'язку у злочині, передбаченому ст. 166 КК України, підхід щодо аналізу всієї сукупності умов, причетних до настання наслідку, заслуговує на увагу. По-перше, у процесі встановлення причинного зв'язку, неодмінно, виникне проблема співвідношення необхідної причини (невиконання обов'язків по догляду) та додаткових умов (дій третіх осіб чи інших об'єктивних факторів), які, тією чи іншою мірою, причетні до настання наслідків. По-друге, цей процес ускладнюється, у зв'язку з відсутністю нормативної деталізації змісту обов'язків по догляду. Це можна пояснити тим, що сфера, у якій ці обов'язки виконуються, сімейна, а, отже, достатньо обмежена від втручання сторонніх осіб. Відповідно, законодавець встановлює лише загальні орієнтири здійснення цих обов'язків, наділяючи відповідальних осіб широкою свободою дій під час догляду. У свою чергу, це змушує правозастосувачів ще більш ретельно аналізувати всі умови, які сприяли настанню наслідків.

Невиконання обов'язків по догляду може бути не лише тривалим та систематичним, а й одноактним, про що йшлося у підрозділі 3.1. Це обумовлює ще одну особливість розвитку цього причинного зв'язку. Зазвичай, невиконання обов'язків по догляду, як і будь-яке діяння у формі бездіяльності, не відразу спричиняє наслідки. Вони настають через певний проміжок часу, у процесі чого

діють додаткові, несприятливі умови (наприклад, необережна поведінка потерпілого, дії різних процесів). Проте, якщо при одноразовому невиконанні обов'язків цей проміжок часу є не тривалим, то при багаторазовому – наслідок значно віддалений у часі. Крім цього, часовий проміжок між діянням та наслідком залежить ще і від виду обов'язку, що не виконується. Наприклад, *батьки залишили дітей без нагляду, у результаті чого у будинку сталася пожежа, а діти загинули* [70]. Аналізуючи обставини справи, можна зробити висновок, що з моменту невиконання обов'язку по догляду (залишення без нагляду) минуло близько півтори години, коли наслідок (загибель) настав. У той же час, *систематичне, тривале невиконання обов'язків по вихованню, забезпеченню здобуття освіти, створенню необхідних побутових умов, розпочате у 2006 р., призвело до відставання у загальному психічному розвитку, не пов'язаному з психічною хворобою, яке виявлене аж у 2011 р.* [362]. У цьому випадку, наслідки, що настали, віддалені від вчинюваної бездіяльності п'ятирічним терміном.

Усі явища знаходяться у всезагальному, універсальному зв'язку, тому при встановленні причинного зв'язку необхідно штучно ізолювати від усіх зв'язків лише два явища – причину та наслідок [13, с. 727]. У той же час, це питання не може бути вирішене безвідносно до конкретної предметної сфери [520, с. 432]. Таким чином, зв'язок між причиною (невиконанням обов'язків по догляду) та наслідками слід розглядати тільки у тій системі суспільних відносин, у якій відбувається сам процес догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. У підрозділі 2.2. з'ясовано, що суспільні відносини представлені системою соціальних зв'язків, змістом яких є догляд за дитиною та обмежено дієздатною (недієздатною) особою, який забезпечується шляхом належного виконання зобов'язаними суб'єктами нормативних приписів. У процесі цього функціонування і проявляється причинна властивість бездіяльності зобов'язаного суб'єкта. Справедливою є позиція В. С. Орлова, що вплив суб'єкта на охоронюваний кримінальним правом об'єкт полягає в тому, що як учасник системи суспільних відносин, що взяв на себе зобов'язання діяти певним чином, він не виконує дій, які є суспільно необхідними для нормального

функціонування системи [288, с. 58]. Відповідно, процес належного функціонування та розвитку цієї системи порушується, коли зобов'язаний суб'єкт ухиляється від виконання покладених на нього обов'язків.

Слід мати на увазі, що діяння може бути визнано причиною настання наслідків, лише за наявності у зобов'язаної особи реальної можливості ліквідувати загрозливий фактор. Так, *мати не виконувала обов'язки по догляду, яке призвело до того, що один син був неатестований, а інший, крім неатестації, не отримав документ про загальну середню освіту та вчинив адміністративне правопорушення. Суд дійшов висновку, що не всі батьки володіють достатньою кількістю спеціальних знань, педагогічних здібностей, методів виховання та заохочення, що дозволило б ефективно впливати на дітей. Відповідно, відсутність цих знань та здібностей, недостатній рівень загальної ерудиції батьків може призводити до непокори дітей та зневажливого ставлення до батьків. У такий спосіб суд визнав неможливість батьків вплинути на синів та змусити їх відвідувати школу [491].* Фактично, суд вказав на відсутність у матері реальної можливості ліквідувати загрожуючий фактор – неналежну поведінку синів.

Апріорі, переважна більшість батьків, дійсно, спершу не наділяється необхідними знаннями, навичками, уміннями по догляду за дитиною. І це стосується не лише виховання, навчання, готування дитини до самостійного життя, а і піклування, турботи та забезпечення життєво необхідних потреб з моменту її народження. Зазвичай, це проявляється у батьків, які цей статус набули вперше, особливо, у молодому віці. Для цього законодавство встановлює загальні вимоги до такого догляду, залишаючи при цьому свободу дій. Наприклад, виховання дитини має бути спрямоване на розвиток її особистості, повагу до прав та свобод людини і громадянина, підготовку до свідомого життя в суспільстві у дусі взаєморозуміння, милосердя [384] тощо. При цьому забороняються будь-які фізичні покарання, експлуатація дитини (ч. 6–7 ст. 150 СК України) тощо. Враховуючи ці приписи, особа поступово накопичуватиме необхідні знання та навички. У той же час, дозволено консультиватись з особами, що володіють

спеціальними знаннями у тій чи іншій сфері догляду за дитиною (педіатрами, вихователями, вчителями, психологами), самостійно вивчати літературу тощо. Таким чином, процес набуття та оволодіння знаннями та навичками по догляду за дитиною повністю залежить від відповідальної за це особи. З іншого боку, у розвитку дитини можуть бути періоди (триріччя, підлітковий вік), коли вона, дійсно, важко піддається вихованню. Особливо це проявляється у дитини-підлітка, яка намагається сепаруватись від батьків, вважає себе дорослою, самостійною та не зважає на них. Однак, ці проблеми, зазвичай, з'являються у сім'ях, де батьки не змогли створити близькі відносини довіри, поваги, взаємодопомоги зі своїми дітьми. Відповідно, відсутність знань, навичок, впливу на дитину може свідчити лише про несумлінне ставлення батьків до своїх обов'язків по догляду.

Вважається, що бездіяльність заподіює шкоду опосередковано, оскільки особа «...не втручається в розвиток причинно-наслідкового зв'язку для його припинення, не виконує покладеного на неї обов'язку з виконання активних дій, якими вона повинна і могла відвернути шкоду, що загрожує об'єкту. Унаслідок пасивної поведінки особи і дій ін. сил та засобів (дій третіх осіб, сил природи, механізмів, різних процесів – хімічних, біологічних, патологічних тощо) суспільно небезпеч. наслідки настають як факт реальної дійсності» [35, с. 834]. Таким чином, при бездіяльності особа дозволяє іншим особам, тваринам, механізмам тощо спричиняти настання наслідків [230, с. 241]. Опосередкований характер причинного зв'язку у злочині, передбаченому ст. 166 КК України, полягає у тому, що наслідки є результатом системи взаємодіючих у конкретній ситуації умов (дій третіх осіб, поведінки самого потерпілого, особливих умов на боці потерпілого, дій природних, біологічних, хімічних процесів тощо), викликаних бездіяльністю відповідальної за догляд особи.

Досліджуючи причинний зв'язок між порушеннями вимог безпеки виробництва та наслідками, В. І. Борисов під умовами спричинення розуміє систему взаємодіючих факторів, серед яких основним елементом розвитку причинного зв'язку, як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, є порушення

– протиправна поведінка учасника відносин безпеки виробництва [28, с. 211]. У злочині, передбаченому ст. 166 КК України, бездіяльність зобов'язаної особи визнається основним елементом розвитку причинного зв'язку тому, що стає визначальною силою небезпечного розвитку, який до цього був безпечним, враховуючи, що обов'язки по догляду виконувались. Розвиток причинного зв'язку бере початок з невиконання (неналежного виконання) цих обов'язків. Пізніше, останнє вступає у взаємодію з іншими умовами спричинення, що і призводить до настання наслідків. Невикористання особою реальної можливості вчинити активні дії по виконанню обов'язку і, тим самим, припинити дію загрозливих для потерпілих факторів, надає цій поведінці властивостей основної, визначальної умови у розвитку причинного зв'язку. Якщо ж, знаходячись у зв'язку з наслідком, діяння не є головною умовою розвитку спричинення, то такий зв'язок слід вважати випадковим. Наприклад, відсутність необхідного причинного зв'язку двічі стало підставою виправдання батьків за ст. 166 КК України. Судом встановлено, що *засудження сина є наслідком вчинення ним самим кримінальних правопорушень, а не бездіяльності батьків* [487], а також *вчинення сином адміністративного правопорушення відбулось без будь-якого впливу та спонукання до цього батьків* [491].

Викладене дає підстави зробити висновок, що система спричинення тяжких наслідків складається із двох груп умов: 1) поведінки особи, що полягає у невиконанні обов'язків по догляду, та являє собою основну (визначальну, необхідну) причину; 2) інших (додаткових) умов, що виступають загрожуючими факторами для потерпілих. До цих умов слід віднести поведінку самого потерпілого (*дитина залізла на підвіконник та випала з вікна*) або третіх осіб (*бабуся, яка погодилась пригледіти за дитиною, залишила без нагляду*), особливі умови на боці потерпілого (*вроджені вади*), дії природних, фізичних, біологічних, хімічних процесів (*висока температура навколишнього середовища*). Наприклад, *внаслідок залишення матір'ю без нагляду, дитина знайшла коробку з сірниками, почала з ними гратися, що призвело до пожежі у будинку, в результаті чого дитина отримала тяжкі тілесні ушкодження у вигляді*

термічних опіків тіла, що призвело до її смерті [51]. У цьому випадку головною умовою розвитку причинного зв'язку є невиконання матір'ю обов'язків по догляду, що полягало у залишенні дитини без нагляду. Взаємодіючи із іншими умовами – поведінкою потерпілого (грався з сірниками і влаштував пожежу) та природним явищем (пожежею) – це призвело до тяжких наслідків у вигляді смерті. У іншому випадку, батьки не контролювали процес навчання сина, проведення його дозвілля, не забезпечували належними побутовими умовами. Це змусило дітей самостійно заробляти на життя, збираючи у лісі ягоди та продаючи їх на базарі, а також систематично не відвідувати школу, у результаті чого у них виявлено соціально-педагогічну занедбаність [73]. Відповідно, бездіяльність батьків, як основна причина, у поєднанні з додатковими умовами – поведінкою потерпілих (робота на ринку та пропуск занять), і призвела до їх занедбаності.

У межах цього дослідження, слід звернути увагу на проблему необережного співзаподіяння тяжких наслідків. Зокрема, С. Р. Багіров вказував, що така ситуація викликає найбільше труднощів при встановленні причинного зв'язку. Це обумовлено тим, що потребує врахування ступінь участі кожного із суб'єктів у заподіянні єдиного наслідку [12, с. 10]. Зазначимо, що обов'язки по догляду за дитиною покладаються на обох батьків у однаковій мірі. Не зважаючи на це, останні можуть одночасно ухилятися від їх виконання, і, тим самим, спричиняють єдиний наслідок, що настає у результаті їх спільних зусиль. У цьому і проявляється, так зване, необережне співзаподіяння. Наприклад, *спільне невиконання батьками обов'язків по догляду за дитиною, а саме: незабезпечення харчуванням у достатній кількості, призвело до ряду захворювань – гострого гастродуоденіту, гіпотрофії, рахіту, анемії [60]; незабезпечення здобуття освіти, виховання, навчання, спричинило суттєве відставання психічного розвитку, не пов'язане з психічним захворюванням [54].* За загальним правилом, діяння кожного з цих суб'єктів підлягає кваліфікації як одноособово вчинене кримінальне правопорушення з необережності кожним із них [289, с. 180; 483, с. 482]. Ця позиція є домінуючою в науці, її ж дотримується і суд.

Викладене дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, невиконання відповідальною особою обов'язків по догляду та невтручання у розвиток причинних зв'язків для припинення дії об'єктивних загрозливих умов (факторів), а також запобігання настанню наслідків, свідчить про *опосередкований необхідний характер причинного зв'язку* як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. По-друге, розвиток цього причинного зв'язку відбувається у системі взаємодіючих умов спричинення наслідку, головною (необхідною) з яких є невиконання обов'язків по догляду. Почавши розвиток із невиконання зобов'язань по догляду, причинний зв'язок проходить через деякий проміжок часу руйнування соціального зв'язку між учасниками суспільних відносин, протягом якого потерпілий перебуває без належного догляду. Взаємодіючи з іншими умовами (поведінкою потерпілого, хімічними, фізичними, біологічними процесами, діями інших осіб, особливими умовами на боці потерпілого тощо), невиконання обов'язків по догляду призводить до настання наслідків.

Висновки до розділу 3

1. Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, є: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між ними. За конструкцією склад цього злочину матеріальний.

2. Про суспільну небезпечність діяння свідчить заподіяння шкоди суспільним відносинам, що становлять безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Кримінальна протиправність діяння є змішаною (спеціальною), у зв'язку з бланкетністю диспозиції ст. 166 КК України.

3. Суспільно небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони цього злочину, може мати форму лише бездіяльності, а саме: чистої (невиконання) або змішаної (неналежне виконання обов'язків). З метою вирішення проблеми неправильного застосування закону про кримінальну відповідальність,

пропонується сформулювати діяння у ст. 166 КК України як «невиконання або неналежне виконання обов'язків».

4. У ст. 166 КК України поняття «закон» необхідно розуміти у широкому значенні – як міжнародне, так і національне законодавство. Враховуючи це, у диспозиції цієї статті, пропонується замінити словосполучення «встановлених законом» на «передбачених законодавством».

5. Підставами виникнення обов'язків по догляду, як однієї з обов'язкових умов кримінальної відповідальності за цей злочин, є родинні відносини, приписи Конституції України, міжнародних актів та актів національного сімейного та цивільного законодавства, а також договори про патронат над дитиною, про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї або про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу.

6. Законодавство України прямо не містить перелік «обов'язків по догляду». Це поняття є комплексним, що охоплює низку обов'язків (щодо виховання, піклування про стан здоров'я, навчання, утримання тощо), виконання яких в цілому забезпечує нормальне існування, зростання, розвиток дитини та нормальне існування недієздатної (обмежено дієздатної) особи. Невиконання або неналежне виконання будь-якого (хоча б одного) із цих обов'язків утворює суспільно небезпечне діяння об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України.

7. Для забезпечення цілісності кримінально-правової охорони права дитини на догляд, у тому числі, утримання, і усунення виявлених помилок при кваліфікації, запропоновано виключити зі ст. 164 КК України таку форму діяння як ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні.

8. Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не охоплює такі дії, як зловживання правами, жорстоке поводження, застосування фізичних покарань, насильство тощо. З метою заповнення прогалини у законі щодо кваліфікації зловживання батьківськими правами з корисливою метою на шкоду дітям, підтримується пропозиція включити батьків до кола суб'єктів

злочину, передбаченого ст. 167 КК України. За умови систематичного зловживання правами, вчинене слід кваліфікувати як економічне насильство у виді позбавлення коштів та житла за ст. 126-1 КК України.

9. Розмежування злочинів, передбачених ст. 126-1 та 166 КК України, має здійснюватися як за об'єктивними (формою діяння, систематичністю), так і суб'єктивними (формою вини) ознаками. Вчинення умисного економічного насильства шляхом залишення без догляду та піклування, при умисному ставленні до наслідків, потребує кваліфікації за ст. 126-1 КК України. Лише за умови реальної сукупності, вчинене може кваліфікуватись за ст. 126-1 та ст. 166 КК України.

10. Злочину, передбаченому ст. 166 КК України, притаманні ознаки (види потерпілих, форма діяння, види суб'єктів), що містяться у ст. 1 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Враховуючи це, а також висновок Верховного Суду, цей злочин слід вважати кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством.

11. Основною об'єктивною ознакою, за якою необхідно розмежовувати злочини, передбачені ст. 135 та ст. 166 КК України, є наявність небезпечного для життя стану. При вчиненні кримінального правопорушення, що досліджується, потерпілий у такому стані не перебуває. За наявності підстав, окремої кваліфікації за ст. 166 КК України потребує попередня поведінка особи, що полягала у поставленні дитини або недієздатної (обмежено дієздатної) особи у небезпечний для життя стан.

12. Підстави виникнення обов'язків діяти та їх зміст обумовлюють розмежування вбивства через необережність і злочину, передбаченого ст. 166 КК України. При вчиненні злочину, передбаченого ст. 119 КК України, обов'язки є загальними, неперсоніфікованими та неконкретизованими, і спрямовані на захист життя будь-якої особи. За ст. 166 КК України обов'язки носять конкретно визначений характер, оскільки стосуються догляду за дитиною або обмежено дієздатною (недієздатною) особою.

13. Злісність, як ознака суспільно небезпечного діяння складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є оціночною. Розробити чіткі критерії визначення цієї ознаки неможливо, у зв'язку з відокремленістю сімейного середовища, у якому здійснюються обов'язки по догляду, їх різною природою, особливостями існування, росту та розвитку потерпілих. До суспільно небезпечних наслідків може призвести як тривале та систематичне (злісне), так і одноразове невиконання обов'язків по догляду. Якщо ж тяжкі наслідки не настануть, а невиконання або неналежне виконання обов'язків по догляду буде тривалим та систематичним, вчинене стане підставою не кримінальної, а сімейно-правової або адміністративної відповідальності. При цьому, систематичний характер домашнього насильства створює проблему конкуренції ст. 126-1 та ст. 166 КК України. Викладене дозволяє пропонувати виключення ознаки злісності зі ст. 166 КК України. Задля уникнення необґрунтованого розширення меж криміналізації досліджуваного діяння, рекомендується диспозицію ст. 166 КК України доповнити вказівкою на несумлінне ставлення особи до своїх обов'язків.

14. Можливість виконувати обов'язки по догляду, як одна з обов'язкових умов кримінальної відповідальності за цей злочин, може бути відсутньою за наявності таких об'єктивних обставин, як: непереборна сила; непереборний фізичний примус; психічний примус, що відповідає вимогам крайньої необхідності. Не відносяться до цих обставин: життєво-побутові проблеми, безробіття, зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами, психотропними і токсичними речовинами, ведення антисоціального способу життя тощо.

15. У диспозиції ст. 166 КК України суспільно небезпечні наслідки визначено як «тяжкі наслідки». Це поняття є оціночним, що зумовлює його довільне тлумачення як у теорії, так і на практиці.

Під наслідками злочину, передбаченого ст. 166 КК України, необхідно розуміти фізичну (особисту) шкоду, яка може виражатись у: невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку; занедбаності (педагогічній, соціальній, соціально-педагогічній) дитини; безпритульності дитини або

обмежено дієздатної (недієздатної) особи; їх тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень; їх смерті чи самогубстві; загибелі кількох дітей або обмежено дієздатних (недієздатних) осіб. Порухення фізичного та психічного розвитку дитини може бути наслідком цього злочину, лише за умови відповідності тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням. Наведені види наслідків завдають шкоди різним за значущістю суспільним відносинам, що обумовлює диференціацію відповідальності за ст. 166 КК України.

16. Наслідками злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не може бути визнано: незарахування дитини до навчального закладу; невідвідування нею закладу освіти чи її неатестація; вчинення нею кримінальних правопорушень; майнову шкоду потерпілим; порушення права на статеву недоторканість.

17. Розмежування доведення до самогубства від злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід проводити як за об'єктивними (діяння, спосіб, наслідок), так і суб'єктивними (форма вини) ознаками. Вирішення проблеми кваліфікації умисного одноактного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило їх самогубство, пропонується шляхом заміни у диспозиції ст. 120 КК України словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

18. Причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками має опосередкований характер. Цей причинний зв'язок розвивається у системі взаємодіючих умов спричинення наслідку, необхідною (визначальною) з яких є невиконання обов'язків по догляду. Розпочавши розвиток із невиконання цих обов'язків, причинний зв'язок проходить через певний проміжок часу руйнування соціального зв'язку між суб'єктами суспільних відносин, впродовж якого потерпілий перебуває без догляду. Тривалість цього часу залежить від одноразовості чи багаторазовості невиконання обов'язків по догляду, а також від його конкретного виду. Вступаючи у взаємодію з іншими (додатковими) умовами (діями інших осіб, поведінкою потерпілого, особливими умовами на боці потерпілого, хімічними, біологічними, фізичними процесами тощо), невиконання обов'язків по догляду спричиняє наслідки.

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА І СУБ'ЄКТ ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ

4.1. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 166 КК України

Внутрішньою стороною будь-якого кримінального правопорушення є його суб'єктивна сторона. У доктрині кримінального права під нею розуміється «...психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до сусп. небезпеч. діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків» [211, с. 177]. До ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення відносяться: вина, мотив та мета. Серед них обов'язковою ознакою є вина, а факультативними – мотив та мета, які можуть стати обов'язковими, за умови їх включення до конкретного складу кримінального правопорушення [35, с. 934–935].

Вина. Згідно з ст. 62 Конституції України гарантується невинуватість особи, доки її вину не буде доведено у законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону, що свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення. Це обумовлює почати вивчення суб'єктивної сторони саме з вини. До елементів, які її характеризують, відносять: соціальну сутність, форму, зміст та її ступінь [35, с. 77; 211, с. 179–180].

Соціальною сутністю вини вважається «...негативне або зневажливе ставлення особи, яка вчинила злочин, до сусп. відносин, що поставлені під охорону закону про крим. відповідальність...» [35, с. 77]. При вчиненні злочину, підданого аналізу, соціальна сутність вини полягає в негативному ставленні суб'єкта до суспільних відносин, що становлять основний безпосередній об'єкт; до встановлених нормативно-правовими актами обов'язків по догляду; до ustalених у суспільстві норм, правил поведінки з підопічними особами. Це негативне ставлення проявляється у свідомому протиставленні своєї волі

вказаним суспільним відносинам або у їх зневажанні, приділенні недостатньої уваги.

Особливо важливе значення при встановленні вини має її форма. Остання визначається закріпленням у законі співвідношенням психічних елементів (свідомість і воля), які утворюють зміст вини, тобто відмінностями в інтенсивності та визначеності інтелектуальних та вольових процесів, наявних у психіці суб'єкта кримінального правопорушення [407, с. 17]. Згідно зі ст.ст. 24, 25 КК України вина може бути виражена у формі умислу або необережності. Водночас, у науці виділяють ще змішану (складну, подвійну) форму вини [35, с. 392; 37, с. 399], яка поєднує ознаки як умислу, так і необережності.

Ознайомлення зі змістом ст. 166 КК України свідчить, що її диспозиція вказівки на форму вини не містить. Це спричинило різні наукові підходи до її визначення. Згідно з першим та найбільш поширеним, якого дотримуються О. Ф. Бантишев [17, с. 109], К. А. Голдзінський [216, с. 159], М. К. Гнетнев, О. М. Готін, М. В. Мазур [208, с. 193], І. О. Зінченко [179, с. 57; 223, с. 168], М. І. Мельник [277, с. 533], О. О. Семенюк [274, с. 399], злочин вчиняється зі змішаною формою вини, а саме: умисел щодо діяння та необережність щодо наслідків. Прихильники другого підходу, серед яких П. П. Андрушко [273, с. 496] та С. М. Морозюк [260, с. 121], допускають як необережність до наслідків, так і непрямий умисел. У випадку ж умисної форми вини до наслідків (у вигляді шкоди життю та здоров'ю потерпілого), А. П. Бабій переконаний, що вчинене підлягає кваліфікації за сукупністю ст. 166 КК України зі статтею, що передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення проти життя та здоров'я особи [470, с. 352]. Третій підхід, представницею якого є О. І. Белова, полягає у визнанні вчинення цього злочину як з умисною, так і необережною формами вини. На думку дослідниці, якщо водночас зі злочином, що досліджується, вчинено інше більш тяжке кримінальне правопорушення, їх необхідно кваліфікувати за сукупністю (наприклад, за ст. 166 КК України та ч. 2 ст. 119 КК України або ч. 3 ст. 120 КК України тощо). При цьому, вчена заперечує змішану форму вини, оскільки це «... призводить до штучного розриву між ставленням особи до єдиного комплексу

ознак, що характеризують об'єктивну сторону одного й того ж самого складу злочину» [21, с. 144].

Викладене дозволяє зробити висновок, що у науці сформувалось три підходи щодо характеристики форми вини при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України: 1) змішана; 2) як змішана, так і умисна; 3) умисна або необережна. Діаметральна протилежність наведених позицій свідчить про невирішеність цієї проблеми. При встановленні форми вини, з якою вчиняється досліджуваний злочин, необхідно звернути увагу, що причиною настання суспільно небезпечних наслідків може бути умисне або необережне діяння особи. З цього приводу слід навести твердження М. Г. Заславської, яка при дослідженні злочину, передбаченого ст. 137 КК України, зазначала, що «...визнання можливості сполучення у свідомості особи ознак умислу і необережності дозволяє відмежувати умисне заподіяння шкоди життю і здоров'ю неповнолітнього від умисного діяння, що спричинило шкоду такому потерпілому через необережність» [177, с. 144–145]. При цьому, учена виключає «...наявність бажання або свідоме припущення настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті неповнолітнього або істотної шкоди здоров'ю, оскільки такі види вольового ставлення до наслідків принципово змінюють характер вчиненого суспільно небезпечного діяння» [177, с. 145]. Наведені положення є обґрунтованими та можуть бути застосовані і щодо злочину, передбаченого ст. 166 КК України, зокрема, через подібність форми суспільно небезпечного діяння (невиконання обов'язків по догляду за дитиною чи недієздатним (обмежено дієздатним)). Характеристика діяння при вчиненні цього злочину, а також його розмежування з умисними суміжними діяннями, міститься у підрозділі 3.1. Таким чином, психічне ставлення винного при вчиненні цього злочину може мати необережну або змішану форму вини, при якій злочин у цілому визнається необережним. У разі ж умисного ставлення до наслідків, що настали, вчинене слід кваліфікувати за іншими статтями Особливої частини КК України [503; с. 127] (наприклад, ст.ст. 115, 122, 126, 126-1 КК України) та з метою індивідуалізації покарання врахувати обставину, яка обтяжує покарання – вчинення

кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах) (п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України).

Для підтвердження висловленого, спершу розглянемо кожен з видів необережної форми вини, якими є кримінально протиправна самовпевненість та кримінально протиправна недбалість (ст. 25 КК України), а також з'ясуємо їх зміст – інтелектуальний та вольовий моменти.

При **кримінально протиправній самовпевненості** особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України). Хоча інтелектуальний момент цього виду необережності законодавець відобразив вказівкою лише на ставлення до суспільно небезпечних наслідків, це не означає, що до вчинюваного діяння у особи ставлення відсутнє. Так, вона усвідомлює фактичну сторону свого діяння у тому обсязі, який необхідний для передбачення можливості настання від нього наслідків, але, при цьому, не оцінює свою поведінку як суспільно небезпечну, оскільки у свідомості мінімізує небезпеку обставинами, які здатні запобігти у цьому випадку можливості їх настання [211, с. 189–190]. Наприклад, *матір, залишивши малолітнього сина на дивані без нагляду, обклала його подушками, щоб запобігти падінню. Згодом виявила сина без ознак життя, який помер через удушення* [79]. Обклавши сина подушками, мати, тим самим, нейтралізувала небезпеку у своїй свідомості, і, таким чином, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер залишення без нагляду.

Передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків полягає в тому, що «...особа, діючи самовпевнено, передбачає як фактичні ознаки можливих наслідків своєї дії (бездіяльності), так і їх суспільно небезпечний характер» [28, с. 594]. Відповідно, не виконуючи обов'язки по догляду, особа передбачає можливість настання наслідків для дитини або недієздатного (обмежено дієздатного), а також їх суспільну небезпечність (наприклад, завдання шкоди здоров'ю, життю тощо). При цьому характер передбачення такої

можливості є абстрактним [35, с. 606]. Таким чином, особа, загалом, передбачає, що її бездіяльність може призвести до настання суспільно небезпечних наслідків, проте ухилення від виконання саме в цей момент та саме нею не повинно їх спричинити.

Вольовий момент кримінально-протиправної самовпевненості полягає в тому, що особа легковажно розраховує на відвернення суспільно небезпечних наслідків. Цей розрахунок завжди має конкретний характер, тобто особа покладається на цілком реальні обставини, здатні запобігти настанню наслідків. Це можуть бути особисті якості (досвідченість, спритність, умілість, майстерність), дії інших осіб, сил природи, вплив обстановки, хімічні або фізичні закони тощо. При цьому, незважаючи на впевненість особи у ненастанні наслідків, цей розрахунок виявляється невірним, легковажним, оскільки обрані обставини не змогли відвернути наслідки [207, с. 427–428]. Особа переоцінила можливість цих обставин відвернути суспільно небезпечні наслідки [211, с. 191]. Таким чином, під час невиконання обов'язків по догляду, особа легковажно розраховує на конкретні обставини, які, на її думку, здатні не допустити настання наслідків, та помиляється у такому розрахунку. Наприклад, *залишивши 4-річну дитину без нагляду, мати розраховує, зокрема, на те, що вдома ще є неповнолітня донька, яка пригляне за малолітнім, або що у цей час дитина завжди спить та не прокинеться до її повернення, або що всі небезпечні предмети (ніж, сірники) мати прибрала з поля зору дитини*. Однак, цей розрахунок є легковажним, наприклад, старша донька не приглянула за молодшою або дитина прокинулася і залізла на підвіконня та випала з вікна, отримавши тяжкі тілесні ушкодження. Обставини, на які розраховувала мати, були переоцінені та не запобігли настанню наслідків. Відповідно, її ставлення до наслідків характеризується кримінально протиправною самовпевненістю.

Кримінально протиправну самовпевненість слід відмежовувати від непрямого умислу. При непрямому умислі особа передбачає реальну конкретну, а не абстрактну, можливість настання суспільно небезпечних наслідків. У той же час, суб'єкт свідомо допускає настання цих наслідків, не маючи розрахунку на їх

відвернення або сподіваючись на випадковість чи «навмання», а не на конкретні обставини [222, с. 86–87]. Наприклад, вагітну жінку під розписку було попереджено про виявлення у колодязній воді нітратів та неможливість її вживання під час вагітності та, у подальшому, для приготування дитячих сумішей. Після народження дитини, матір повторно попереджалась про недопустимість використання колодязної води, якою вона користувалась, для приготування сумішей. Порушуючи заборону, мати ігнорувала застереження лікарів і використовувала нітратну воду для приготування новонародженому їжі, маючи реальну можливість придбати воду з інших джерел. Бездіяльність матері призвела до смерті немовляти. Суд визнав її винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України [57]. Цей приклад заслуговує на аналіз. Годування дитини їжею, приготованою на нітратній воді, незважаючи на заборону, свідчить про усвідомлення матір'ю суспільно небезпечного характеру свого діяння (нітрати є речовинами, які шкодять організму будь-якої людини, особливо, дитині). Мати розуміла, що таке неналежне харчування може спричинити суспільно небезпечні наслідки, тобто передбачала можливість їх настання. При цьому, її воля не була спрямована на досягнення цих наслідків, вона не бажала смерті дитини. Якби вона розраховувала на конкретні обставини (наприклад, на попереднє очищення цієї води, завдяки спеціальним фільтрам), що здатні запобігти настанню наслідків, але переоцінила їх, це б означало вчинення діяння з кримінально протиправною самовпевненістю. Проте, з обставин справи вбачається наявність вини матері у формі непрямого умислу. Враховуючи, що умисел був неконкретизованим (може шкода здоров'ю, може смерть, а може і нічого не станеться), то вчинене кваліфікується залежно від наслідків, що фактично настали. Відповідно, мати повинна нести відповідальність за ст. 115 КК України.

Таким чином, *необережність у виді кримінально протиправної самовпевненості* при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, характеризується передбаченням особою можливості настання суспільно

небезпечних наслідків своєї бездіяльності, але легковажним розрахунком на їх відвернення.

При *кримінально протиправній недбалості* особа не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України). Інтелектуальний момент недбалості при вчиненні діяння полягає у тому, що особа не усвідомлює його суспільну небезпечність [211, с. 192]. У свою чергу, залежно від ставлення до бездіяльності, можуть бути наступні варіанти психічного стану: 1) особа усвідомлює, що не виконує обов'язки по догляду, але не передбачає можливості настання наслідків (наприклад, *мати на декілька хвилин виходить з кімнати, де грається дитина, не думаючи, що в цей час вона може проковтнути деталь іграшки*); 2) особа, бездіючи, не усвідомлює, що у такий спосіб вона не виконує обов'язки по догляду (наприклад, *мати привела свою 4-річну дитину на дитячий майданчик, але не помітила знак, що забороняв дітям до 6 років проводити тут дозвілля, тому вважає, що діє належним чином*); 3) бездіяльність особи позбавлена свідомого вольового контролю, який втрачено з вини цієї особи (наприклад, *батько, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та під дією лікарських засобів, що викликають сонливість, вирішив прийняти ванну разом з дитиною, яка, зазвичай, заспокоювалась у воді. Внаслідок дії препаратів, батько заснув у ванні поряд з дитиною, залишивши її без нагляду. У результаті дитина захлинулася водою та померла* [83]). У вказаних прикладах особа повинна була і могла усвідомлювати суспільну небезпечність своєї бездіяльності, якби проявила необхідну уважність та обачність.

Інтелектуальний момент кримінально протиправної недбалості характеризується ще й непередбаченням можливості настання наслідків своєї бездіяльності. Таке непередбачення означає, що особа зневажливо ставиться до суспільних інтересів, з недостатньою передбачливістю при виконанні службових обов'язків, дотриманні спеціальних правил, що регулюють певний вид діяльності, та загальноприйнятних норм спілкування між людьми [207, с. 431]. Таким чином, не передбачаючи настання наслідків, суб'єкт злочину зневажає інтереси сім'ї,

дитини, недієдатної чи обмежено дієдатної особи, недостатньо обачно себе поводить при виконанні обов'язків по догляду та дотриманні вимог, закріплених міжнародним та національним сімейним та цивільним законодавством щодо порядку здійснення такого догляду. Наприклад, *усвідомлюючи, що надворі холодна осіння пора, а в будинку низька температура, мати, не обігрівши кімнату, уклала сина спати та лягла поряд з ним, а зранку виявила дитину мертвою. Смерть настала від загального переохолодження організму* [52]. Якби особа дбайливо ставилась до своїх материнських обов'язків щодо дитини, вона б передбачила можливі суспільно небезпечні наслідки своєї бездіяльності (переохолодження) і запобігла б їм (обігріла кімнату, тепліше одягла сина, слідувала за наявністю ковдри на ньому тощо).

Для наявності кримінально протиправної недбалості необхідно, щоб у поведінці особи були присутні як об'єктивний, так і суб'єктивний критерії цього виду необережності. Об'єктивний критерій характеризується тим, що особа повинна була передбачити настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Не виконуючи обов'язки по догляду, суб'єкт повинен був передбачити, що це може спричинити наслідки, оскільки родинні відносини, приписи Конституції України, акти міжнародного та національного сімейного та цивільного законодавства, договори з патронатним вихователем, прийомними батьками тощо, вимагають уважного та обачного ставлення до виконання своїх дій. Суб'єктивний критерій полягає в тому, що у особи була можливість передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Ця реальна можливість передбачення пов'язана з індивідуальними якостями особи (вік, інтелектуальний рівень, освіта, життєвий досвід) та конкретною обстановкою, у якій вчинялось діяння [28, с. 600–601].

Вольовий момент недбалості характеризується тим, що «...особа, маючи реальну можливість передбачити сусп. небезпеч. наслідки своєї поведінки, не мобілізує власні інтелектуальні та псих. здібності для того, щоб здійснити вольові дії, необхідні для запобігання таким наслідкам» [211, с. 195]. Таким чином, *необережність у виді кримінально протиправної недбалості* при вчиненні

злочину, передбаченого ст. 166 КК України, характеризується відсутністю передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї бездіяльності, при наявності обов'язку та можливості їх передбачити.

У межах цього дослідження окремої уваги потребує питання *кримінально протиправного (злочинного) невіглавства*. Воно полягає в тому, що суб'єкт здійснює діяльність, що вимагає спеціальних знань, якими він не володіє, та заподіює суспільно небезпечні наслідки, настання яких він не міг передбачити через свою необізнаність [150, с. 155]. У підрозділі 3.3. приділялась увагу проблемі відсутності у батьків умінь, знань та навичок по догляду за дитиною [491]. З цього приводу слід зазначити, що відповідальність за набуття умінь, навичок, знань по догляду за дитиною або недієдатною (обмежено дієдатною) особою, повністю лежить на зобов'язаній особі. Сьогодні можливості набуття цього досвіду необмежені – шляхом консультацій з медичними працівниками, педагогами, відвідування спеціальних тренінгів, зборів, зустрічей, самостійного вивчення інформації тощо. Відповідно, недостатність досвіду, що стало причиною настання суспільно небезпечних наслідків, не повинно впливати на кримінально правову кваліфікацію. У науці невіглавство не визнається самостійним видом необережної форми вини, і розглядається у контексті кримінально протиправної самовпевненості або кримінально правової недбалості [38, с. 259], що обґрунтовує кримінальну відповідальність на загальних підставах.

Про *змішану форму вини* свідчить «...різне псих. ставлення особи у формі умислу або необережності до вчинюваного нею діяння (дії, бездіяльності) та його наслідків, що відповідають ознакам одного й того самого крим. правопорушення» [211, с. 197]. Виокремлення цієї форми вини має визначальне практичне значення, оскільки сприяє відмежуванню умисного заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони від умисного діяння, що спричинило таку шкоду через необережність, або ж необережного злочину від необережного заподіяння шкоди, у результаті вчинення умисного діяння [177, с. 144–145]. У доктрині кримінального права виділяють три групи кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини: 1) ті, в яких діяння, яке є порушенням певних правил,

окремо від наслідків, являє собою адміністративне або дисциплінарне правопорушення, і лише з настанням наслідків визнається кримінальним правопорушенням; 2) ті, в яких умисне діяння саме по собі є кримінальним правопорушенням; 3) ті, в яких умисне діяння спричиняє два наслідки, серед яких перший є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони простого складу кримінального правопорушення, а другий – кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою [35, с. 392–393]. Невиконання обов'язків щодо виховання дітей є адміністративним правопорушенням, передбаченим ст. 184 КУпАП, і тільки настання суспільно небезпечних наслідків дозволяє кваліфікувати вчинене за ст. 166 КК України. Наведене дозволяє віднести досліджуваній злочин до першої групи кримінальних правопорушень зі змішаною формою вини.

Перш ніж приділити окрему увагу ставленню суб'єкта до вчинюваного діяння та наслідків, що настали, необхідно з'ясувати яким у цілому є злочин, передбачений ст. 166 КК України – умисним чи необережним. Так, П. С. Дагель та Д. П. Котов вважають, що якщо діяння без настання наслідків не є кримінальним правопорушенням, а являє собою адміністративне чи дисциплінарне, то воно не може бути прирівняне до умисних кримінальних правопорушень, тому, в цілому, вважається необережним [150, с. 177]. У свою чергу, А. О. Пінаєв стверджує, що у разі вчинення умисного діяння, яке пов'язане з порушенням певних правил чи обов'язків, наслідки від якого настали з необережності, воно має кваліфікуватись як необережне кримінальне правопорушення [303, с. 46]. У доктрині такі кримінальні правопорушення вважаються необережними [35, с. 393; 207, с. 441]. Враховуючи, що настання суспільно небезпечних наслідків зумовлює кваліфікацію діяння як злочин за ст. 166 КК України, то і ставлення особи до них, яке є необережним – визначальне. Відповідно, у цілому, цей злочин повинен визнаватись виключно необережним.

Ставлення суб'єкта злочину до суспільно небезпечного діяння. Диспозиція ст. 166 КК України містить вказівку на злісний характер невиконання обов'язків по догляду. У науці визнано, що наявність цієї ознаки свідчить про умисне ставлення суб'єкта до вчинюваного діяння [37, с. 314; 480, с. 275]. Такої ж

позиції дотримується і ВС [339]. У підрозділі 3.1. зроблено висновок про необхідність виключення ознаки злісності для характеристики діяння у цьому злочині. Однак, це не означає, що запропоновані зміни до ст. 166 КК України унеможливають вивчення висловлених доктринальних підходів. Так, вказуючи на злісність, одна група вчених вбачає прямий умисел при вчиненні діяння [17, с. 109; 179, с. 57; 223, с. 168; 274, с. 399; 470, с. 352], а інша – не уточнює його вид [208, с. 193; 273, с. 496; 277, с. 533].

Інтелектуальний момент прямого умислу характеризується усвідомленням особою суспільно небезпечного характеру свого діяння. Це означає, що особа розуміє не лише фактичну сторону вчинюваного та обставини, що утворюють об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення, а і його соціальне значення [222, с. 79, 81]. Для встановлення інтелектуального моменту прямого умислу необхідно, щоб особа усвідомлювала значущість об'єкта злочину, потерпілого, форму діяння, його характер та суспільну небезпечність. Цим і відрізняється психічне ставлення до діяння у формі необережності, при якій особа не усвідомлює суспільно небезпечний характер вчиненого.

Не виконуючи (неналежно виконуючи) обов'язки по догляду тривало та систематично, особа усвідомлює, що її бездіяльність заподіює шкоду відносинам, які забезпечують нормальне існування, зростання і всебічний розвиток дитини, а також нормальне існування недієздатної (обмежено дієздатної) особи. Суб'єкт розуміє, що таким чином порушуються права та законні інтереси потерпілих. При цьому, останні, через вік чи стан здоров'я, відносяться до вразливих груп населення, тому не можуть самостійно забезпечувати свої права, інтереси, потреби, та залежать від цієї особи. Володіючи певним статусом (батьківство, опікунство тощо) та перебуваючи з потерпілим у сімейних відносинах, суб'єкт злочину усвідомлює і те, що саме на нього законодавство покладає обов'язки по догляду, від виконання яких він ухиляється. Виконання цих обов'язків є безперервним процесом, їх необхідно здійснювати постійно, регулярно, тривало. Відповідно, коли особа, наприклад, не займається вихованням дитини певний час, не забезпечує проведення регулярних медичних оглядів недієздатного та вона

усвідомлює, що її бездіяльність є не одноразовою, а тривалою та систематичною. Також суб'єкт розуміє, що у нього є можливість виконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.

Спробуємо обґрунтувати вищезазначене, використовуючи судову практику. Так, *протягом півроку мати умисно, систематично не виконувала обов'язки по догляду за малолітньою дитиною, а саме: не турбувалась та не слідувала за станом її здоров'я, не забезпечила лікуванням, належним збалансованим харчуванням, яке б відповідало віку та потребам дитини, ігнорувала рекомендації лікарів щодо її лікування та харчування* [49]. Аналізуючи обставини справи, можна зробити висновок про усвідомлення особою того, що вона є матір'ю своєї малолітньої дитини, у момент набуття цього статусу, саме на неї покладаються юридичні обов'язки, серед яких догляд за її дитиною, яка через свій малолітній вік не здатна самотійно реалізувати свої права. Винна розуміє, що, незважаючи на це, ухиляється від виконання конкретних обов'язків по догляду (лікування, забезпечення належним харчуванням) та вчиняє це тривало (впродовж півроку). При цьому має можливість виконати ці обов'язки.

Усвідомлення лише фактичної сторони діяння не достатньо для встановлення інтелектуального моменту прямого умислу. Необхідно, щоб особа розуміла соціальну значимість діяння, його суспільну небезпечність – заподіяння шкоди суспільним відносинам, що забезпечують нормальне існування дитини та недієздатної (обмежено дієздатної), а також нормальне зростання та всебічний розвиток дитини. Усвідомлюючи, що своїм діянням особа порушує встановлені правовими нормами правила, які забезпечують безпеку того чи іншого виду діяльності, за порушення яких встановлена адміністративна чи дисциплінарна відповідальність, тим самим вона усвідомлює суспільно небезпечний характер діяння [150, с. 177]. Відповідно, вчиняючи діяння, особа усвідомлює, що вона не дотримується покладених на неї сімейним та цивільним законодавством вимог по здійсненню догляду дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи та порушує їх. Це і свідчить про розуміння суспільної небезпечності свого діяння.

Для встановлення прямого умислу, крім інтелектуального, потрібно з'ясувати його вольовий момент. Він полягає у бажанні вчинити суспільно небезпечне діяння [207, с. 422]. Невиконання особою обов'язків по догляду, усвідомлюючи при цьому його суспільну небезпечність, свідчить про її бажання вчинити це діяння. У переважній більшості випадків, особи, на яких покладені обов'язки по догляду, неодноразово попереджались представниками органу опіки та піклування і соціальних служб щодо неналежного виконання обов'язків [69; 93], притягувалися до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП [67; 69], продовжували не виконувати ці обов'язки після поновлення батьківських прав тощо. Це підтверджує їх бажання вчинювати це діяння.

Таким чином, усвідомлення суспільно небезпечного характеру невиконання (неналежного виконання) обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (інтелектуальний момент), та бажання пасивної поведінки (вольовий момент) свідчать про наявність у особи *прямого умислу* на вчинення діяння.

Не виключаються випадки вчинення тривалого та систематичного невиконання обов'язків по догляду з необережності. Підтвердженням цього слугують результати вивчення судової практики по застосуванню ст. 166 КК України. Наприклад, *мати систематично, багаторазово не виконувала обов'язки по догляду за дитиною, а саме: годувала її коров'ячим молоком, яке при цьому кип'ятила та розводила кип'ячою водою. Коли у дитини погіршилось самопочуття, мати знову нагодувала цим молоком, а пізніше дала їй ентеросорбент. Згодом продовжила це ж годування. Оскільки стан дитини не приходив в норму, мати викликала швидку допомогу, але немовля врятувати не вдалося* [361]. Суд встановив, що мати діяла умисно. Проте, аналіз обставин справи дозволило встановити протилежне. Так, мати, розуміючи, що це молоко не грудне, а коров'яче, перш ніж годувати ним свою дитину, прокип'ятила та розвела його кип'ячою водою. Після погіршення стану немовляти, дала ліки, основним призначенням яких є виведення токсинів з організму. Тим самим, вона у своїй свідомості нейтралізувала небезпеку обставинами, які, на її думку, здатні

запобігти настанню наслідків. Відповідно, суспільно небезпечний характер свого діяння винна не усвідомлювала, що свідчить про відсутність умисної форми вини. Передбачаючи можливість настання наслідків такого годування та їх суспільну небезпечність, мати легковажно розраховує на їх відвернення, адже покладається на конкретні, реальні обставини (кип'ятіння молока, розведення його водою, дія ліків), які не змогли запобігти їх настанню і дитина померла. Відповідно, злочин вчинено не зі змішаною, а з необережною формою вини у виді кримінально протиправної самовпевненості.

Злочин може бути вчинено і з кримінально протиправною недбалістю. Наприклад, *будучи впевненою у користі морепродуктів, мати тривало, систематично, регулярно додавала їх до раціону харчування 4-річної дитини. Не зважаючи на незначні симптоми (чхання, висип, свербіж), мати продовжувала годувати її цими продуктами. Накопичення алергену в організмі дитини призвело до анафілактичного шоку, від якого настала смерть.* Вважаючи, що вживання, багатих на поживні речовини, морепродуктів принесе тільки користь дитячому організму, мати: 1) не усвідомлювала суспільну небезпечність діяння, адже не розуміла, що таким чином вона ухилилась від належного виконання обов'язків по догляду (зокрема, забезпечення належного харчування, піклування про здоров'я тощо); 2) не передбачала можливість настання наслідків своєї бездіяльності, оскільки не уважно, зневажливо віднеслась до інтересів дитини, виконанні своїх материнських обов'язків (не провела медичне обстеження дитини, не проконсультувалась з педіатром, дієтологом, не впевнилась у необхідності введення цих продуктів у раціон харчування); 3) повинна була і могла їх передбачити (повноліття особи, наявність статусу матері, на яку нормативно-правові акти покладають обов'язки та вимагають належного їх виконання, малолітній вік дитини, організм якої ще не здатен сприймати велику кількість продуктів, багатих на алергени з високою активністю тощо).

Ставлення суб'єкта злочину до суспільно небезпечних наслідків. Незважаючи на те, що ставлення до вчинюваного діяння може бути умисним, до наслідків особа ставиться виключно з необережною формою вини.

Як уже зазначалось, інтелектуальний момент *кримінально протиправної самовпевненості* полягає в тому, що особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, а характер цього передбачення є абстрактним [35, с. 606]. Тобто «...суб'єкт, свідомо почавши здійснювати суспільно небезпечну дію (бездіяльність), розраховує на використання нейтралізуючих небезпеку обставин у майбутньому, якщо в цьому буде потреба» [28, с. 594]. Вольовий же момент характеризується легковажним розрахунком, який завжди є конкретним, на відвернення суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, *під час поїздки батько дозволив 7-річному синові сісти до нього на водійське сидіння та керувати. Злякавшись зустрічного авто, син різко крутнув рулем і машина злетіла у кювет, внаслідок чого дитина отримала тяжкі тілесні ушкодження*. Так, свідомо дозволяючи малолітньому синові керувати, батько усвідомлює, що таке керування автомобілем ризиковане, не дозволене правилами дорожнього руху. Водночас, винний вважає, що це, саме по собі, не спричинить суспільно небезпечних наслідків. Тільки поєднання з конкретною несприятливою ситуацією (поява на проїзній частині пішохода, тварини, несприятливі погодні умови) може викликати настання наслідків. Проте, враховуючи власний досвід керування автомобілем, професію автоінструктора, батько розраховує на свою миттєву реакцію, що і дозволить запобігти наслідкам.

Інтелектуальний момент *кримінально протиправної недбалості* характеризується непередбаченням особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї бездіяльності, яка повинна була і могла їх передбачити, а вольовий – відсутністю залучення своїх інтелектуальних та психічних здібностей для здійснення дій, здатних запобігти цим наслідкам [222, с. 87–88]. Наприклад, *мати, що пропустила щорічне обов'язкове медичне обстеження дитини*, не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків (*погіршення її стану здоров'я, розвиток або загострення хвороби тощо*). Хоча при цьому повинна була (родинні відносини та нормативно-правові акти зобов'язують до регулярних медичних оглядів та піклування про здоров'я) та могла (будучи матір'ю малолітнього сина, організм якого постійно зростає та

розвивається, тому потребує контролю, тим більше, за умови, встановленого раніше діагнозу хвороби тощо) їх передбачити та запобігти, якби вчасно повела дитину до педіатра, здійснила її клінічне обстеження тощо.

Викладене дозволяє зробити висновок, що *змішана форма вини* при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, характеризується усвідомленням особою суспільно небезпечного характеру невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування та бажанням його вчинити (*прямий умисел до діяння*), передбаченням можливості настання наслідків своєї бездіяльності, але легковажним розрахунком на їх відвернення (*кримінально протиправна самовпевненість до наслідків*) або непередбаченням можливості настання наслідків своєї бездіяльності, за наявності обов'язку та можливості їх передбачити (*кримінально протиправна недбалість до наслідків*).

Не розглянутим залишився ще один елемент вини – її ступінь. Це «...кількісний показник, оціночна категорія, що виражає міру негативного ставлення особи до осн. соціал. цінностей, охоронюваних законом про крим. відповідальність...» [35, с. 77]. Під час вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, ступінь вини залежить від форми та змісту вини, міри усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своєї бездіяльності, ставлення до настання наслідків, мети та мотивів, що спонукали її до вчинення цього злочину, ознак, що характеризують цю особу тощо. Наприклад, коли особа, яка раніше притягалась до відповідальності за ст. 184 КУпАП, не працююча, зловживає спиртними напоями, усвідомлює суспільно небезпечний характер невиконання обов'язків по догляду, бажає це вчинити та вчиняє з мотиву неприязних стосунків з потерпілим, при цьому передбачає можливість настання наслідків, але легковажно розраховує на їх відвернення, то це свідчить про підвищений ступінь вини. У іншому випадку, особа, яка характеризується як добра та любляча матір, працююча, не усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї бездіяльності, не передбачає настання наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити, але

через неухважність вчиняє злочин за відсутності будь-яких мотивів. Очевидно, що ступінь вини особи в цій ситуації значно менший.

Мета та *мотив* як ознаки суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є факультативними. У той же час, мета характерна тільки для тих кримінальних правопорушень, що вчиняються з прямим умислом [211, с. 201]. Це пов'язано з тим, що при вчиненні особою необережного кримінального правопорушення, не може йтися про уявлення нею бажаного результату. Якщо при кримінально протиправній самовпевненості, можливе уявлення про результат вчиненого не є для особи бажаним, то при кримінально протиправній недбалості – уявлення про результат взагалі відсутнє [35, с. 508]. Незважаючи на факультативність, мотив враховується при визначенні характеру суспільно небезпечного діяння та особи винного, призначенні покарання, звільненні від кримінальної відповідальності та покарання тощо [35, с. 526]. Враховуючи, що злочин, передбачений ст. 166 КК України, є необережним, можливо встановити лише мотиви діяння. Вказане зобов'язує з'ясувати види мотивів, що спонукають особу до вчинення цього діяння.

У доктрині під мотивом кримінального права розуміється «...обумовлене певними потребами чи інтересами, усвідомлене особою внутрішнє спонукування, яке викликає у неї намір вчинити крим. правопорушення» [211, с. 200]. Є. С. Усова, досліджуючи особливості механізму індивідуальної злочинної поведінки при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, виокремила основні мотиви такої поведінки – байдуже ставлення до своєї дитини (55 %), неприязнь до неї (27 %), скрутне становище (18 %) [484, с. 12].

Мотиви класифікуються на низькі (корисливий, помсти, хуліганський) та такі, що не мають властивостей низьких (цікавість, альтруїзм тощо) [211, с. 201]. До низьких мотивів вчинення досліджуваного діяння можна віднести: 1) егоїзм (*особа зловживає спиртними напоями, переймається лише про їх здобуття, не працює, не займається пошуком роботи для того, щоб мати можливість забезпечити належний догляд дитині або недієздатній, обмежено дієздатній особі, всі кошти витрачає на власні потреби*); 2) байдужість до долі потерпілого

*(особу взагалі не цікавить процес існування, зростання та розвитку дитини або існування недієдатного, обмежено дієдатного); 3) неприязнь до іншого з батьків дитини (мати не здійснює догляд за дитиною, оскільки відчуває неприязнь до її батька, який їх залишив). Судова практика свідчить, що діяння вчиняється з мотивів небажання обтяжувати себе доглядом за дитиною [358; 359], небажання отримання дитиною обов'язкової середньої освіти [355], на ґрунті зловживання спиртними напоями [121] та наркотичними речовинами [110]. У деяких вироках вказується на поєднання декількох мотивів. Наприклад, *мати не виконувала обов'язки по догляду за дитиною з мотивів егоїзму (не бажала витратити особистий час на її виховання) та байдужості до долі дитини [90].* Серед мотивів, що не мають властивостей низьких, можна виділити: відсутність кровного споріднення з потерпілим (наприклад, *після усиновлення дитини у батька не виникло батьківських почуттів до неї, він сприймає її чужою*); релігійні переконання (через те, що дитина не бажала вступати до релігійної організації, у складі якої перебувають її батьки, останні неналежно виконують обов'язки по догляду за нею); бажання кращої долі потерпілому (*мати перевела дитину на вегетаріанський спосіб харчування, оскільки вважала його корисним, але в організм дитини не потрапляло достатньо поживних речовин*) тощо.*

Таким чином, діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК, може бути вчинено не тільки з умисною, а і з необережною формою вини. Суб'єктивна ж сторона характеризується необережною або змішаною формою вини. У цілому, цей злочин є виключно необережним. Мотиви на кваліфікацію не впливають, однак враховуються при встановленні форми, змісту, ступеню вини, призначенні покарання за цей злочин.

4.2. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Обов'язковим елементом складу будь-якого кримінального правопорушення є суб'єкт. Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України ним визнається фізична

осудна особа, що вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Відповідно, суб'єкт характеризується такими обов'язковими ознаками як особа фізична, осудна, яка досягла певного віку. Суб'єкта кримінального правопорушення, що володіє вказаними ознаками, називають загальним [211, с. 166; 222, с. 59; 231, с. 18]. Поряд із ним виділяється ще суб'єкт спеціальний, який, крім загальних (обов'язкових) ознак, наділений додатковими, що передбачені у статті Особливої частини КК України [35, с. 894; 274, с. 66; 276, с. 75]. Ці ознаки можуть бути прямо вказані у законі або безпосередньо впливати із тлумачення статті. У диспозиції ст. 166 КК України міститься вказівка на спеціальних суб'єктів цього злочину – це батьки, опікуни та піклувальники, на яких покладено обов'язки по догляду за дитиною або недієздатною, обмежено дієздатною особою. Таким чином, додатковою (спеціальною) ознакою цих суб'єктів є соціальна роль (догляд за потерпілими), сімейні відносини з дитиною та відносини опіки та піклування з особою, визнаною недієздатною (обмежено дієздатною). Слід зазначити, що ст. 4.6.7. та ст. 4.6.19. проекту КК України не встановлюють коло суб'єктів неналежного виконання обов'язків щодо підопічної особи.

Незважаючи на те, що у законі прямо визначено коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, у науці це питання є предметом дискусії. Так, А. П. Бабій [470, с. 352] та О. Ф. Бантишев [17, с. 109] буквально тлумачать диспозицію цієї статті та до кола суб'єктів відносять лише батьків, опікунів та піклувальників. Усиновителів додають до цього переліку П. П. Андрушко [273, с. 496], К. А. Голдзінський [216, с. 159], І. О. Зінченко [179, с. 57; 223, с. 168], М. І. Мельник [218, с. 140; 277, с. 533], О. О. Семенюк [274, с. 399]. Крім батьків, опікунів та піклувальників, до суб'єктів цього злочину О. І. Белова відносить ще і патронатних вихователів [21, с. 154]. Широке коло суб'єктів пропонують М. К. Гнетнев, О. М. Готін та М. В. Мазур, а саме: батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники, службові особи органу опіки та піклування, працівники чи посадові особи закладів охорони здоров'я, навчальних закладів або закладів соціального захисту населення, прийомні батьки, патронатні вихователі, батьки-

вихователі дитячого будинку сімейного типу [208, с. 193]. У той же час, І. В. Сингаївська до суб'єктів цього злочину відносить: батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, патронатних вихователів, батьків-вихователів, фактичних вихователів, вітчимів або мачух [419, с. 108]. Таким чином, у науці склалось два підходи щодо встановлення кола суб'єктів цього злочину: представники першого – буквально тлумачать диспозицію ст. 166 КК України, а другого – значно розширюють цей перелік. Вказане зобов'язує приділити увагу цьому питанню.

Обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є його належність до фізичних осіб. Очевидно, що до них належать і батьки, опікуни та піклувальники.

Слід зазначити, що осудність визначається на час вчинення суспільно небезпечного діяння. Наприклад, судом встановлено, що *підсудна перебуває під наглядом психіатра з діагнозом гостра реакція на стрес (психопатія)*. З'ясовано, що *під час досудового розслідування хвороба проявлялась, але на час вчинення суспільно небезпечного діяння цей тимчасовий розлад психічної діяльності у особи був відсутній, вона могла усвідомлювати свою бездіяльність та керувати нею* [79]. Відповідно, цю особу визнано суб'єктом цього злочину.

Злочин, передбачений ст. 166 КК України, відсутній у переліку ч. 2 ст. 22 КК України, що свідчить про загальний вік суб'єкта цього злочину.

Слід зазначити, що для призначення особи опікуном або піклувальником необхідна наявність повної цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 63 ЦК України). Її отримує фізична особа, що досягла вісімнадцятиріччя (ч. 1 ст. 34 ЦК України). Водночас, повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній фізичній особі, яка досягла шістнадцятиріччя та працює за трудовим договором чи бажає займатись підприємницькою діяльністю, або яка записана матір'ю чи батьком дитини (ч. 1, 3 ст. 35 ЦК України). Натомість, опікуном та піклувальником дитини може бути лише повнолітня особа (ч. 1 ст. 244 СК України). Таким чином, батьки можуть бути суб'єктами цього злочину з шістнадцяти років, опікуни та

піклувальники дитини – з вісімнадцяти, опікуни та піклувальники недієздатної (обмежено дієздатної) дитини – з шістнадцяти.

З'ясування спеціальних ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід почати із соціальної ролі. Ця ознака полягає у тому, що на особу законом покладено обов'язки по догляду за дитиною та повнолітньою особою, визнаною недієздатною або обмежено дієздатною. Крім цього, особа повинна перебувати у відносинах сімейного характеру з дитиною або у відносинах опіки та піклування з повнолітнім. Відповідно, особа, що не володіє вказаними ознаками, не може бути притягнутою до кримінальної відповідальності за ст. 166 КК України. Зважаючи на те, що обов'язки по догляду піддавались аналізу у підрозділах 2.2. та 3.1. цього дослідження, а зміст та учасники сімейних відносин, а також відносин з опіки та піклування, з'ясовано у підрозділах 2.1. та 2.3., можна перейти до встановлення конкретних видів суб'єктів цього злочину.

Слід зазначити, що вид суб'єкта взаємопов'язаний з видом потерпілого від цього злочину. Тому залежно від особи, яка потребує догляду, суб'єктів цього злочину можна поділити на дві групи. У підрозділі 2.3. дисертації встановлено, що, крім батьків, опікунів та піклувальників, обов'язками по догляду за дитиною та сімейним характером взаємовідносин між ними, володіють й інші особи, серед яких: патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі, фактичні вихователі. Таким чином, до першої групи суб'єктів слід віднести *батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів, фактичних вихователів*. Розглянемо кожен з цих видів.

1. *Батьки*. За загальним правилом, подружжя, у якого народилась дитина, записуються її батьками: дружина – матір'ю, а чоловік – батьком (ст. 133 СК України). Якщо батьки не перебувають у шлюбі між собою, то походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а походження її від батька визначається за заявою її матері та батька або за рішенням суду (ст. 125 СК України).

Незалежно від перебування батьків у шлюбі між собою, вони мають рівні обов'язки щодо дитини та не звільняються від них, навіть у випадку проживання окремо від дитини (ст. 141 СК України). Неповнолітні батьки володіють таким же обсягом обов'язків, як і повнолітні (ч. 1 ст. 156 СК України), але суб'єктами цього злочину можуть бути лише з шістнадцяти років [94; 99; 111]. Батьків визнано суб'єктом злочину в **669 (99,4 %)** вироках за ст. 166 КК України, з них: батька – у **55 (8,17 %)**, матір – у **563 (83,65 %)**, обох батьків – у **51 (7,58 %)**.

Як уже зазначалось, І. В. Сингаївська серед суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, окремо виділяє мачуху та вітчима. З цього приводу, слід вказати, що СК України закріплює право цих осіб лише брати участь у вихованні пасинка чи падчерки (ст. 260). Дійсно, у житті трапляються ситуації, коли рідні мати чи батько дитини не дозволяють вітчиму чи мачусі втручатись у процес її виховання. З боку батьків це може бути обумовлено недовірою до особи, яка є мачухою чи вітчимом дитини, невпевненістю або запереченням їх методів виховання, складними стосунками з самою дитиною тощо. Таким чином, на цих осіб не покладені обов'язки по догляду за дитиною, що не дозволяє визнати їх суб'єктами досліджуваного злочину.

2. *Усиновлювачем* є особа, яка прийняла у свою сім'ю особу на правах дочки чи сина (ч. 1 ст. 207 СК України). Усиновлювач, який є родичем дитини, може бути суб'єктом цього злочину з шістнадцяти років, а усиновлювач, який цього статусу не має – з двадцяти одного року (ст. 211 СК України). Усиновлювачами можуть бути як подружжя, так і чоловік або жінка окремо. Обов'язки усиновлювачів по догляду за дитиною аналогічні батьківським (ч. 3 ст. 232 СК України). Лише у **1 (0,15 %)** вирощі за ст. 166 КК України усиновлювача визнано суб'єктом злочину.

3. *Опікун та піклувальник*. Опікуном є повнолітня дієздатна особа, призначена для опіки над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років та є сиротою або позбавленою батьківського піклування, за її згодою (ч. 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244 СК України, ст. 58 ЦК України). Піклувальником є повнолітня дієздатна особа, призначена для піклування над дитиною у віці від чотирнадцяти до

вісімнадцяти років, яка є сиротою або позбавленою батьківського піклування, за її згодою (ч. 2 ст. 243, ч. 1 ст. 244 СК України, ст. 59 ЦК України). Опікун або піклувальник призначається переважно з осіб, які перебувають у родинних, сімейних відносинах з потерпілим, при цьому враховуються особисті якості особи, ставлення до дитини та здатність її виховання, а також бажання цієї дитини (ч. 4 ст. 63 ЦК України, ч. 2 ст. 244 СК України). У 3 (0,46 %) вироках за ст. 166 КК України суб'єктом злочину був опікун. Наприклад, *невиконання опікуном обов'язків по догляду призвело до соціально-педагогічної занедбаності потерпілої* [42]. Натомість, піклувальник до кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину не притягався.

Згідно зі ст. 65 ЦК України до призначення особі опікуна або піклувальника, опіку або піклування над нею здійснює орган опіки та піклування. У той же час, у випадку, коли дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному чи іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї здійснюються адміністрацією цих закладів (ст. 245 СК України). На підставі цього М. К. Гнетнев, О. М. Готін та М. В. Мазур до суб'єктів цього злочину включають службових осіб органів опіки та піклування, працівників та посадових осіб закладів охорони здоров'я та навчальних закладів [208, с. 193]. Керівників (адміністрацію) дитячих закладів чи закладів охорони здоров'я до суб'єктів відносить і С. М. Морозюк, але вказує, що у такому разі ст. 166 КК України конкурує зі ст. 137 КК України [260, с. 122]. З цього приводу слід зазначити, що ці особи не перебувають з дитиною у сімейних відносинах та, здійснюючи догляд, виконують свої професійні чи службові обов'язки. З урахуванням цього, вони можуть бути суб'єктами злочину, передбаченого ст. 137 КК України, а не ст. 166 КК України. Так, *завідувачку дошкільного навчального закладу, яка неналежно виконувала свої службові обов'язки, у результаті чого дитина отримала тяжкі тілесні ушкодження, визнано винною за ч. 2 ст. 137 КК України* [335].

4. *Патронатним вихователем* є повнолітня особа, яка здійснює тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини, за участю членів сім'ї, на період

подолання нею, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин [153]. Обов'язки по догляду за дітьми, що покладають на патронатних вихователів, полягають у вихованні, розвитку та забезпеченню їх необхідними побутовими умовами (ч. 1–3 ст. 252, п. 1–2 ч. 1 ст. 255 СК України).

5. *Прийомними батьками та батьками-вихователями* можуть бути подружжя або окрема особа, яка у шлюбі не перебуває, що добровільно взяли дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, для їх виховання та спільного проживання (ст. 256-1, ч. 1 ст. 256-2, ст. 256-5, ч. 1 ст. 256-6 СК України). Слід зазначити, що СК України не передбачає вимоги для набуття цими особами статусу прийомних батьків або батьків-вихователів, а встановлює лише обмеження для цього (ч. 3 ст. 256-2, ч. 3 ст. 256-6, ст. 212 СК України). Крім цього, прийомними батьками [317] та батьками-вихователями [314] не можуть бути особи, що не пройшли курс навчання з виховання дітей. Вказані обмеження свідчать, що прийомні батьки та батьки-вихователі є повнолітніми [278, с. 476, 487]. На цих осіб покладаються обов'язки по догляду за дітьми у тому ж обсязі, що і на батьків (ч. 2 ст. 256-2, ч. 2 ст. 256-6 СК України).

6. *Фактичним вихователем* вважається особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, та має права і обов'язки щодо її виховання та захисту (ст. 261 СК України). У науці зазначається, що ця «...особа добровільно, в більшості випадків з моральних мотивів, та без юридичного оформлення бере на себе додаткові обов'язки стосовно такої дитини» [278, с. 504]. Ці обов'язки стосуються виховання дитини, та покладаються на фактичного вихователя у тому обсязі, що і на опікунів та піклувальників.

До другої групи суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України, слід віднести осіб, які перебувають з недієздатним (обмежено дієздатним) у відносинах з опіки та піклування та наділені обов'язками по їх догляду. Крім *опікунів та піклувальників*, такими ознаками володіють органи опіки та піклування та заклади охорони здоров'я або соціального захисту. Проте юридичні особи не можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення. Тому до

кримінальної відповідальності за ст. 166 КК України може бути притягнуто *посадових осіб цих органів та керівників зазначених закладів.*

1) *Опікуни та піклувальники.* Опікуном є фізична особа з повною цивільною дієздатністю, призначена для опіки над особою, яка визнана недієздатною (ст. 58, ч. 2 ст. 63 ЦК України). Піклувальником є фізична особа з повною цивільною дієздатністю, призначена для піклування над особою, дієздатність якої обмежена (ст. 59, ч. 2 ст. 63 ЦК України).

2) *Посадові особи органів опіки та піклування.* Органи опіки та піклування є органами місцевого самоврядування [350]. Посадовою особою місцевого самоврядування, у тому числі, органу опіки та піклування, вважається особа, що працює в цих органах, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету (ст. 2 ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування» [392]). До повноважень органу опіки та піклування, а отже, і його посадових осіб, входить забезпечення тимчасового влаштування осіб, що потребують опіки (піклування), а також вживання заходів щодо захисту їх особистих прав [350].

3) *Керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту.* Опіку та піклування над особами, які цього потребують та перебувають у лікувальних закладах чи закладах соціального захисту населення, щодо яких не призначено опікунів (піклувальників), здійснює цей заклад в особі його керівника [350]. Відповідно, керівник закладу охорони здоров'я або соціального захисту здійснює функції опікунів чи піклувальників щодо обмежено дієздатної (недієздатної) особи, яка у цих закладах перебуває. Зокрема, до переліку вказаних закладів можна віднести психоневрологічний інтернат, спеціальний будинок-інтернат, будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю тощо. У типових положеннях, що регулюють діяльність цих закладів, прямо зазначено, що ними здійснюється опіка та піклування, а їх директор (керівник) несе відповідальність за життя та здоров'я підопічних, дотримання їх прав, а також за виконання завдань, покладених на цей заклад [437; 439]. Вироки, винесені за ст.

166 КК України, де суб'єктом злочину визнано осіб, що здійснюють опіку чи піклування над недієздатним, обмежено дієздатним, відсутні.

Таким чином, до суб'єктів злочину, передбаченого ст. 166 КК України слід віднести осіб, які, крім загальних ознак, володіють спеціальними (додатковими), а саме: 1) наявністю обов'язків по догляду за дитиною та сімейних відносин між ними; 2) наявністю обов'язків по догляду за недієздатним (обмежено дієздатним) та відносин з опіки та піклування між ними. Залежно від цього, суб'єктів злочину можна поділити на дві групи: 1) батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, прийомні батьки, батьки-вихователі, фактичні вихователі; 2) опікуни, піклувальники, посадові особи органів опіки та піклування, керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту [500; с. 232–234].

Слід зазначити, що на думку І. В. Сингаївської, у ст. 166 КК України суб'єктів необхідно визначити таким чином – «батьки або особи, що їх замінюють», а розкрити це поняття в примітці до ст. 150-1 КК України [419, с. 108]. Пропозиція заслуговує на увагу, проте за цих умов вказівка на опікунів та піклувальників повнолітніх осіб буде виключена зі статті, що є неприпустимим. Враховуючи це, пропонується удосконалити ст. 166 КК України, вказавши наступне коло суб'єктів – батьки, особи, що їх замінюють, або здійснюють опіку чи піклування. У свою чергу, стаття потребує доповнення наступною приміткою:

«1. Під особами, що замінюють батьків, слід розуміти усиновлювачів, опікунів, піклувальників, патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів, фактичних вихователів.

2. Особами, що здійснюють опіку чи піклування, є опікуни, піклувальники, посадові особи органів опіки та піклування, керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту».

Висновки до розділу 4

1. Злочин, передбачений ст. 166 КК України, може бути вчинений з необережною (у виді кримінально протиправної самовпевненості чи кримінально

протиправної недбалості) або змішаною формою вини. При змішаній формі вини ставлення особи до суспільно небезпечного діяння характеризується прямим умислом, а до суспільно небезпечних наслідків, що настали – виключно необережністю. Враховуючи визначальне ставлення особи до наслідків, злочин, передбачений ст. 166 КК України, у цілому, є необережним.

2. Тривале та систематичне (злісне) невиконання обов'язків по догляду може бути вчинено як з прямим умислом, так і з кримінально протиправною самовпевненістю або недбалістю. З метою урегулювання проблеми правильної кваліфікації випадків вчинення діяння з різним психічним ставленням, пропонується виключення ознаки злісності з диспозиції ст. 166 КК України.

3. Мотив та мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони цього злочину. Враховуючи, що кримінальне правопорушення є необережним, мета у його складі відсутня, а мотив може стосуватись тільки діяння. Його може бути вчинено з низьких та таких, що не мають властивостей низьких, мотивів. До першої групи відноситься: егоїзм; байдужість до долі потерпілого; неприязнь до іншого з батьків дитини. Мотивами другої групи можна визнати: відсутність кровного споріднення з потерпілим; релігійні переконання; бажання кращої долі потерпілому.

4. Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, та яка, крім загальних (обов'язкових), володіє додатковими (спеціальними) ознаками. Їх сутність полягає у соціальній ролі та природі взаємовідносин з потерпілим.

5. Залежно від особи, яка потребує догляду, суб'єкти злочину поділяються на дві групи. До першої групи належать: батьки; усиновлювачі; опікуни; піклувальники; патронатні вихователі; прийомні батьки; батьки-вихователі або фактичні вихователі. До другої групи відносяться: опікуни; піклувальники; посадові особи органів опіки та піклування; керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту.

РОЗДІЛ 5

КАРАНІСТЬ ЗЛІСНОГО НЕВИКОНАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ АБО ЗА ОСОБОЮ, ЩОДО ЯКОЇ ВСТАНОВЛЕНА ОПІКА ЧИ ПІКЛУВАННЯ

5.1. Покарання за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування та їх призначення

Ефективна протидія вчиненню кримінальних правопорушень забезпечується, зокрема, системою кримінально-правових засобів, особливе місце серед яких займає покарання. У доктрині вивченню проблем поняття «покарання», його мети, видів, призначення тощо присвятили увагу М. І. Бажанов [13, с. 69–191], В. М. Бережнюк [25], О. П. Горох [265; 266], Т. А. Денисова [35, с. 709–713], І. О. Зінченко [180], О. В. Євдокімова [163], В. А. Ломако [239], В. Т. Малярєнко [242], А. А. Музика [265; 266], Є. С. Назимко [270], Ю. А. Пономаренко [320], В. І. Тютюгін [180; 211, с. 361–453] та ін. У ч. 1 ст. 50 КК України міститься визначення покарання. До ознак, що його характеризують належать наступні: 1) покарання є найсуворішим заходом державного примусу, що передбачений виключно законом та застосовується від імені держави тільки відповідним державним органом – судом; 2) воно може бути застосовано лише до особи, що визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом; 3) воно є карою, яка встановлює обмеження прав і свобод винного, покладає на нього обов'язок зазнати обмежень та втрат, пов'язаних із застосуванням покарання, сорому перед суспільством та близькими; 4) покарання є логічним юридичним наслідком кримінального правопорушення; 5) воно має публічний характер, оскільки призначається судом від імені держави та є обов'язковим для виконання; 6) покарання тягне за собою особливий правовий наслідок – судимість [35, с. 709–710]. У ч. 2 ст. 50 КК України закріплена мета покарання, якою є: кара, виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і

іншими особами. Призначене покарання за вчинення будь-якого кримінального правопорушення, у тому числі, передбаченого ст. 166 КК України, має відповідати його меті. Таким чином, цей підрозділ присвячено дослідженню особливостей призначення покарання за вчинення саме цього злочину, а також відповідності його меті.

Санкція ст. 166 КК України передбачає покарання у виді обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк. Вивчення 673 обвинувальних вироків за ст. 166 КК України у період 2010–2022 рр. дозволило встановити, що за цією статтею всього було засуджено **724** особи. Зокрема, у межах санкції ст. 166 КК України, обмеження волі було призначено **135 (18,65 %)** особам, а позбавлення волі – **573 (79,14 %)**.

Застосовуючи ст. 69 КК України, суд, як більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, призначав штраф – **8 (1,11 %)** особам, громадські роботи – **5 (0,68 %)**, арешт – **2 (0,28 %)**. Окрім цих видів покарань, до осіб застосовувались й інші заходи кримінально-правового характеру. Так, поряд з позбавленням волі, до **2 (0,28 %)** осіб застосовано примусові заходи медичного характеру у виді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, а ще до **1 (0,14 %)** – примусове лікування від сифілісу. Виключно примусові заходи медичного характеру у виді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку встановлено вирок суду для **1 (0,14 %)** особи. Таким чином, найпоширенішим видом покарання, що призначається за вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є позбавлення волі. Серед більш м'яких видів покарання, ніж передбачено законом, призначається штраф.

Окремої уваги потребують строки, протягом якого особи мають відбувати покарання. У межах санкції ст. 166 КК України, обмеження волі призначалось строком на: а) 2 роки – **88 (12,26 %)** особам; б) 2 роки 6 місяців – **1 (0,14 %)**; в) 3 роки – **36 (5,01 %)**; г) 4 роки – **6 (0,85 %)**; г) 5 років – **1 (0,14 %)**.

Натомість, позбавлення волі було призначено строком на: а) 2 роки – **345 (47,68 %)** особам; б) 2 роки 2 місяці – **1 (0,14 %)**; в) 2 роки 6 місяців – **13 (1,82**

); г) 3 роки – **138 (19,08 %)**; г) 3 роки 3 місяці – **1 (0,14 %)**; д) 3 роки 5 місяців – **1 (0,14 %)**; е) 3 роки 6 місяців – **3 (0,42 %)**; є) 4 роки – **34 (4,76 %)**; ж) 5 років – **23 (3,22 %)**.

Враховуючи обставини, які пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного, суд призначав обмеження волі строком на 1 рік для **3 (0,42 %)** осіб, а також позбавлення волі строком 1 рік – **9 (1,26 %)** особам та 1 рік 6 місяців – **2 (0,28 %)**. Тобто, у більшості випадків, строк як обмеження, так і позбавлення волі відповідає найнижчій межі, встановленій у санкції ст. 166 КК України – 2 рокам. При призначенні цих видів покарань, строк їх відбування було максимально знижено до 1 року.

Такий вид покарання як штраф, що призначався як більш м'який, ніж передбачено законом, встановлювався у розмірі: а) 510 грн для **2 (0,28 %)** осіб; б) 850 грн (50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян) – **3 (0,42 %)**; в) 1000 грн – **1 (0,14 %)**; г) 1190 грн (70 неоподаткованих мінімумів доходів громадян) – **1 (0,14 %)**; г) 1530 грн – **1 (0,14 %)**.

У свою чергу, громадські роботи строком 150 годин призначено **1 (0,14 %)** особі; 200 годин – **2 (0,28 %)**; 240 годин – **2 (0,28 %)**. До арешту строком 3 та 4 місяці засуджено **2 (0,28 %)** осіб.

За ст. 166 КК України, у сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями, наприклад, умисним легким тілесним ушкодженням (ст. 125 КК України), ухиленням від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України), крадіжкою (ст. 185 КК України) тощо, всього було засуджено **67 (9,26 %)** осіб від загальної кількості. Їм призначались такі види покарань, як: позбавлення волі (**46 (6,35 %)**); обмеження волі (**17 (2,35 %)**); громадські роботи (**2 (0,28 %)**); штраф (**2 (0,28 %)**). Зокрема, позбавлення волі строком на: 1 рік було встановлено для **2 (0,28 %)** осіб; 2 роки – **27 (3,72 %)**; 2 роки 2 місяці – **1 (0,14 %)**; 3 роки – **9 (1,24 %)**; 4 роки – **5 (0,69 %)**; 5 років – **2 (0,28 %)**. Покарання у виді обмеження волі строком на 2 роки відбувало **9 (1,24 %)** осіб, а на 3 роки – **8 (1,11 %)**. Громадські роботи протягом 150 та 200 годин виконувались **2 (0,28 %)**

особами відповідно. До сплати *штрафу* у розмірі 850 грн засуджено 1 (0,14 %) особу, 1530 грн – 1 (0,14 %). Це дає підстави зробити висновок, що при сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями, покарання за злочин, передбачений ст. 166 КК України, призначається, переважно, у виді позбавлення волі строком на 2 роки.

Таким чином, як правило, до осіб, винних у вчиненні цього злочину, застосовується позбавлення волі строком на два роки. У той же час, суди вдаються до призначення і більш м'якого покарання, ніж передбачено законом – штрафу, громадських робіт, арешту. Це свідчить про те, що встановлення лише таких видів покарання як обмеження або позбавлення волі, на думку суду, не завжди відповідає характеру та ступеню суспільної небезпечності вчиненого, принципу індивідуалізації покарання та його меті. Це і зумовлює вихід за межі санкції ст. 166 КК України. Крім цього, проведене у підрозділі 3.2. дослідження суспільно небезпечних наслідків цього злочину, дозволило встановити широкий перелік їх видів. Очевидно, що кожен з них характеризує шкоду різним за ступенем значущості суспільним відносинам, що потребує адекватного реагування з боку держави шляхом встановлення відповідного покарання. Викладене свідчить про необхідність уточнення видів покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, та визначення їх міри.

При встановленні виду покарання за вчинення того чи іншого кримінального правопорушення, необхідно враховувати його специфіку, сферу та середовище, в яких воно найчастіше вчиняється, особливості особи потерпілого та суб'єкта тощо. Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 166 КК України, вчиняється у сімейному середовищі, де його суб'єкти (батьки, опікуни тощо) відповідальні за належний догляд за потерпілими (дитиною, недієздатною особою). Останні, у свою чергу, залежні від зобов'язаних осіб та лише завдяки їм можуть реалізовувати та забезпечувати власні потреби. Тому після завдання шкоди правам та інтересам потерпілих у результаті вчинення злочину, вони не повинні зазнати ще більшого порушення від призначеного винному того чи іншого виду покарання. Таким чином, встановлюючи покарання за вчинення

досліджуваного кримінального правопорушення, обов'язково повинні бути враховані інтереси потерпілої дитини чи недієздатної (обмежено дієздатної) особи.

Покарання, його вид та міра залежить від суспільно небезпечних наслідків, що настали у результаті вчинення злочину, підданого аналізу. Нагадаємо, що у разі відсутності наслідків, вчинене є підставою адміністративної відповідальності (ст. 184 КУпАП). За чинною редакцією ст. 166 КК України настання будь-якого наслідку перетворює адміністративне правопорушення на нетяжкий злочин. Проте, призначення інших покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також більш м'яких, ніж передбачено ст. 166 КК України, означає, що ступінь тяжкості цього кримінального правопорушення може бути нижчим. На цій підставі слід підтримати підхід, запропонований у проєкті КК України: залежно від спричинених наслідків, неналежне виконання обов'язків щодо підопічної особи класифікували на злочин 3 ступеня (ст. 4.6.7) та проступок (4.6.19) [401]. У підрозділі 3.2. з'ясовано, що до суспільно небезпечних наслідків відноситься, зокрема, невідповідність рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку, її занедбаність (педагогічна та (або) соціальна) або безпритульність дитини чи недієздатної (обмежено дієздатної особи). Ці види суспільно небезпечних наслідків завдають шкоди лише основному безпосередньому об'єкту цього злочину, не посягаючи на додатковий, наприклад, здоров'я потерпілих. Однак, покарання, передбачене ст. 166 КК України, більш суворе, ніж за безпосереднє посягання на здоров'я іншої особи – необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України). Це зумовлює пропозицію диференціювати відповідальність у ст. 166 КК України.

Основне покарання за вчинення кримінального проступку може бути передбачено у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше, не пов'язане з позбавленням волі, покарання (ч. 2 ст. 12 КК України). Аналіз судової практики свідчить, що, найчастіше, винним призначається штраф (**8 (1,11 %)**) як більш м'яке покарання. Слід зазначити, що у межах аналізу кримінологічної характеристики та

запобігання злісному невиконанню обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, Є. С. Усова висловлювалась проти призначення особі штрафу або виправних робіт, обґрунтовуючи тим, що це може негативно відобразитись на добробуті сім'ї та інтересах дітей [484, с. 8]. У той же час, В. І. Тютюгін та О. Д. Комаров зазначають, що деякі покарання дійсно можуть зачіпати інтереси третіх осіб (наприклад, при призначенні штрафу або виправних робіт обсяг отриманого винним доходу зменшується та може негативно позначитись на майновому стані його утриманців). Проте, «...сучасна судова практика виходить з позиції, відповідно до якої у випадку їх призначення засудженому порушення принципу особистої відповідальності не відбувається» [211, с. 363]. Підтвердженням цього слугують випадки призначення штрафу за вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України. Зауважимо, що проєкт КК України одним із видів покарань за вчинення злочину передбачає штраф (п. 2 ч. 1 ст. 3.2.1), а проступку – грошове стягнення (п. 1 ч. 1 ст. 3.2.1). У той же час, призначення цих видів покарань унеможлиблюється, у разі засудження: за кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, або особи, що не має майна чи доходу, достатніх для їх сплати, якщо стягнення поставить таку особу у стан крайньої нужди, та за відсутності можливості їх сплати в порядку розстрочення або відстрочення (ч.ч. 3, 7 ст. 3.2.2, ч.ч. 3, 7 ст. 3.2.6. проєкту КК України). З цього приводу слід зазначити наступне.

Очевидно, що здійснення догляду, саме по собі, передбачає певні матеріальні витрати. Крім цього, утримання є одним із тих обов'язків, невиконання якого може вказувати на суспільно небезпечне діяння складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 166 КК України. До того ж, виявлення у дитини занедбаності або невідповідності розвитку її хронологічному віку, зумовлює додаткові витрати на корегування цих станів (звернення до спеціалістів, відвідування репетиторів, позашкільних занять тощо). У свою чергу, виправлення умов, що призвело до безпритульності потерпілих, також потребує грошових вкладень (наприклад, ремонт житла, придбання чи оренда іншого місця проживання). Як правило, це кримінальне правопорушення вчиняється особами,

які не мають постійного заробітку, безробітними, матерями-одиначками, які проживають та утримують дітей на державні виплати тощо. За таких умов, призначення їм покарання, яке передбачає грошове стягнення (штраф) або відрахування у дохід держави суми заробітку (виправні роботи), ще більше ускладнить їх матеріальне становище та унеможливить відновлення гармонійного розвитку дитини або процес нормального існування недієздатної (обмежено дієздатної особи). Викладене дозволяє стверджувати, що засудження осіб до сплати штрафу або виправних робіт видається необґрунтованим та неефективним для досягнення мети покарання.

Наприклад, Є. С. Усова пропонує передбачити у санкції ст. 166 КК України, покарання у виді громадських робіт та арешту [484, с. 8]. У той час, за вчинення проступку, передбаченого ст. 4.6.19, проєкт КК України встановлює безоплатні роботи на строк від 1 до 3 місяців, обмеження свободи пересування на строк від 15 днів до 3 місяців або арешт на строк від 15 днів до 3 місяців (ч. 1 ст. 3.2.10 проєкту КК України). Виконуючи суспільно корисні роботи, засуджений дисциплінується та, головне, не втрачає змоги працювати і отримувати заробітну плату, і, відповідно, утримувати та забезпечувати необхідними умовами життєдіяльності дитину або обмежено дієздатну (недієздатну) особу. При відбуванні покарання у виді громадських робіт, особа має можливість спілкуватися, піклуватися, удосконалювати процес виховання дитини та її навчання тощо. Натомість, при засудженні до арешту, це стає, фактично, неможливим. Якщо у дитини виявлено, наприклад, занедбаність, цей стан необхідно якнайшвидше корегувати. Особливу роль у цьому відіграє сприятливе сімейне середовище, зокрема, її батьки, опікуни, піклувальники тощо. У разі визнання особи винною у вчиненні цього проступку, її потрібно не ізолювати від дитини, а, навпаки, дати можливість виправитись та налагодити взаємовідносини з нею. Альтернативним видом покарання може бути запропоновано обмеження волі, яке характеризується значно меншим ступенем ізоляції від суспільства, порівняно з арештом. Зокрема, за певних умов після відбуття шести місяців строку покарання, засуджений може проживати разом з сім'єю за межами

виправного центру (ч. 7 ст. 59 КВК України). Слід врахувати, що суспільно корисна праця, до якої залучаються засуджені, є оплачуваною (ч. 1 ст. 60 КВК України), що дасть змогу утримувати потерпілого. З урахуванням викладеного, пропонуємо за вчинення кримінального проступку, передбаченого ст. 166 КК України, встановити покарання у виді громадських робіт строком до двохсот сорока годин або обмеження волі на строк до двох років.

Враховуючи, що у переважній більшості випадків винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України, визнано матір, необхідно приділити увагу проблемі призначення покарання жінкам. Особливо це стосується таких категорій осіб як вагітні жінки. Зокрема, останнім не може бути призначено громадські роботи (ч. 3 ст. 56 КК України), виправні роботи (ч. 2 ст. 57 КК України), арешт (ч. 3 ст. 60 КК України), обмеження волі (ч. 3 ст. 61 КК України). Таким чином, вагітним жінкам можливо призначити покарання тільки у виді штрафу або позбавлення волі. У той же час, викладені вище аргументи не дозволяють передбачити штраф як основне покарання у санкції ст. 166 КК України і, тим більше, застосовувати його до жінок, які є вагітними. Адже набуття цього статусу зобов'язує жінку ретельніше піклуватись як про власне здоров'я, так і майбутньої дитини, що, у свою чергу, потребує додаткових матеріальних витрат. Відповідно, покладання на вагітну жінку грошового стягнення матиме каральний ефект не стільки для неї, а скільки для осіб, що перебувають на утриманні винної, та її майбутнього немовляти. Крім цього, призначення штрафу унеможливує звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням, яке може бути більш ефективнішим, ніж реальне його відбування, про що детальніше йдеться у підрозділі 5.2. Позбавлення волі як основний вид покарання також неможливо передбачити у запропонованій редакції ч. 1 ст. 166 КК України, з причин віднесення правопорушення за цією частиною до категорії кримінальних проступків.

Слід зазначити, що проблема призначення покарання вагітним жінкам є універсальною. Уже тривалий час у науці кримінального права звертається на це увага. Окремо необхідно вказати на очевидну суперечність положень ч. 3 ст. 61

КК України та ст. 79 КК України у частині неможливості призначення вагітним жінкам та жінкам, які мають дітей віком до семи років обмеження волі та, відповідно, звільнення їх від відбування покарання з випробуванням на цій підставі. З урахуванням цього, потребує уваги правова позиція ВСУ, згідно з якою «...у випадках, коли санкцією закону, за яким засуджується особа, передбачено лише такі покарання, які з огляду на її вік чи стан не можуть бути до неї застосовані...суд, за наявності до того підстав...повинен закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання» [389]. Таким чином, якщо винною у вчиненні досліджуваного злочину визнано вагітну жінку, і санкція пропонованої ч. 1 ст. 166 КК України передбачає такі види покарань, які до цієї категорії осіб застосовуватись не можуть (громадські роботи або обмеження волі), то, керуючись висновком ВСУ, можливим є її звільнення від покарання. У той же час, обґрунтованим видається до такої особи застосовувати обмежувальний захід, передбачений п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України¹.

Під час дослідження встановлено, що серед наслідків, які можуть настати у результаті вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, є: середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження, смерть, самогубство потерпілого або загибель кількох осіб. Слід зазначити, що залежно від виду наслідків, що настали, ст. 166 КК України є спеціальною до ст.ст. 119, 128 КК України. Отже, вид та міра покарань за ці кримінальні правопорушення мають узгоджуватись. У зв'язку з цим, пропонуємо встановити покарання у виді обмеження або позбавлення волі строком: 1) до трьох років – у разі спричинення тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень; 2) від трьох до п'яти років – у разі настання смерті або самогубства потерпілого; 3) від п'яти до восьми років – при загибелі кількох потерпілих.

З метою диференціації кримінальної відповідальності та уточнення видів суспільно небезпечних наслідків досліджуваного злочину, у підрозділі 3.2. запропоновано ст. 166 КК України викласти з чотирма частинами. З урахуванням

¹ Більш детально див. підрозділ 5.2.

цього, санкцію ч. 1 цієї статті необхідно викласти наступним чином: «...караються громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин або обмеженням волі на строк до двох років». У той же час, санкція ч. 2 потребує такої редакції «...караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк». Водночас, санкція ч. 3 пропонується у такому вигляді «...караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк», а ч. 4 – «...караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років».

5.2. Звільнення від покарання за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

Не завжди для досягнення мети покарання необхідним є його призначення, реальне або подальше відбування особою. Тому для забезпечення реалізації принципів диференціації, гуманізації кримінальної відповідальності, а також економії кримінальної репресії, КК України передбачає інститут звільнення від покарання. Його значення полягає як у заохоченні засуджених до швидкого виправлення та ресоціалізації, так і у мінімізації або виключенні негативних наслідків, пов'язаних з реальним відбуванням покарання [211, с. 454]. Вивченню поняття звільнення від покарання, його видів, передумов, підстав, порядку, кримінально-правових наслідків тощо приділяли увагу такі вчені як Ю. В. Баулін [19], Р. І. Брящей [34], О. П. Горох [140], О. В. Євдокімова [211, с. 453–502], О. О. Книженко [189], І. В. Козаков [195], В. О. Меркулова [251], О. О. Наумов [280], Є. О. Письменський [307], Н. І. Поліщук [311], А. О. Сілкова [421], В. І. Тютюгін, О. В. Ус та ін. За узагальненням вироків, винесених у період 2010 – лютий 2022 рр. за ст. 166 КК України, встановлено, що **617 (85,22 %)** засуджених осіб було звільнено від покарання. Відповідно, реально відбували покарання лише **107 (14,78 %)** осіб. Таким чином, питання звільнення від покарання за злочин, передбачений ст. 166 КК України, заслуговує окремої уваги. Його аналізу і буде

присвячений цей підрозділ.

Вивчення судової практики дозволило встановити, що засуджених було звільнено від призначення покарання, його відбування, а також подальшого відбування. Зокрема, від призначення покарання було звільнено **1 (0,16 %)** особу; від реального відбування призначеного покарання – **615 (99,69 %)** осіб; від подальшого відбування призначеного покарання – **1 (0,16 %)** особу. Таким чином, переважній більшості осіб, визнаних винними у вчиненні цього злочину, призначалось покарання, від реального відбування якої вони звільнялись. Це можна пояснити наступним.

Як зазначалось раніше, досліджуване кримінальне правопорушення має свою специфіку: воно вчиняється в сімейній сфері, потерпілими є соціально вразливі верстви населення, права та інтереси яких держава зобов'язується захищати, а суб'єкти пов'язані з ними родинними, сімейними зв'язками або відносинами з опіки чи піклування, які, здебільшого, проживають разом, між якими складається тісний взаємозв'язок тощо. Характерним є те, що засуджені є відповідальними за догляд дитини (дітей) або обмежено дієздатного (недієздатного). Часто, крім потерпілої особи, засуджений має ще дітей, які потребують догляду. При звільненні від фактичного відбування покарання цих осіб, держава в особі суду діє задля забезпечення прав та найкращих інтересів останніх. Не викликає заперечення той факт, що дитина завжди бажає виховуватись та перебувати зі своїми рідними у сімейному середовищі. Відповідно, суд не прагне позбавити її можливості сімейного догляду, що забезпечується батьками, опікунами, піклувальниками тощо, які вчинили кримінальне правопорушення. Навпаки, він намагається звести до мінімуму негативні наслідки засудження їх рідних, але, при цьому, забезпечити досягнення мети покарання, наприклад, шляхом випробування.

КК України передбачає наступні види звільнення від покарання: у зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності (ч. 4 ст. 74 КК України); з випробуванням (ст.ст. 75–78 КК України); з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України); у зв'язку з

закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України); умовно-дострокове звільнення (ст. 81 КК України); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України); звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України); за хворобою (ст. 84 КК України); на підставі закону про амністію (ст.ст. 85, 86 КК України); на підставі акту про помилування (ст.ст. 85, 87 КК України).

Слід звернути увагу, що **585 (94,82 %)** засуджених за ст. 166 КК України було звільнено від відбування покарання з випробуванням за ст. 75 КК України, а **30 (4,86 %)** осіб – за ст. 79 КК з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. Водночас, лише **1 (0,16 %)** особу звільнено у зв'язку з втратою нею суспільної небезпечності на підставі ч. 4 ст. 74 КК України. Ще **1 (0,16 %)** особу було звільнено від покарання на підставі закону про амністію за ст.ст. 85, 86 КК України.

Таким чином, суди переважно застосовують до засуджених за ст. 166 КК України загальний вид звільнення від відбування покарання з випробуванням за ст. 75 КК України, значно рідше – спеціальний вид цього звільнення за ст. 79 КК України. Широке застосування саме загального виду звільнення від відбування покарання з випробуванням, порівняно зі спеціальним, можна пояснити особливостями останнього. Зокрема, коло осіб, на яких воно поширюється, обмежене – це можуть бути жінки, які є вагітними, або мають дітей віком до семи років. Слід зауважити, що цей вид звільнення може бути застосований не лише до біологічної матері. Так, О. О. Наумов справедливо вважає, що положення ст. 79 КК України поширюються і на особу, яка усиновила (удочерила) дитину, а також жінку, яка є опікуном малолітньої дитини [280, с. 104–105]. Прихильником цієї позиції є й О. П. Горох [140, с. 248]. До цього кола осіб необхідно додати і жінку, яка є патронатним вихователем, прийомною матір'ю або однією з батьків-вихователів, за умови наявності у неї дітей до семи років. Відповідно, звільненню від покарання з випробуванням за ст. 75 КК України підлягає значно ширше коло осіб, а саме: засуджені чоловіки, які можуть мати дітей будь-якого віку, а також жінки, які можуть мати дітей старших семи років.

Звільняючи від реального відбування покарання, суд протягом іспитового строку випробовує особу. Це полягає у виконанні, передбачених у ст. 76 КК України, обов'язків, а також утриманні від вчинення адміністративних та кримінального правопорушень. У свою чергу, визнання того, що засуджений за ст. 166 КК України став на шлях виправлення, орієнтуючись тільки на дотримання ним загальних вимог, видається недостатньо обґрунтованим. Про його виправлення, в основному, свідчить подальша поведінка щодо особи, яка потребує догляду. Враховуючи специфіку цього кримінального правопорушення, випробування особи повинно полягати не лише у виконанні обов'язків загального характеру, а і у зміні його ставлення до процесу догляду за особою.

Слід зазначити, що у ч. 2 ст. 76 закон про кримінальну відповідальність дозволяє суду на осіб, засуджених за злочини, пов'язані з домашнім насильством, покладати інші обов'язки та заборони, передбачені ст. 91-1. Це повинно стосуватися і досліджуваного кримінального правопорушення. Серед обмежувальних заходів, що містяться у ч. 1 ст. 91-1 КК України, окремої уваги заслуговує – направлення засудженого для проходження програми для кривдників або пробаційної програми. Зокрема, програмою для кривдників передбачено комплекс заходів, які, серед іншого, спрямовані на формування у особи відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, у тому числі до виховання дітей [373], та до виконання батьківських обов'язків [436], а заходи пробаційної програми спрямовані на корекцію соціальної поведінки, її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можна об'єктивно перевірити [390]. Слід зазначити, що ухилення від проходження програми для кривдників та, навіть, притягнення за це до відповідальності, не звільняє особу від обов'язку цю програму пройти (ч.ч. 8, 9 ст. 28 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»). Здобуття особою відповідних знань, набуття умінь та навичок у результаті проходження зазначених програм, дозволить засудженому втілити їх у життя і, таким чином, нормалізувати взаємовідносини як з потерпілим, який був позбавлений необхідного рівня поводження з ним, так і з іншими особами, які потребують догляду.

Крім цього, серед додаткових обов'язків, які можуть бути покладено на звільнених з випробуванням, є дотримання встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій (п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України). Таким чином, суд може зобов'язати засудженого за ст. 166 КК України до вчинення конкретних дій, а саме виконанню того обов'язку по догляду, який було проігноровано. У результаті, особа спершу набуде знань, умінь та навичок у цій сфері, а потім зможе безпосередньо їх реалізувати та впровадити у життя, шляхом виконання конкретних обов'язків по догляду.

Враховуючи специфіку кримінального правопорушення, передбаченого ст. 166 КК України, звільнення засуджених від відбування покарання з випробуванням, застосовуючи при цьому інші заходи кримінально-правового характеру, видається більш ефективним та обґрунтованим, ніж, наприклад, ізоляція від суспільства. Зокрема, при звільненні та покладенні обов'язків загального характеру, суд може додатково зобов'язати засудженого до проходження програми для кривдників або пробаційної програми (п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України), а також до вчинення певних дій по виконанню тих обов'язків по догляду, які ним ігнорувались (п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України). Слід зазначити, що контроль за їх здійсненням покладено на «...персонал уповноваженого органу з питань пробації, який протягом випробувального строку отримує інформацію про дотримання обов'язку від державних органів, громадських організацій, інших осіб, які можуть повідомити про ухилення від виконання обов'язку, в тому числі шляхом відвідування звільненого з випробуванням за місцем проживання, роботи, навчання» [378]. Відповідно, покладені на засудженого обов'язки здійснюватимуться під наглядом та контролем, що, у свою чергу, стимулюватиме його правомірну поведінку під страхом реального відбування покарання. Таким чином, за умов виконання загальних обов'язків, а також проходження пробаційної програми та належної подальшої поведінки засудженого, що полягатиме у виконанні конкретних обов'язків по догляду, можна зробити обґрунтований висновок про досягнення однієї з цілей покарання – його виправлення.

У той же час згідно із положеннями ст. 76, ст. 91-1 КК України

обмежувальні заходи можуть бути застосовані судом тільки у випадку вчинення злочину, пов'язаного з домашнім насильством. Це положення внесено до закону у 2017 р. і на сьогодні не враховує випадків вчинення кримінального проступку, що містить ознаки домашнього насильства. Це може бути, у тому числі, запропонований варіант основного складу ч.1 ст. 166. Вбачається, що вказівка виключно на злочин у наведених приписах необґрунтовано звужує повноваження суду по застосуванню обмежувальних заходів до всієї категорії кримінальних правопорушень. Таким чином, у ст. 76 та ст. 91-1 КК термін «злочин, пов'язаний з домашнім насильством» слід замінити на «кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством».

У проєкті КК України, серед реінтеграційних засобів пробації, що можуть бути застосовані до засудженої особи за вчинення злочину, передбачено обов'язок забезпечувати догляд за дитиною та її виховання (п. 7 ч. 2 ст. 3.5.2) [401]. З цього приводу слід зазначити, що Конституція України, акти сімейного та цивільного законодавства містять зобов'язання по догляду за дитиною, які поширюються на широке коло осіб, у тому числі, звільнених від відбування покарання з випробуванням. Функціонує й механізм контролю за їх виконанням (органи опіки та піклування, служба у справах дітей, ювенальна превенція тощо). Відповідно, необхідність встановлення обов'язку по догляду за дітьми у КК, за умови його передбачення актами регуляторного законодавства, викликає сумніви.

Як зазначено вище, показник застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням за ст. 79 КК України до засуджених за ст. 166 КК України є низьким, що обумовлено обмеженим колом осіб, на яких воно може поширюватись. При закріпленні пільгових умов звільнення від відбування покарання для вагітних жінок та жінок, що мають малолітніх дітей, законодавець враховував необхідність створення умов для їх належного виховання, захисту інтересів та забезпечення їх майбутнього [211, с. 454]. Слід зауважити, що СК України у ст. 141 проголошує рівність прав та обов'язків матері і батька щодо дитини. Останнім часом законодавство України все більше забезпечує цю рівність (наприклад, надання батькові відпустки при народженні дитини, або для догляду

за дитиною до досягнення нею трирічного віку, або у зв'язку з усиновленням дитини [191; 368] тощо). Це свідчить про зростання ролі батька у процесі догляду за дитиною. Очевидно, що малолітня дитина потребує уваги обох батьків. Це означає, що засудження будь-кого з батьків (як матері, так і батька) здатне спричинити негативні наслідки для її зростання та розвитку. Тому звільненню за ст. 79 КК України мають підлягати не лише жінки, а і чоловіки. На це неодноразово звертали увагу дослідники. Зокрема, В. О. Меркулова вважає, що положення ст. 79 КК України можуть бути застосовані лише до батька-одинака, який виховує малолітню дитину. У інших випадках, перевага все ж має надаватись жінці, зважаючи на її соціально-демографічні властивості та значення її присутності для дитини [251, с. 28]. У той же час, Є. О. Письменський, навпаки, відстоює позицію надання чоловікові, що має малолітню дитину, рівних з жінкою можливостей для більш привілейованих умов звільнення від відбування покарання з випробуванням. На думку вченого це забезпечить кращі умови для гармонійного розвитку дитини, її виховання, повноцінного піклування тощо [307, с. 273]. Врахувавши досвід вірменського та російського законодавця, О. П. Горох пропонує внести зміни до ст. 79 КК України та поширювати її положення на тих чоловіків, які мають дитину віком до семи років і є єдиним годувальником [140, с. 35, 588–589]. Необхідно зазначити, що для дитини надзвичайно важливо зростати та розвиватись у атмосфері повної сім'ї, де догляд за нею здійснюється батьками спільно. Тому дитина потребує уваги, турботи, догляду батька, незалежно від того, самостійно він виконує ці обов'язки чи поділяє їх з матір'ю. То ж, висування додаткових умов до чоловіків (одинак, єдиний годувальник), які мають дитину віком до семи років, і могли б бути звільнені за ст. 79 КК України, видається необґрунтованим. Таке звуження кола осіб не забезпечить найкращі інтереси дитини, а, навпаки, призведе до їх обмеження.

У той же час, слід звернути уваги, що однією з підстав для відбування покарання згідно з вироком суду, яка свідчить про небажання звільненої від відбування покарання з випробуванням за ст. 79 КК України стати на шлях виправлення, є ухилення від виховання, догляду за дитиною (ч. 5 ст. 79 КК

України). Це означає, що залежно від виду звільнення від відбування покарання з випробуванням, факт невиконання обов'язків по догляду за дитиною може призвести до різних правових наслідків. Наприклад, для чоловіка, що має дитину віком до семи років, звільнений від відбування покарання за ст. 75 КК України, та ухилився від догляду за нею, несприятливі кримінально-правові наслідки не настануть. Як мінімум, він повинен вчиняти це систематично, за що притягуватись до відповідальності за ст. 184 КУпАП. Водночас, жінці, що теж має семирічну дитину, але звільнена від відбування покарання за ст. 79 КК України, достатньо одноразово ухилитись від догляду за нею, щоб суд направив її для відбування призначеного покарання. Це свідчить, що законодавство у цій частині дискримінує жінок та висуває їм більш суворі вимоги для випробування. Таким чином, запропоновані вище зміни до ст. 79 КК України дозволять урівняти положення чоловіків та жінок, які мають малолітніх дітей, та звільняються від відбування покарання з випробуванням. Особливо, якщо ці особи засуджені за ст. 166 КК України, а про їх виправлення свідчить поведінка щодо дитини.

Слід зазначити, що звільнення від відбування покарання з випробуванням за ст. 75 КК України застосовувалось судом з іспитовим строком на: 1 рік – **320 (54,71 %)**; 1 рік 6 місяців – **31 (5,29 %)**; 2 роки – **183 (31,28 %)**; 2 роки 2 місяці – **1 (0,17 %)**; 2 роки 6 місяців – **2 (0,34 %)**; 3 роки – **48 (8,21 %)**. Спеціальний вид звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, застосовувався судом з іспитовим строком на: 180 днів [68] – **1 (3,33 %)**; 1 рік – **15 (50,01 %)**; 1 рік 6 місяців – **1 (3,33 %)**; 2 роки – **8 (26,67 %)**; 3 роки – **4 (13,33 %)**; до досягнення дитиною семи років – **1 (3,33 %)**. Відповідно, у переважній більшості випадків суд визнавав мінімальний іспитовий строк (1 рік) необхідним і достатнім для виправлення засудженого.

Враховуючи, що санкція ст. 166 КК України передбачає лише такі види покарання як обмеження та позбавлення волі від двох до п'яти років, засудження особи навіть до його максимально суворого виду може бути передумовою застосування звільнення від відбування покарання за ст.ст. 75 або 79 КК України. Тобто, до особи, яка не виконала обов'язки по догляду за дітьми, що призвело до

їх загибелі, може бути застосовано положення ст. 75 або ст. 79 КК України. У той же час, засудження за вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність, за ч. 2 ст. 119 КК України та призначення покарання у межах її санкції (наприклад, позбавлення волі на строк від п'яти років), унеможливило звільнення цієї особи від відбування покарання з випробуванням.

Наведене є додатковим аргументом для диференціації кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 166 КК України, пропозиції щодо якої викладені у підрозділах 3.2. та 5.1. Зокрема, встановлення більш суворої міри покарання за спричинення загибелі кількох дітей або осіб, щодо яких встановлена опіка чи піклування, та засудження особи за це до позбавлення волі понад п'ять років, унеможливить застосування до неї положень ст. 75 або ст. 79 КК України.

Висновки до розділу 5

1. За результатами узагальнення вироків встановлено тенденцію призначення судами видів покарань, передбачених у санкції ст. 166 КК України. До санкції частині першої запропоновано включити громадські роботи, як альтернативний вид основного покарання. Наведено аргументи проти застосування до винних осіб арешту, виправних робіт та штрафу. З урахуванням диференціації кримінальної відповідальності за вчинення цього кримінального правопорушення, санкції частин першої–четвертої цієї статті викладено по-новому.

2. Окремо розглянуто проблему звільнення особи від покарання та його відбування. З'ясовано тенденції щодо таких звільнень. Звертається увага на те, що засуджений у вчиненні досліджуваного кримінального правопорушення має випробовуватися, перш за все, на предмет належного виконання обов'язків по догляду за особою, яка його потребує, та можливості вчинення ним правопорушення, передбаченого ст. 184 КУпАП, або, передбаченого ст. 166 КК України. Обґрунтовується необхідність широкого застосування у таких випадках

обмежувального заходу, передбаченого п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України, а також зобов'язання до вчинення певних дій по виконанню конкретних обов'язків по догляду на підставі п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України.

3. Піддано сумніву запровадження реінтеграційного засобу пробації у виді обов'язку забезпечувати догляд за дитиною та її виховання.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено вирішення наукового завдання, що полягає у розробленні комплексної науково-правової характеристики кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України) через аналіз її загальних засад, ознак складу цього злочину та його караності, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства та правозастосовної практики. Основними теоретичними та практичними результатами роботи є:

1. Встановлення кримінальної відповідальності за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, має свої історичні передумови та тісно пов'язане із розвитком цивільного і сімейного законодавства. Проблема відповідальності за подібні діяння вирішується у державах різних правових систем по-різному, але поширеним є закріплення спеціальної статті у окремому структурному підрозділі, який присвячено кримінальним правопорушенням проти сім'ї.

2. Встановлення та подальше збереження кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 166 КК України, обумовлено системою факторів, визначальними серед яких є соціальні (соціально-економічні та соціально-психологічні), нормативно-правові, кримінологічні та інституційні фактори.

3. Родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених Розділом V Особливої частини КК України, є суспільні відносини, що забезпечують дотримання та реалізацію певних конституційних (особистих, політичних, соціальних, культурних) прав та свобод людини і громадянина. Видовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164–169 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування сім'ї, здійснення опіки та піклування, а також порядок влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У його межах можливим є виділення підвидових об'єктів, які складають суспільні відносини: 1) у сфері матеріального утримання (ст.ст. 164, 165 КК України); 2) у сфері нормального існування та

розвитку дітей і підопічних (ст.ст. 166, 167 КК України); 3) у сфері усиновлення, встановлення опіки (піклування), передачі дитини на виховання в сім'ю (ст.ст. 168, 169 КК України).

Однорідність відносин, які становлять видовий об'єкт, їх тісний взаємозв'язок, а також конституційно гарантована державна охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, обґрунтовує необхідність виділення окремого Розділу Особливої частини КК України, який містив би кримінальні правопорушення, що посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки (піклування) та нормального розвитку дітей.

4. Основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 166 КК України, становлять суспільні відносини, що забезпечують нормальне існування, зростання та всебічний розвиток дитини, а також нормальне існування особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Шкода завдається шляхом злочинного впливу на соціальний зв'язок між суб'єктами цих відносин: внаслідок недотримання нормативних приписів (невиконання або неналежного виконання обов'язку догляду), зобов'язаний суб'єкт виключає себе із відповідних відносин та розриває цей зв'язок.

5. Ознаками, які характеризують потерпілих осіб від злочину, що досліджується, є вік та відносини з винним. До кола потерпілих належать: 1) діти, що а) біологічно походять від батьків, незалежно від факту державної реєстрації, б) виховуються у будь-якій сімейній формі влаштування, незалежно від її виду; 2) повнолітні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними.

6. Поняття «обов'язки по догляду», яке використано у ст. 166 КК України, має комплексний характер, охоплюючи значний їх обсяг (по навчанню, вихованню, піклуванню про здоров'я, утриманню тощо), та має бути збереженим у тексті статті. Підставами виникнення у особи обов'язку догляду є: родинні відносини, приписи Конституції України, міжнародних актів та актів національного сімейного та цивільного законодавства, а також договори про патронат над дитиною, про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї або про організацію діяльності дитячого будинку

сімейного типу. З метою дотримання вимог законодавчої техніки словосполучення «встановлених законом», яке використано у диспозиції ст. 166 КК України, необхідно замінити на «передбачених законодавством».

7. Суспільно небезпечне діяння може бути вчинено виключно у формі бездіяльності, а саме: «чистої» (невиконання) або «змішаної» (неналежне виконання обов'язків).

8. Цей злочин є кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством. У той же час неприпустимим є кваліфікація за ст. 166 КК України таких дій як жорстоке поводження, зловживання правами, застосування фізичного чи психічного насильства.

9. Злісність, як ознаку досліджуваного діяння, необхідно виключити зі ст. 166 КК України через поширеність випадків його вчинення одноразово та неможливість розробки чітких критеріїв її визначення. Для унеможливлення необґрунтованого розширення меж криміналізації, ст. 166 КК України потребує доповнення вказівкою на несумлінне ставлення суб'єкта злочину до своїх обов'язків.

10. Для встановлення цілісної кримінально-правової охорони права дитини на догляд, у тому числі, утримання, та усунення помилок, що виникають під час кваліфікації, зі ст. 164 КК України необхідно виключити таку форму діяння як ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні.

11. Використання у ст. 166 КК України оціночного поняття «тяжкі наслідки» спричиняє складнощі і помилки у правозастосовчій діяльності, що обумовлює відмову від нього. Суспільно небезпечні наслідки цього злочину мають конкретний характер – це фізична (особиста) шкода, проявами якої може бути: невідповідність рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку; занедбаність (педагогічна, соціальна, соціально-педагогічна) дитини; безпритульність дитини або обмежено дієздатної (недієздатної) особи; їх тяжке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження; їх смерть чи самогубство; загибель кількох потерпілих. Деякі наслідки можуть істотно підвищувати ступінь

суспільної небезпечності цього злочину, що дозволяє аргументувати диференціацію кримінальної відповідальності у ст. 166 КК України.

12. З метою вирішення проблеми кваліфікації умисного невиконання або неналежного виконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що призвело до їх самогубства, у диспозиції ст. 120 КК України запропоновано замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

13. Причинний зв'язок між діянням та наслідками має опосередкований характер. Судова практика виявила суттєві проблеми у його встановленні. Необхідною (визначальною) умовою є невиконання або неналежне виконання обов'язків по догляду, яке спричиняє наслідки, вступаючи у взаємодію з додатковими умовами (поведінкою потерпілого, особливими умовами на його боці, діями інших осіб, фізичними, хімічними, біологічними процесами тощо). Для уникнення помилок слід враховувати новітні експертні методики, які розроблені і застосовуються у цих справах.

14. Із суб'єктивної сторони досліджуваний злочин характеризується необережною та змішаною формою вини. У цілому, він є необережним. У разі вчинення діяння з прямим умислом, особа може керуватись низькими мотивами (егоїзм; байдужість до долі потерпілого; неприязнь до іншого з батьків дитини) або такими, що не мають властивостей низьких (відсутність кровного споріднення з потерпілим; релігійні переконання; бажання кращої долі потерпілому).

15. Спеціальними ознаками суб'єктів цього злочину є соціальна роль та природа взаємовідносин з потерпілим. Їх можна поділити на дві групи: 1) батьки; усиновлювачі; опікуни; піклувальники; патронатні вихователі; прийомні батьки; батьки-вихователі або фактичні вихователі; 2) опікуни; піклувальники; посадові особи органів опіки та піклування; керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту. Пропонується змінити визначення суб'єктів у ст. 166 КК України та передбачити їх вичерпний перелік у примітці до цієї статті.

16. Як правило, суд призначає покарання у межах санкції ст. 166 КК України. Найчастіше до особи застосовується такий вид покарання як

позбавлення волі строком на два роки. Запропоновано передбачити громадські роботи як альтернативний вид основного покарання. Призначення таких видів покарань як штраф, виправні роботи та арешт є неефективним для досягнення мети покарання.

17. Широкою є практика застосування судами звільнення від відбування покарання з випробуванням за ст.ст. 75 та 79 КК України, при встановленні іспитового строку один рік. Для випробування засудженого винного на предмет належного виконання обов'язків по догляду за особою, яка його потребує, та можливості вчинення ним правопорушень, передбачених ст. 184 КУпАП або ст. 166 КК України, обґрунтовується застосування обмежувального заходу, передбаченого п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України, та зобов'язання до вчинення певних дій по виконанню конкретних обов'язків по догляду на підставі п. 6 ч. 3 ст. 76 КК України.

Пропонується надати суду можливість застосовувати обмежувальні заходи не тільки до злочинів, а й до проступків, пов'язаних з домашнім насильством. Це зумовлює заміну терміну «злочин, пов'язаний з домашнім насильством» на «кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством» у ст. 76 та ст. 91-1 КК. У свою чергу, положення ст. 79 КК України також слід поширити на чоловіків, які мають дітей віком до семи років.

18. За результатами проведеного дослідження пропонується викласти ст. 166 КК України у наступній редакції:

«Стаття 166. Невиконання або неналежне виконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування

1. Невиконання або неналежне виконання батьками, особами, що їх замінюють, або здійснюють опіку чи піклування, передбачених законодавством обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що через несумлінне до них ставлення призвело до невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку або педагогічної та (або) соціальної занедбаності дитини, або безпритульності дитини чи особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, –

караються громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин або обмеженням волі на строк до двох років.

2. Те саме діяння, що спричинило тяжкі або середньої тяжкості тілесні ушкодження дитині або особі, щодо якої встановлена опіка чи піклування, –

караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Те саме діяння, що спричинило смерть чи самогубство дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

4. Те саме діяння, що спричинило загибель кількох дітей або осіб, щодо яких встановлена опіка чи піклування, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Примітка. 1. Під особами, що замінюють батьків, слід розуміти усиновлювачів, опікунів, піклувальників, патронатних вихователів, прийомних батьків, батьків-вихователів, фактичних вихователів.

2. Особами, що здійснюють опіку чи піклування, є опікуни, піклувальники, посадові особи органів опіки та піклування, керівники закладів охорони здоров'я або соціального захисту».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Children and Young Persons Act 1933. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/23-24/12> (дата звернення: 29.07.2022).
2. Criminal Code of Canada: R.S.C., 1985, с. С-46. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca> (дата звернення: 29.07.2022).
3. Filipenko Valeriia. The immediate object of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Art. 166 of The Criminal Code of Ukraine). Безпосередній об'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Visegrad journal on human rights*. 2021. № 2. Р. 299–304.
4. Penal Code of the Kingdom of Norway of May 20, 2005. URL: https://www.legislationline.org/download/id/9055/file/Norway_Penal%20Code.pdf (дата звернення: 29.07.2022).
5. Title 18 – Crimes and Criminal Procedure: was enacted by act June 25, 1948, Ch. 645, § 1, 62 Stat. 683. URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/54/Ukraine/show> (дата звернення: 29.07.2022).
6. Аблятіпова Н. А. Інститут фактичного виховання в сімейному праві України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серія: Юридические науки. 2009. Т. 22 (61). № 1. С. 122–128.
7. Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування: монографія / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, Л. М. Демидової. Харків: Право, 2017. 400 с.
8. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
9. Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона особистих благ, основних особистих прав і свобод людини та громадянина новим Кримінальним кодексом України. *Ерліхівський збірник*. 2002. Вип. 3. С. 28–37.

10. Андрушко П. П., Стрижевська А. А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: навчальний посібник. Київ: Юрисконсулт, 2006. 342 с.
11. Бабаніна В. В. Кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.
12. Багіров С. Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
13. Бажанов М. И. Избранные труды / сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитоновна; отв. ред. В. Я. Таций. Харьков: Право, 2012. 1244 с.
14. Балобанова Д. О. Теорія криміналізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 17 с.
15. Бандурка І. О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади: монографія. Харків: Золота миля, 2017. 432 с.
16. Бандурка І. О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10-11 жовт. 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 399–402.
17. Бантишев О. Ф. Кримінальне право України у питаннях і відповідях: посібник / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. 2-ге вид., доповн. та перероб. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2009. 300 с.
18. Баулін Ю. В. Вибрані праці / уклад. та відп. ред. Ю. А. Пономаренко, О. В. Харитоновна. Харків: Право, 2013. 928 с.
19. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
20. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 19 с.
21. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 184 с.
22. Белова О. І. Родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та неповнолітніх. *Право і безпека*. 2005. Т. 4. № 3. С. 29–32.

23. Бенківський В. Основні концептуальні підходи та проблеми причинного зв'язку в теорії кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 185–191.
24. Бенківський В. О. Теоретичні і практичні питання причинного зв'язку в кримінальному праві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 195 с.
25. Бережнюк В. М. Поняття та загальні критерії індивідуалізації покарання при призначенні покарання за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2021. 225 с.
26. Борейко Г. Д. Кримінально-правова охорона трудових прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 19 с.
27. Бориславська М. В. Фактичне виховання у сімейному праві: значення, суть та правові. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 137–144.
28. Борисов В. І. Вибрані твори / уклад: В. В. Базелюк, С. В. Гізімчук, Л. М. Демидова та ін.; відп. за вип. М. В. Шепітько. Харків: Право, 2018. 784 с.
29. Борисов В. И., Гизимчук С. В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения. Харьков: Консум, 2001. 160 с.
30. Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 жовт. 2001 р.). Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 99–104.
31. Борисов В. І. Лекція за темою: «Поняття особливої частини кримінального права України, її система і значення. Наукові основи кваліфікації злочинів». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 2 (14). С. 340–365.
32. Борисов В. І., Пашенко О. О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2005. № 3 (42). С. 180–190.

33. Борисов В. І. Системний підхід при визначенні підстав кримінально-правової заборони. *Методологічні проблеми правової науки*: матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13-14 груд. 2002 р.). Харків: Право, 2003. С. 287–289.
34. Брящей Р. І. Звільнення від покарання як форма кримінально-правового реагування на вчинення злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 20 с.
35. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право / Редкол. В. Я. Тацій (голова) [та ін.] 1064 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
37. Вереша Р. В. Вчення про суб'єктивну сторону злочину: монографія. Київ: Алерта, 2018. 1106 с.
38. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину: дис. ... докт. юр. наук. Київ, 2017. 583 с.
39. Визначення походження дитини від батьків при державній реєстрації народження: роз'яснення М-ва юстиції України від 11.05.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0016323-12#Text> (дата звернення: 29.07.2022).
40. Винокуров В. Н. Установление интересов субъектов отношений и конкретизация объекта преступления. *Актуальные проблемы российского права*. 2018. № 12 (97). С. 131–142.
41. Вирок Ананьївського районного суду Одеської області від 26 лютого 2014 р., судова справа № 491/13/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37923489> (дата звернення: 29.07.2022).
42. Вирок Андрушівського районного суду Житомирської області від 13 грудня 2013 р., судова справа № 601/514/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37261428> (дата звернення: 29.07.2022).

43. Вирок Балтського районного суду Одеської області від 21 жовтня 2010 р., судова справа № 493/2101/14-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/40985898> (дата звернення: 29.07.2022).
44. Вирок Баришівського районного суду Київської області від 15 листопада 2018 р., судова справа № 355/1173/18. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/77863743> (дата звернення: 29.07.2022).
45. Вирок Бердичівського міськрайонного суду від 13 січня 2010 р., судова справа № 1-103/10. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/44765392> (дата звернення: 29.07.22).
46. Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 26 вересня 2013 р., судова справа № 647/2368/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/33933746> (дата звернення: 29.07.22).
47. Вирок Білокуракинського районного суду Луганської області від 11 березня 2013 р., судова справа № 409/193/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/29809452> (дата звернення: 29.07.22).
48. Вирок Білокуракинського районного суду Луганської області від 11 червня 2013 р., судова справа № 409/588/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/31999508> (дата звернення: 29.07.22).
49. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 13 грудня 2021 р., судова справа № 357/5733/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/101958101> (дата звернення: 29.07.22).
50. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 9 березня 2010 р., судова справа № 1-37/2010. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/44694275> (дата звернення: 29.07.22).
51. Вирок Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 22 січня 2016 р., судова справа № 650/23/16-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/55212678> (дата звернення: 29.07.22).
52. Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області від 4 лютого 2014 р., судова справа № 299/4113/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/36953534> (дата звернення: 29.07.22).

53. Вирок Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 17 липня 2012 р., судова справа № 0301/1906/2012. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/25149969> (дата звернення: 29.07.22).
54. Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області від 24 травня 2012 р., судова справа: 2108/1-326/2011. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/24315145> (дата звернення: 29.07.22).
55. Вирок Горностаївського районного суду Херсонської області від 18 листопада 2015 р., судова справа № 655/432/15-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/53975473> (дата звернення: 29.07.22).
56. Вирок Городенківського районного суду Івано-Франківської області від 20 березня 2014 р., судова справа № 342/299/14-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/37742060> (дата звернення: 29.07.22).
57. Вирок Гребінківського районного суду Полтавської області від 30 серпня 2010 р., судова справа № 1-92/10/1605. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/68427935> (дата звернення: 29.07.22).
58. Вирок Долинського районного суду Івано-Франківської області від 30 вересня 2013 р., судова справа № 343/2647/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/33779243> (дата звернення: 29.07.22).
59. Вирок Долинського районного суду Кіровоградської області від 6 січня 2021 р., судова справа № 393/402/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/94024774> (дата звернення: 29.07.22).
60. Вирок Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 10 травня 2012 р., судова справа № 205/1427/2012. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/24396514> (дата звернення: 29.07.22).
61. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 17 квітня 2015 р., судова справа № 212/2275/15-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/44129697> (дата звернення: 29.07.22).
62. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 17 січня 2018 р., судова справа № 212/6847/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/71631329> (дата звернення: 29.07.22).

63. Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2018 р.,
судова справа № 639/7625/17. URL:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77007457> (дата звернення: 29.07.22).
64. Вирок Жовтоводського міського суду Дніпропетровської області від 4
травня 2012 р., судова справа № 0414/896/2012. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/23979068> (дата звернення: 29.07.22).
65. Вирок Заводського районного суду м. Дніпродзержинська від 19
червня 2012 р., судова справа № 415/3176/12. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/45357971> (дата звернення: 29.07.22).
66. Вирок Заставнівського районного суду Чернівецької області від 23
листопада 2015 р., судова справа № 716/1196/15-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/54611601> (дата звернення: 29.07.22).
67. Вирок Іванківського районного суду Київської області від 18 квітня
2012 р., судова справа № 1-97/2012 URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/46223883> (дата звернення: 29.07.22).
68. Вирок Іртіського міського суду Київської області від 11 червня 2010
р., судова справа № 1-30/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52159031>
(дата звернення: 29.07.22).
69. Вирок Каланчацького районного суду Херсонської області від 25
грудня 2014 р., судова справа № <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42146948> (дата
звернення: 29.07.22).
70. Вирок Кам'янець-Подільського міськрайонного суду від 11 липня
2012 р., судова справа № 2208/3028/12. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/25283096> (дата звернення: 29.07.22).
71. Вирок Кам'янсько-Дніпровського району суду Запорізької області
від 15 травня 2013 р., судова справа № 318/1043/13-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/35448956> (дата звернення: 29.07.22).
72. Вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 4
травня 2016 р., судова справа № 710/259/16-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/63815636> (дата звернення: 29.07.22).

73. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 14 листопада 2011 р., судова справа № 1-612/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/54352093> (дата звернення: 29.07.22).
74. Вирок Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 28 березня 2016 р., судова справа № 390/2464/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56770898> (дата звернення: 29.07.22).
75. Вирок Кіцманського районного суду Чернівецької області від 9 вересня 2013 р., судова справа № 718/1168/13-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33353740> (дата звернення: 29.07.22).
76. Вирок Коломийського міськрайонний суду Івано-Франківської області від 29 січня 2010 р., судова справа № 1-34/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45221254> (дата звернення: 29.07.22).
77. Вирок Корюківського районного суду Чернігівської області від 15 листопада 2011 р., судова справа № 1-127/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/51508751> (дата звернення: 29.07.22).
78. Вирок Краматорського міського суду Донецької області від 11 квітня 2017 р., судова справа № 234/19258/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65990356> (дата звернення: 29.07.22).
79. Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 7 грудня 2012 р., судова справа № 2022/1-120/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27636009> (дата звернення: 29.07.22).
80. Вирок Куйбишевського районного суду м. Донецька від 3 жовтня 2013 р., судова справа № 259/8651/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/33955098> (дата звернення: 29.07.22).
81. Вирок Куйбишевського районного суду м. Донецька від 12 лютого 2014 р., судова справа № 259/12275/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/37389092> (дата звернення: 29.07.22).
82. Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 15 лютого 2016 р., судова справа № 489/5213/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55926564> (дата звернення: 29.07.22).

83. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 14 листопада 2013 р., судова справа № 642\10021\13. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/36516602> (дата звернення: 29.07.22).
84. Вирок Липоводолинського районного суду Сумської області від 11 листопада 2019 р., судова справа № 581/599/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/85501575> (дата звернення: 29.07.22).
85. Вирок Лисянського районного суду Черкаської області від 12 січня 2022 р., судова справа № 700/923/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/102523937> (дата звернення: 29.07.22).
86. Вирок Маньківського районного суду Черкаської області від 18 січня 2017 р., судова справа № 701/1082/16-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/64130769> (дата звернення: 29.07.22).
87. Вирок Мар'їнського районного суду Донецької області від 24 березня 2017 р., судова справа № 237/897/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/65651622> (дата звернення: 29.07.22).
88. Вирок Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 15 лютого 2016 р., судова справа № 320/9838/15-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/55805651> (дата звернення: 29.07.22).
89. Вирок Менського районного суду Чернігівської області від 16 серпня 2019 р., судова справа № 738/904/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/83688706> (дата звернення: 29.07.22).
90. Вирок Миронівського районного суду Київської області від 23 листопада 2010 р., судова справа № 1-102/2010. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/53864367> (дата звернення: 29.07.22).
91. Вирок Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 28 серпня 2012 р., судова справа № 1115/1-117/2012. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/25881031> (дата звернення: 29.07.22).
92. Вирок Новотроїцького районного суду Херсонської області від 25 вересня 2014 р., судова справа № 662/1047/14-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/40653671> (дата звернення: 29.07.22).

93. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 12 червня 2015 р., судова справа № 396/1176/15-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/44921164#> (дата звернення: 29.07.22).

94. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 2 червня 2021 р., судова справа № 396/1463/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97346796> (дата звернення: 29.07.22).

95. Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 26 серпня 2016 р., судова справа № 756/9603/16-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/59940069> (дата звернення: 29.07.22).

96. Вирок Обухівського районного суду Київської області від 21 червня 2012 р., судова справа № 1018/4653/12. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/25107468> (дата звернення: 29.07.22).

97. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 17 грудня 2013 р., судова справа № 398/6355/13-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/36105724> (дата звернення: 29.07.22).

98. Вирок Перемишлянського районного суду Львівської області від 27 вересня 2016 р., судова справа № 449/706/16-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/61610647> (дата звернення: 29.07.22).

99. Вирок Печеринського районного суду Закарпатської області від 6 квітня 2021 р., судова справа № 304/337/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/96084116> (дата звернення: 29.07.22).

100. Вирок Підгаєцького районного суду Тернопільської області від 12 квітня 2010 р., судова справа № 1-9/10. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/74333663> (дата звернення: 29.07.22).

101. Вирок Піщанського районного суду Вінницької області від 24 липня 2020 р., судова справа № 134/98/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/90611241> (дата звернення: 29.07.22).

102. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 6 серпня 2010 р., судова справа № 1-565/10. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/53592287> (дата звернення: 29.07.22).

103. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 8 грудня 2014 р.,
судова справа № 758/1745/14-к. URL:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41784222> (дата звернення: 29.07.22).

104. Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 17
грудня 2014 р., судова справа № 545/4519/14-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/41928768> (дата звернення: 29.07.22).

105. Вирок Пустомитівського районного суду Львівської області від 31
березня 2015 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/45023573> (дата звернення: 29.07.22).

106. Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 30 квітня
2010 р., судова справа № 1-114/10. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/61451201> (дата звернення: 29.07.22).

107. Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 30
березня 2012 р., судова справа № 709/1023/2012. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/27068277> (дата звернення: 29.07.22).

108. Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 21 квітня
2015 р., судова справа № 305/421/15-к. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/43766008> (дата звернення: 29.07.22).

109. Вирок Теофіпольського районного суду Хмельницької області від 18
березня 2010 р., судова справа № 1-28/10. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/45522285> (дата звернення: 29.07.22).

110. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 24
вересня 2013 р., судова справа № 194/1842/13-к. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/33661585> (дата звернення: 29.07.22).

111. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 19
травня 2021 р., судова справа № 194/482/21. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/96988912> (дата звернення: 29.07.22).

112. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області
від 14 червня 2011 р., судова справа № №1-395/11. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/43154004> (дата звернення: 29.07.22).

113. Вирок Турківського районного суду Львівської області від 13 лютого 2015 р., судова справа № 458/57/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42703743> (дата звернення: 29.07.22).

114. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 30 березня 2018 р., судова справа № 308/2515/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73070104> (дата звернення: 29.07.22).

115. Вирок Фрунзівського районного суду Одеської області, судова справа № 517/213/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89748080> (дата звернення: 29.07.22).

116. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Вінницької області від 15 травня 2017 р., судова справа № 149/1189/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66463651> (дата звернення: 29.07.22).

117. Вирок Червоноградського міського суду Львівської області від 6 березня 2012 р., судова справа № 1-414/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23761797> (дата звернення: 29.07.22).

118. Вирок Червоноградського міського суду Львівської області від 19 листопада 2012 р., судова справа № 1327/2806/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/28367857> (дата звернення: 29.07.22).

119. Вирок Чернігівського районного суду м. Чернігова від 21 липня 2016 р., судова справа № 748/689/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59109773> (дата звернення: 29.07.22).

120. Вирок Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 7 червня 2021 р., судова справа № 709/47/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97439092> (дата звернення: 29.07.22).

121. Вирок Чугуївського міського суду Харківської області від 28 листопада 2016 р., судова справа № 636/3005/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63008382> (дата звернення: 29.07.22).

122. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 12 липня 2012 р., судова справа № 1-326/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/25287257> (дата звернення: 29.07.22).

123. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 8 жовтня 2012 р., судова справа № 1-267/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27085996> (дата звернення: 29.07.22).

124. Вирок Ширяївського районного суду Одеської області від 12 грудня 2012 р., судова справа № 1-45/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/28584644> (дата звернення: 29.07.22).

125. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 18 липня 2012 р., судова справа № 1819/3765/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/26796533> (дата звернення: 29.07.22).

126. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій. Київ: Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236 с.

127. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4–15.

128. Гай. Институции / пер. с лат. Ф. М. Дыдынский; в ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. Москва: Юристъ, 1997. URL: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446001000#8-0> (дата звернення: 29.07.22).

129. Гальцова В. В. До питання про кримінально-правову охорону сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 17-19 жовт. 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 377–381.

130. Гальцова В. В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 193–201.

131. Гальцова В. В. Захист прав дитини та сім'ї як завдання кримінального права. *Юридична осінь 2010 року*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (Харків, 23-24 листоп. 2010 р.). Харків: Національна юридична академія України, 2010. С. 117–120.

132. Гальцова В. В. Злочини проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх у системі норм Особливої частини КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування*:

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 12-13 жовт. 2016 р.). Харків: Право, 2016. С. 339–343.

133. Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): монографія. Харків: Право, 2015. 248 с.

134. Гальцова В. В. Об'єкт і система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України). *Право і безпека*. 2011. № 2 (39). С. 223–228.

135. Гардецький О. Застосування статті 166 Кримінального кодексу України. Деякі проблемні питання. *Вісник прокуратури*. 2003. 1 (19). С. 25–27.

136. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. 128 с.

137. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 1997. 373 с.

138. Горбачевський В. Я. Кримінальне право України. Загальна частина. Альбом схем: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2015. 212 с.

139. Горецька О.В. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів. Бердянськ: Вид. Ткачук О. В., 2015. 216 с.

140. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2019. 674 с.

141. Гороховська О. В. Поняття злочинів, пов'язаних із необережним позбавленням життя. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2016. Вип. 2. С. 67–71.

142. Готін О. М. Кримінальна відповідальність за випуск або реалізацію недоброякісної продукції в умовах ринкової економіки (проблеми теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 21 с.

143. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. / пер. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут; Одесса, 2013. 536 с.

144. Гринчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини: монографія. Харків: Право, 2011. 296 с.

145. Грищук В. К. Вбивство через необережність за Кримінальним кодексом України 2001 р. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 1. С. 118–128.

146. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. для студ., курс., аспір., доктор., наук.-пед. прац. юрид. фак. закл. вищ. освіти. Вид. 2-ге, змінене та доповнене. Львів, 2019. 666 с.

147. Гусак О. А. Кримінально-правова характеристика доведення до самогубства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.

148. Гуторова Н. А. Уголовное право Украины. Особенная часть: конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. 320 с.

149. Гуторова Н. О. Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину: поняття, види, кримінально-правове значення. *Право України*. 2015. № 9. С. 128–135.

150. Дагель П. С., Котов Д. П. Суб'єктивная сторона преступления и ее установление. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1974. 243 с.

151. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 29.07.22).

152. Демидова Л. М. Джерела сучасної доктрини кримінального права України: судова практика. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 95–100.

153. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 р. № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#n259> (дата звернення: 29.07.22).

154. Дзюба Ю. П. Соціальна обумовленість законів України про кримінальну відповідальність як складова кримінально-правової політики держави. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса: Юрид. л-ра, 2010. Вип. 54. С. 83–88.

155. Дигести Юстиніана / пер. с латинс.; отв. ред.: Л. Л. Кофанов. Т. IV. Москва: «Статут», 2004. 780 с.
156. Діордіца І. В. Кримінальне право України: посібник для підготовки до іспитів. Київ: О. С. Ліпкан, 2010. 288 с.
157. Договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-п#Text> (дата звернення: 29.07.22).
158. Договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-п#Text> (дата звернення: 29.07.22).
159. Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1982. 19 с.
160. Дударець Д. В. Причинний зв'язок у злочинах залишення в небезпеці та ненадання допомоги за КК України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2011. Вип. 51. С. 547–552.
161. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваїте, 2017. 872 с.
162. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. 944 с.
163. Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 232 с.
164. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20.05.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327 (дата звернення: 29.07.22).
165. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135 (дата звернення: 29.07.22).
166. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 29.07.22).

167. Євтеєва Д. П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.

168. Євтеєва Д. П. Особливості об'єктивної сторони злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 224–240.

169. Євтеєва Д. П. Особливості суспільно небезпечного діяння злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 12-13 жовт. 2016 р.). Харків: Право, 2016. С. 343–348.

170. Євтеєва Д. П. Питання кримінально-правової охорони дітей та осіб, які перебувають під опікою або піклуванням. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1(4). С. 185–208

171. Євтеєва Д. П. Питання родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 167 КК України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 24. С. 193–207.

172. Євтеєва Д. П. Про деякі питання застосування норми щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 117–131.

173. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, січень–квітень 2022 рр.: офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=100820 (дата звернення: 29.07.22).

174. Ємельянов В. П. Кримінальне право України: Загальна частина. Основні питання вчення про злочин: науково-практичний посібник. Харків: Право, 2018. 142 с.

175. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

176. Загальна теорія права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.

177. Заславська М. Г. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину: монографія. Харків: Право, 2013. 216 с.

178. Зателепин О. К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве. *Уголовное право*. 2003. № 1. С. 29–31.

179. Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики/: монографія. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 320 с.

180. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: монографія. Харків: ФІНН, 2008. 336 с.

181. Зінченко І. О., Шевченко Є. В. Лекція за темою: «Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (статті 157–184 КК). Кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян (статті 157–160 КК)». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 2 (14). С. 366–406.

182. Зінченко І. О., Шевченко Є. В. Проблемні питання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). *Економічна теорія та право*. 2021. № 1 (44). С. 118–142.

183. Итальянский уголовный кодекс 1930 г.: законы и законодательные акты / ВИЮН НКЮ СССР; пер. с итал. М. М. Исаева. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. 175 с.

184. Каиржанов Е. И. Объект преступления и проблема систематизации норм уголовного законодательства. *Системность в уголовном праве*: материалы

II Российс. Конгр. уголовного права (Москва, 31 мая – 1 июня 2007 г.). Москва: Велби, 2007. С. 167–169.

185. Калмиков Д. О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 560 с.

186. Калюжний Р. А., Андрущенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 16–22.

187. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 219 с.

188. Клінічний протокол медичного догляду за здоровою дитиною віком до 3 років: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 20.03.2008 р. № 149. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0149282-08#Text> (дата звернення: 29.07.22).

189. Книженко О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.

190. Коваленко Н., Лащенко О. «Дитяча злочинність». Кількість підлітків у виправних колоніях меншає, але злочини неповнолітні скоюють жорстокіші. *Радіо свобода*. 24 жовтня 2008 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1332657.html> (дата звернення: 29.07.2022).

191. Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.

192. Кодекс законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния Украинской ССР от 31 мая 1926 г. Официальный текст с изменениями на 10 окт. 1954 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. Москва: Госюриздат, 1954. 103 с.

193. Кодекс про шлюб та сім'ю України: Закон УРСР від 20.06.1969 р. № 2006-VII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1969. № 26. Ст. 204.

194. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Постанова Верховної Ради УРСР від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

195. Козаков І. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі за законодавством України та держави Ізраїль: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 180 с.

196. Колос М. І. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 608 с.

197. Колос С. С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 196–199.

198. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 29.07.2022).

199. Конвенція про контакт з дітьми від 15.05.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659 (дата звернення: 29.07.2022).

200. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 29.07.2022).

201. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

202. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

203. Копйова І. А. Співвиконавці доведення до самогубства. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2020. Т. 2. № 14. С. 102–120.

204. Корабель М. Г., Павленко Т. А. Вбивство, доведення до самогубства чи інсценування самогубства? Методика розслідування. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. Харків, 2022. Вип. 35. С. 41–46.

205. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Дніпро: Ліра ЛТД, 2005. 252 с.

206. Короткова Л., Вихров О. Підвищувати відповідальність за виховання дітей. *Право України*. 1996. № 4. С. 46–49.
207. Кривоченко Л. М. Вибрані праці / упоряд. Р. С. Орловський, О. В. Ус; відп. за вип. Р. С. Орловський. Харків: Право, 2016. 648 с.
208. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. 786 с.
209. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Право, 2019. 480 с.
210. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
211. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 584 с.
212. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. д.ю.н., проф. О. В. Меркулової, д.ю.н., доц. В. Я. Конопельського. Одеса, 2017. 430 с.
213. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Вид. 3-тє, перероб. та допов. Київ: Юридична думка, 2004. 352 с.
214. Кримінальне право України. Загальна частина: текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність / В. О. Туляков, Н. А. Мирошніченко, Д. О. Балобанова; НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2014. 128 с.
215. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Право, 2020. 656 с.
216. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник / за ред. д.ю.н., проф. В. К. Грищука, д.ю.н., проф. О. М. Омельчука. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. 642 с.

217. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 768 с.

218. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 4-те вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2008. 712 с.

219. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан / під ред. В. Л. Менчинського; пер. на укр. Т. В. Руденко. Київ: ОВК, 2016. 490 с.

220. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського; пер. на укр. мову О. В. Лішевської. Київ: ОВК, 2016. 284 с.

221. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, Кримінальний кодекс Республіки Молдова / Під ред. В. Л. Менчинського; пер. на укр. Т. В. Руденко. Київ: ОВК, 2016. 462 с.

222. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 376 с.

223. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 1040 с.

224. Кримінальний кодекс УРСР від 8 червня 1927 р. Офіційний текст зі змінами та доповненнями на 1 листоп. 1949 р. Київ: Держполітвидав, 1950. 167 с.

225. Кримінальний кодекс УРСР: Закон УРСР від 28 грудня 1960 р. № 2000-V. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14.

226. Критерії оцінки фізичного розвитку дітей шкільного віку: затв. Наказом М-ва охорони здоров'я України від 13.09.2013 р. № 802. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1694-13#Text> (дата звернення: 29.07.22).

227. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти: затв. наказом М-ва освіти і науки, молоді та

спорту України від 13.04.2011 № 329. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

228. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления: монография. Москва: Госюриздат, 1960. 244 с.

229. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Московского университета, 1969. 232 с.

230. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва: Зерцало, 1999. Т. 1: Учение о преступлении. 592 с.

231. Куц В. М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 18–23.

232. Куц В. Сучасні уявлення щодо змісту окремих об'єктивних ознак складу злочину. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2 (14). С. 102–108.

233. Литвин І. І. Об'єктивні ознаки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науковий Вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 108–114.

234. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. 573 с.

235. Лихова С. Я., Морозюк С. М. Законні інтереси дітей та підопічних осіб як об'єкт кримінально-правової охорони. *Вісник прокуратури*. 2008. № 8 (86). С. 55–61.

236. Лихова С. Я., Морозюк С. М. Кримінально-правова охорона інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 10 (52). С. 76–89.

237. Лихова С. Я. Порівняльні дослідження в кримінальному праві України (аналіз та перспективи). *Порівняльно-правові дослідження*. 2001. № 1. С. 247–253.

238. Лісова К. С. Звичаєве право: курс лекцій. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 94 с.

239. Ломако В.А. Применение условного осуждения. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1976. 126 с.
240. Лукач У. Теоретичні аспекти проблеми економічного насильства над жінками. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи*: тези доп. II Всеукр. з міжнародною участю наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 6 квіт. 2017 р.). Івано-Франківськ: НАІР, 2017. С. 216–218.
241. Макушев В. В. Сказания иностранцев о быте и нравах славян: духовно-просветительское издание. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Веймара, 1861. 194 с.
242. Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. Київ: Фонд «Правова ініціатива», 2003. 156 с.
243. Марадіна Ю. С. Катування: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 264 с.
244. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. Кн. 1. (1992-1994 рр.). 363 с.
245. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. Кн. 2 (1994-1995 рр.). 361 с.
246. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. Кн. 3 (1995-1997 рр.). 338 с.
247. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. Кн. 4 (1997-1999 рр.). 373 с.
248. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. Кн. 5 (1999-2000 рр.). 448 с.
249. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Київ: А. С. К., 2001. 352 с.

250. Медіна Л. П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст.ст. 157, 158, 159 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 27 с.

251. Меркулова В. О. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей: окремі аспекти вдосконалення чинного кримінального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 24–30.

252. Мета деінституалізації – реалізація права кожної дитини на сім'ю: *сайт М-ва соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15560.html> (дата звернення: 29.07.2022).

253. Міжнародні організації, членом яких є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: *сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/international-cooperation/spivpraczya-z-mizhnarodnimi-organizacziyami/mizhnarodni-obyednannya-chlenom-yakix-ye-ukraina/> (дата звернення: 29.07.2022).

254. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 29.07.2022).

255. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 29.07.2022).

256. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України: навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2015. 576 с.

257. Михайліченко Т. О. Кримінальна відповідальність за порушення обов'язків щодо охорони майна (аналіз складу злочину та проблеми кваліфікації): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 224 с.

258. Михайлова Л. П. Уголовно-правовая борьба со злостным уклонением от уплаты алиментов детям: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1983. 20 с.

259. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 18 с.

260. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд.юрид. наук. Київ, 2012. 205 с.

261. Морозюк С. Сімейні правовідносини як видовий об'єкт злочинів (ст. ст. 164–169 КК України). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XI регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 2–4 лют. 2004 р.). Львів, 2005. С. 358-361.

262. Мотилюк О. Аналіз повноважень батьків (усиновителів), опікунів та піклувальників щодо управління та розпорядження майном дітей. Межі та випадки втручання в цей процес органів опіки та піклування. URL: <https://blanki-ua.com.ua/zayava/3696/index.html> (дата звернення: 29.07.2022).

263. Мочкош Я. Про теорії причинного зв'язку в кримінальному праві. *Публічне право*. 2018. № 2 (30). С. 119–125.

264. Музыка А. А., Багиров С. Р. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого университета управления и права, 2009. 112 с.

265. Музыка А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів: монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. 256 с.

266. Музыка А. А., Горох О. П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2012. 404 с.

267. Музыка А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А. В., 2011. 192 с.

268. Мунтян І. В. Дитяча безпритульність як субкультура в сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. соціолог. наук. Одеса, 2017. 237 с.

269. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Знання КОО, 2000. 771 с.

270. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: монографія. Київ: Дакор, 2018. 334 с.

271. Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія: щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2018 року) / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2019. 180 с.

272. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., переробл. та доповн. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.

273. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 3-тє вид., переробл. та доп. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. Т. 1. 964 с.

274. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

275. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 6-те вид., переробл. та доповн. Київ: Юридична думка, 2009. 1236 с.

276. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.

277. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

278. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 552 с.

279. Наумов А. В. Российское уголовное право: курс лекций: у 3 т. / под ред. А. В. Наумова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. Т. 1: Общая часть. 710 с.

280. Наумов О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей до семи років: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 239 с.

281. Никольский Б. В. Система и текст XII таблиц: исследование по истории Римского права. Санкт Петербург, 1897. 480 с.
282. Новый уголовный кодекс У. С. С. Р. / сост. М. Д. Шаргородский; под ред. С. А. Пригова. Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1927. 128 с.
283. Новосёлов Г. П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты. Москва: НОРМА, 2001. 208 с.
284. Нормы роста детей, принятые ВОЗ, и кормление детей грудного и раннего возраста: справочно-информационная записка № 3. URL: https://apps.who.int/nutrition/media_page/backgrounders_2_rus.pdf?ua=1 (дата звернення: 29.07.2022).
285. О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности: Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б) от 31 мая 1935 г. *Собрание Законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР*. 1935 г. № 32. Ст. 252.
286. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 г. / пер. Г. Вербловский. Санкт-Петербург: Изд. Ред. Комис. По сост. Гражд. Уложения, 1884. 539 с.
287. Оксаніченко А. С., Шаблістий В. В. Поняття злісності за кримінальним правом України: монографія. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. 184 с.
288. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1958. 260 с.
289. Орловський Р. С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України: монографія. Харків: Право, 2019. 624 с.
290. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) / отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. Москва: Наука, 1982. 304 с.

291. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 280-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
292. Основи римського приватного права: підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
293. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / упоряд. Н. О. Гуторова, Ю. П. Дзюба. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
294. Панов М. І., Гальцова В. В. Проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 106–112.
295. Панов М. І. Захист прав та інтересів потерпілого – конститутивна функція кримінального права та процесу. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу»* (Харків, 25 квіт. 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 5–9.
296. Панов М. І. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. *Право України*. 2012. № 8. С. 249–259.
297. Панов М. І. Кримінальне правопорушення та його види: лекція. Харків: Право, 2019. 52 с.
298. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права: вибрані наукові праці / уклад. Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова; передм. О. В. Петришина, В. І. Борисова. Харків: Право, 2018. 472 с.
299. Панов М. І. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 103–125.
300. Парфанович І. І. Диференційованість характеристики психолого-педагогічних особливостей дівчат за ступенем соціально-педагогічної занедбаності. *Наукові записки. Серія: педагогіка*. 2015. № 1. С. 131–137.
301. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.

302. Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики: Закон Эстонской Республики от 6 июня 2001 г. URL: <http://www.hartran.ee/index.php?id=7#s171> (дата звернення: 29.07.2022).

303. Пинаев А. А. Особенности составов преступлений с двойной и смешанной формами вины: учебное пособие. Харьков: Юридический институт, 1984. 51 с.

304. Пинаев А. А. Уголовное право Украины. Общая часть. Харьков: «Харьков юридический», 2005. 664 с.

305. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права. Часть Общая. Преступление. Москва: Наука, 1970. Т. II. 516 с.

306. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть общая. Москва: Государственное издательство, 1925. 235 с.

307. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренко, 2014. 728 с.

308. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

309. Під час захисту права дитини на утримання суд повинен дотримуватися норми Конвенції ООН 1989 р. щодо якнайкращого забезпечення інтересів дитини – ККС ВС: *сайт Верховного Суду*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/966071/> (дата звернення: 29.07.2022).

310. Підюков П. П., Канюс В. М. Неповнолітні як об'єкт кримінального насильства: термінологічно-правовий аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2001. № 6. С. 121–130.

311. Поліщук Н. І. Звільнення від покарання за хворобою у кримінальному праві України: дис. ... докт. філософ. Львів, 2021. 238 с.

312. Положення о плохом обращении и заброшенности детей, принято 36-й Всемирной медицинской ассамблеей, Сингапур: Положение от 01.10.1984 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_021#Text (дата звернення: 29.07.2022).

313. Положення про Департамент захисту прав дітей та усиновлення: затв. наказом М-ва соц. політики України від 07.08.2015 р. № 820. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id243185> (дата звернення: 29.07.2022).

314. Положення про дитячий будинок сімейного типу: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

315. Положення про Міжвідомчу комісію з питань охорони дитинства: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2000 р. № 1200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1200-2000-%D0%BF#n15> (дата звернення: 29.07.2022).

316. Положення про Національну поліцію: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-п> (дата звернення: 29.07.2022).

317. Положення про прийомну сім'ю: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

318. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини: затв. Указом Президента України від 11.08.2011 р. № 811 (у ред. Указу від 01.09.2015 р. № 528/2015). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

319. Положення про школу соціальної реабілітації: затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2012 р. № 734. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2012-п?find=1&text#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

320. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення карантності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020. 720 с.

321. Порівняльна таблиця до другого читання 04.07.2000 р. Проект Кримінального кодексу № 1029 від 12.05.1998 р. URL:http://static.rada.gov.ua/osmir/tables/06_2000/TABL10290O02.html (дата звернення: 29.07.2022).

322. Порівняльна таблиця до третього читання 04.04.2001 р. Проект Кримінального кодексу № 1029 від 12.05.1998 р. URL:http://static.rada.gov.ua/osmir/tables/04_2001/TABL10290O03.html (дата звернення: 29.07.2022).

323. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2012. 272 с.

324. Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-p?find=1&text> (дата звернення: 29.07.22).

325. Порядок здійснення органами опіки та піклування контролю за цільовим витрачанням аліментів на дитину: затв. наказом М-ва соціальної політики України від 15.11.2018 р. № 1713. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0102-19?find=1&text#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

326. Порядок здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: затв. наказом М-ва сім'ї, молоді та спорту від 23.09.2009. №: 3357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0966-09?find=1&text> (дата звернення: 29.07.2022).

327. Порядок переведення учнів закладу загальної середньої освіти на наступний рік навчання: затв. наказом М-ва освіти і науки України від 14.07.2015 р. № 762. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-15#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

328. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/162001537> (дата звернення: 29.07.2022).

329. Порядок проведення атестації та присвоєння чи позбавлення кваліфікаційних класів судового експерта експертам-психологам судовим: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 06.04.2018 р. № 635. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0553-18/sp:max100?find=1&sp=%26sp%3D%3Amax100&text#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

330. Посадова Інструкція представника Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: затв. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини від 25.04.2019 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/representatives-of-the-commissioner/> (дата звернення: 29.07.2022).

331. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 р., судова справа № 288/1158/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998245> (дата звернення: 29.07.2022).

332. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 6 червня 2019 р., судова справа № 678/494/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492124> (дата звернення: 29.07.2022).

333. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 26 червня 2019 р., судова справа № 611/314/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82769715> (дата звернення: 29.07.2022).

334. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 червня 2019 р., судова справа №

202/1776/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82769681> (дата звернення: 29.07.2022).

335. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 вересня 2020 р., судова справа № 524/8385/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91680840> (дата звернення: 29.07.2022).

336. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 29 жовтня 2020 р., судова справа № 51/749/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92602246> (дата звернення: 29.07.2022).

337. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 25 лютого 2021 р., судова справа № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443> (дата звернення: 29.07.2022).

338. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 20 квітня 2021 р., судова справа № 712/12532/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96503116> (дата звернення: 29.07.2022).

339. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 2 листопада 2021 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100957076> (дата звернення: 29.07.2022).

340. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 20 листопада 2018 р., судова справа № 208/1038/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78111127> (дата звернення: 29.07.22).

341. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 11 березня 2021 р., судова справа № 711/798/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95616559> (дата звернення: 29.07.2022).

342. Постанова Верховного Суду колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 червня 2021 р., судова справа № 689/471/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903715> (дата звернення: 29.07.2022).

343. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 лютого 2020 р., судова справа № 453/225/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679> (дата звернення: 29.07.2022).

344. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

345. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 24 грудня 2015 р., судова справа № 5-221кц15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55253289> (дата звернення: 29.07.2022).

346. Постанова Червоноградського міського суду Львівської області від 11 січня 2020 р., судова справа № 459/3761/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86845619#> (дата звернення: 29.07.22).

347. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. Харків: Вид-во Кроссруд, 2008. 364 с.

348. Права дитини: *сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/> (дата звернення: 29.07.2022).

349. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 548 с.

350. Правила опіки та піклування: наказ Держ. комітету України у справах сім'ї та молоді, М-во освіти України, М-во охорони здоров'я України, М-во праці та соціальної політики України від 26.05.99 № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

351. Приговор Гуляйпольского районного суда Запорожской области от 22 февраля 2010 г., судебное дело № 1-35/10. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/48138500> (дата звернення: 29.07.22).

352. Приговор Заводского районного суда г. Николаева от 27 мая 2010 г., судебное дело № 1-194/2010. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/66085027> (дата звернення: 29.07.2022).

353. Приговор Золочевского районного суда Харьковской области от 22 апреля 2015 г., судебное дело № 622/195/14-к. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/43774178> (дата звернення: 29.07.2022).

354. Приговор Ингулецкого районного суда г. Кривого Рога от 28 мая 2012 г., судебное дело № 1-438/11. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/24476672> (дата звернення: 29.07.22).

355. Приговор Киевского районного суда г. Донецка от 6 марта 2014 г., судебное дело № 1-955/11. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/37867872> (дата звернення: 29.07.2022).

356. Приговор Коминтерновского районного суда Одесской области от 16 ноября 2010 г., судебное дело № 1-500/10. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/83030558> (дата звернення: 29.07.2022).

357. Приговор Коминтерновского районного суда Одесской области от 18 декабря 2010 г., судебное дело № 1-137/10. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/82225923> (дата звернення: 29.07.2022).

358. Приговор Куйбышевского районного суда г. Донецка от 23 августа 2012 г., судебное дело № 0531/6438/2012. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/26658743> (дата звернення: 29.07.2022).

359. Приговор Куйбышевского районного суда г. Донецка от 29 августа 2012 г., судебное дело № 0531/5917/2012. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/25809294> (дата звернення: 29.07.2022).

360. Приговор Ленинского районного суда г. Харькова от 15 июня 2012 г., судебное дело № 2024/4196/12. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/24665700> (дата звернення: 29.07.2022).

361. Приговор Петровского районного суда г. Донецка от 25 сентября 2012 г., судебное дело № 0540/3114/2012. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/26275659> (дата звернення: 29.07.2022).

362. Приговор Пролетарского районного суд г. Донецка от 20 марта 2013 г., судебное дело № 1-360/11. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/30075259> (дата звернення: 29.07.2022).

363. Приговор Токмакского районного суда Запорожской области от 4 октября 2011 г., судебное дело № 1-259/11. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/50858026> (дата звернення: 29.07.22).

364. Приговор Торезского городского суда Донецкой области от 31 июля 2012 г., судебное дело № 1-574/11. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/25470557> (дата звернення: 29.07.2022).

365. Приговор Шевченковского районного суда г. Запорожья от 23 августа 2012 г., судебное дело № 0827/1842/2012. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/26610289> (дата звернення: 29.07.22).

366. Примерный уголовный кодекс (США): офиц. проект Ин-та американ. права / под ред. Б. С. Никифорова. Москва: Прогресс, 1969. 303 с.

367. Присяжнюк Т. І. Потерпівий від злочину: проблеми правового захисту: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 240 с.

368. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4.

369. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: пояснювальна записка до проекту Закону України від 03.06.2020 р. № 3587. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI02269A.html (дата звернення: 29.07.2022).

370. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. № 2398-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 38. Ст. 509.

371. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

372. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.

373. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

374. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

375. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р., № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

376. Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною»: наказ М-ва охорони здоров'я України від 12.05.2010 № 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

377. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах і енергії: наказ М-ва охорони здоров'я України від 03.09.2017 р. № 1073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1206-17#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

378. Про затвердження Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: наказ М-ва юстиції України від 29.01.2019 р. № 272/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-19#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

379. «Про зміну ст.ст. 143, 161 і 161а Кримінального кодексу УРСР»: Постанова РНК та ЦВК УРСР від 20 жовтня 1937 р. *Збірник Законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УРСР*. 1937. № 51. Ст. ст. 180-181.

380. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР.

URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

381. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

382. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 р. № 2623-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 354.

383. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: наказ Офісу Ген. прокурора від 04.11.2020 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

384. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст.142.

385. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 31. Ст. 226.

386. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10#Text> (дата звернення: 29.07.22).

387. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04?find=1&text> (дата звернення: 29.07.22).

388. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06#Text> (дата звернення: 29.07.22).

389. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text> (дата звернення: 29.07.22).

390. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 93.

391. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»: постанова Верховної Ради України від 22.02.2017 р. № 1906-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-19> (дата звернення: 29.07.2022).

392. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175.

393. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні: щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2019. 258 с.

394. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

395. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 р. № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

396. Проект Кримінального кодексу України № 1029, зареєстрований 12 травня 1998 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3865 (дата звернення: 29.07.2022).

397. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 02.01.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.07.2022).

398. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 29.03.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.07.2022).

399. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 25.07.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.07.2022).
400. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 02.10.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.07.2022).
401. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 18.05.2022 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 29.07.2022).
402. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22.11.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804 (дата звернення: 29.07.2022).
403. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ: Вища школа, 1982. 214 с.
404. Радутний О. Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю: монографія. Харків: Ксілон, 2008. 202 с.
405. Разработанные ВОЗ нормы роста детей. URL: <https://www.who.int/childgrowth/ru/> (дата звернення: 29.07.2022).
406. Раєвська Я. М. Соціально-психологічний супровід соціальних сиріт. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том XI. Вип. 14. С. 130–140.
407. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва: ООО «Профобразование», 2001. 133 с.
408. Реєстр методик проведення судових експертиз: *сайт М-ва юстиції України*. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/25> (дата звернення: 29.07.2022).
409. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 9 липня 1998 р., справа № 17/81-97.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

410. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 р., справа № 1-3/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00#Text> (дата звернення: 29.07.22).

411. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва: Юридическая литература, 1984. Т. I. Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин. 432 с.

412. Рубашенко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Все для юриста*. 2010. № 3 (93). С. 110–119.

413. Савельева В. С. Уголовная ответственность родителей за злостное уклонение от уплаты алиментов: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва: Б. и., 1979. 16 с.

414. Савельева В. С. Уголовная ответственность родителей за злостное уклонение от уплаты алиментов: учебное пособие. Москва: ВЮЗИ, 1982. 61 с.

415. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отд-ния Собств. Его Императ. Величества Канцелярия, 1857. Том десятый, ч. I: Законы гражданские. 754 с.

416. Семак С. В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. *Знання європейського права*. 2022. № 1. С. 114–120.

417. Семенов І. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 16 с.

418. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2006. 208 с

419. Сингаївська І. В. Спеціальний суб'єкт злочинів – батьки та особи, що їх замінюють: питання термінологічної уніфікації. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 105–109.

420. Ситнік О. «У вашого янгола немає крил»: що потрібно знати про випадіння дітей з вікон. *Українська правда. Життя*. 12 серпня 2019 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2019/08/12/237834/> (дата звернення: 29.07.22).

421. Сілкова А. О. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 259 с.

422. Сімейне право України: підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2012. 320 с.

423. Склад Комісії з питань правової реформи: затв. Указом Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення: 29.07.2022).

424. Советское уголовное право. Часть общая / под ред.: П. И. Гришаева, Б.В. Здравомыслова. Москва: Юридическая литература, 1982. 431 с.

425. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2014-2018 роках: статистичний збірник / Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, відділ аналізу судової статистики у кримінальних справах правового управління (ІІІ) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду. Київ, 2019. 125 с.

426. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2019 році: опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Київ, 2020. 102 с.

427. Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 р.: опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, Офісу Генерального прокурора, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Київ, 2021. 107 с.

428. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. 464 с.

429. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. 560 с.

430. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. / За ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Кн. 2. 568 с.

431. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність: узагальнення судової практики Верховного Суду України від 29.08.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0082700-03/sp:max100?find=1&sp=%26sp%3D%3Amax100&text> (дата звернення: 29.07.22).

432. Тавлуй О. В. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо усиновлення та інших форм сімейного виховання: монографія. Одеса: «Юридична література», 2018. 200 с.

433. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.

434. Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних / отв. ред. Ф. А. Лопушанский. Киев: «Наукова думка», 1977. 328 с.

435. Тимчук О. Л. Теоретичні аспекти причинного зв'язку в кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

436. Типова програма для кривдників: затв. наказом М-ва соціал. політ. України від 01.10.2018 р. № 1434 (у ред. наказу М-ва соц. політ. України від 13.10.2021 р. № 588). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

437. Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю: затв. постановою Кабінету Міністрів України від

02.09.2020 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

438. Типове положення про Комісію з питань захисту прав дитини: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/162001005> (дата звернення: 29.07.2022).

439. Типове положення про психоневрологічний інтернат: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2016-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

440. Типовий договір про патронат над дитиною: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.08. 2021 р. № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

441. Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: затв. наказом М-ва юстиції України від 04.11.2013 р. № 2300/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1866-13#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

442. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. Москва: Изд-во Московского университета, 1961. 444 с.

443. Трайнин А. В. Учение о составе преступления. Москва: Юридическое изд-во Мин. юстиции СССР, 1946. 185 с.

444. Трубников В. М. Новый взгляд на объект преступления. *Право і безпека*. 2002. Вип. 1. С. 81–88.

445. Туляков В. О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 29–41.

446. Тупица А. Я. Уголовно-правовая охрана интересов семьи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1982. 16 с.

447. Тютюгін В., Ус О. Вбивство через необережність: проблеми кримінальної відповідальності. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2007. № 3 (50). С. 250–254.

448. Уголовный кодекс Австралии / науч. ред. и предисл.: И. Д. Козочкин, Е. Н. Трикоз; пер. с англ. Е. Н. Трикоз. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 352 с.

449. Уголовный кодекс Австрии / Ассоц. юрид. центр; науч. ред. и вст ст. С. Ф. Милюков; авт. предисл. Э. О. Фабрици; пер. с нем. Л. С. Вихровой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.

450. Уголовный кодекс Аргентины: Закон Республики Аргентина от 29.10.1921 г. URL: <https://constitutions.ru/?p=5847> (дата звернения: 29.07.2022).

451. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. Н. И. Мацнев; пер. с фр. Г. И. Мачковский. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 561 с.

452. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин, пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 510 с.

453. Уголовный кодекс Грузии: Закон Грузии от 22.07.1999 г. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=212> (дата звернения: 29.07.2022).

454. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. С. С. Беляев; авт. предисл. С. С. Беляев; пер. с датск. и англ.: С. С. Беляева, А. Н. Рычевой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 230 с.

455. Уголовный кодекс Кыргызской Республики: Закон Кыргызской Республики от 28.10.2021 г. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112309> (дата звернения: 29.07.2022).

456. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики: Закон Китайской Народной Республики от 14.03.1997 г. URL: <https://asia-business.ru/law/law1/criminalcode/> (дата звернения: 29.07.2022).

457. Уголовный кодекс Латвийской Республики: Закон Латвийской Республики от 08.07.1998 г. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424> (дата звернения: 29.07.2022).

458. Уголовный кодекс Литовской республики / науч. ред. В. Павилониса; авт. предисл. Н. И. Мацнев; авт. вступ. ст.: В. Павилонис, А. Абрамавичюс, А.

Дракшене; пер. с лит. В. П. Казанскене. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 470 с.

459. Уголовный кодекс Республики Армения: Закон Республики Армения от 18.04.2003 г. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=63312> (дата звернения: 29.07.2022).

460. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред. и предисл. А. И. Лукашов. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. 298 с.

461. Уголовный кодекс Республики Кореи: Закон Республики Кореи от 18.09.1953 г. URL: <https://vseokoree.com/vse-o-koree/zakony-i-normativnye-pravovye-akty/ugolovnyj-kodeks-respubliki-koreya> (дата звернения: 29.07.2022).

462. Уголовный кодекс Республики Молдова: Закон Республики Молдова от 18.04.2002 г. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923#pos=2479;18 (дата звернения: 29.07.2022).

463. Уголовный кодекс Республики Польша: Закон Республики Польша от 06.06.1997 г. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1246817&subID=100110056,100110058,100110088,100110280#text> (дата звернения: 29.07.2022).

464. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино: Закон Республики Сан-Марино от 25.02.1974 г. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=> (дата звернения: 29.07.2022).

465. Уголовный кодекс Республики Таджикистан: Закон Республики Таджикистан от 21.05.1998 г. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325&doc_id2=30397325#activate_doc=2&pos=60;-108&pos2=1504;-70 (дата звернения: 29.07.2022).

466. Уголовный кодекс Российской Федерации: Закон Российской Федерации от 24.05.1996 г. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (дата звернения: 29.07.2022).

467. Уголовный кодекс Туркменистана: Закон Туркменистана от 12.06.1997 г. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31295286#pos=44;-46 (дата звернения: 29.07.2022).

468. Уголовный кодекс Турции: Закон Турецкой Республики от 26.09.2004 г. URL: <http://zarubejye.com/law/law15z.htm> (дата звернения: 29.07.2022).

469. Уголовный кодекс Узбекистана: Закон Узбекистана от 22.09.1994 г. URL: <https://lex.uz/docs/111457#158462> (дата звернения: 29.07.2022).

470. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Изд. восьмое, перераб. и допол. Харьков: Одиссей, 2012. 992 с.

471. Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г. / сос.: И. И. Курицкий, Л. А. Гиммельфарб, Н. И. Шихмантер. Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1927. 322 с.

472. Уголовный кодекс УССР: утв. ВУЦИК 23.08.1922 г. Изд. 2-е, офиц. Харьков: Юриздат, 1922. 100 с.

473. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / пер. с нем. и предисл. А. В. Серебринниковой. Москва: Изд-во «Зерцало», 2000. 208 с.

474. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с фр. Н. Е. Крыловой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 650 с.

475. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебринниковой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 350 с.

476. Уголовный кодекс Швеции: Закон Швеции от 01.01.1965 г. URL: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii#2:7 (дата звернения: 29.07.2022).

477. Уголовный кодекс Японии: Закон Японии от 24.04.1907 г. URL: <https://constitutions.ru/?p=407> (дата звернения: 29.07.2022).

478. Уголовное право. Общая часть: учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 720 с.

479. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Изд. В. П. Анисимова, 1903 г. 250 с.

480. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

481. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отд-ния Собств. Его Императ. Величества Канцелярия, 1845. 899 с.

482. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / изд. Н. С. Таганцевым. Изд. 13-е, пересм. и допол. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1908. 959 с.

483. Ус О. В. Теоретичні та прикладні проблеми кваліфікації в кримінальному праві України: монографія. Харків: Право, 2020. 704 с.

484. Усова Є. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злісному невиконанню обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 16 с.

485. Усова Є. С. Латентність злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Наше право*. 2014. № 4. С. 114–121.

486. Усова Є. С. Характеристика кількісних та якісних показників злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Наше право*. 2014. № 7. С. 150–158.

487. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного суду України від 15 лютого 2005 р. (витяг). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0050700-05#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

488. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 21 листопада 2006 р., судова справа № 5-4161км06. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/540051> (дата звернення: 29.07.2022).

489. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 12 липня 2011 р., судова справа № 5-1170км11. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/17316927#> (дата звернення: 29.07.22).

490. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 6 березня 2014 р., судова справа № 5-1кс14. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/37908428> (дата звернення: 29.07.22).

491. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27 лютого 2012 р., судова справа № 5-917км12. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/21607904> (дата звернення: 29.07.22).

492. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 червня 2016 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/58585802> (дата звернення: 29.07.22).

493. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 9–12.

494. Філіпенко В. Р. Актуалізація дослідження генези кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування в умовах реформування кримінального права. *Діджиталізація і безпека: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 19 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 366–371.

495. Філіпенко В. Р. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: порівняльний аналіз складу за чинним КК України та його проектом. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 23 черв. 2022 р). Київ: МДУ, 2022. С. 316–318.

496. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, в законодавстві держав романо-германської правової сім'ї. *Юридична*

осінь 2020 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 23 листоп. 2020 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 204–207.

497. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за особою в проєкті Кримінального кодексу України. *Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 22–23 жовт. 2020 р.). Харків: Право, 2021. С. 144–147.

498. Філіпенко В. Р. Потерпілий від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 160–162.

499. Філіпенко В. Р. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. Вип. 2 (14). С. 179–208.

500. Філіпенко В. Р. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 68 (2021). С. 230–235.

501. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 264–276.

502. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечні наслідки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 223–242.

503. Філіпенко В. Р. Щодо встановлення форми вини при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Необережні кримінальні*

правопорушення: проблеми теорії та практики: матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (Київ, 28 січ. 2022 р.). Київ: НаУКМА, 2022. С. 125–129.

504. Філіпенко В. Р. Щодо помилок при встановленні тяжких наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Юридична осінь 2021 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 18 листоп. 2021 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2021. С. 279–282.*

505. Філь І. М. Кримінально-правова та кримінологічна протидія неналежному виконанню професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником: автореф. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 21 с.

506. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Вид. 3-тє, доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2018. 394 с.

507. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. 1969. Вып. 10. С. 200–224.*

508. Хавронюк М. І., Калмиков Д. О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України. 2011. № 10. С. 42–48.*

509. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

510. Харитонов О. В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству: науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. 344 с.

511. Чугуников І. І. До питання про поняття об'єкта злочину. *Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юридична література, 2006. Вип. 27. С. 208–217.*

512. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Госюриздат, 1963. 382 с.
513. Шаргородский М. Д. Преступления против жизни и здоровья. Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. 511 с.
514. Шаргородский М. Преступления против личности в проекте Уголовного кодекса СССР. *Советская юстиция*. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. № 17–18. С. 9–15.
515. Шевців З. М. Основи інклюзивної педагогіки: підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2016. 248 с.
516. Шепітько М. В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с.
517. Шинкарчук А. Я. Кримінально-правові заходи реагування на прояви домашнього насильства: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2021. 245 с.
518. Юзікова Н. С. Проблема кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 1999. 160 с.
519. Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015 р. 20 с.
520. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.

**Підсумкові таблиці
щодо узагальнення вироків, винесених за ст. 166 КК України**

1. Кількість узагальнених вироків:				
1.1 За 2010 рік	1.2 За 2011 рік	1.3 За 2012 рік	1.4 За 2013 рік	1.5 За 2014 рік
137 (20,36 %)	83 (12,18 %)	146 (21,69 %)	89 (13,22 %)	64 (9,52 %)
1.6 За 2015 рік	1.7 За 2016 рік	1.8 За 2017 рік	1.9 За 2018 рік	1.10 За 2019 рік
39 (5,79 %)	29 (4,32 %)	23 (3,42 %)	21 (3,12 %)	13 (1,93 %)
1.11 За 2020 рік	1. 12 За 2021 рік	1.13 За січень-квітень 2022 року		
15 (2,23 %)	13 (1,93 %)	2 (0,29 %)		
<i>усього за 2010 - січень-квітень 2022 роки – 673</i>				

2. Кількість засуджених осіб				
2.1 За 2010 рік	2.2 За 2011 рік	2.3 За 2012 рік	2.4 За 2013 рік	2.5 За 2014 рік
146 (20,17 %)	87 (12,02 %)	157 (21,69 %)	98 (13,53 %)	69 (9,53 %)
2.6 За 2015 рік	2.7 За 2016 рік	2.8 За 2017 рік	2.9 За 2018 рік	2.10 За 2019 рік
43 (5,94 %)	30 (4,14 %)	25 (3,45 %)	22 (3,04 %)	15 (2,07 %)
2.11 За 2020 рік	2.12 За 2021 рік	2.13 За січень-квітень 2022 року		
16 (2,21 %)	14 (1,93 %)	2 (0,28 %)		
<i>усього за 2010 - січень-квітень 2022 роки – 724</i>				

3. Діяння вчинено:	
3.1 Злісно	3.2 Одноразово
448 (66,57 %)	225 (33,43 %).

4. Суспільно небезпечні наслідки вчинення злочину:			
4.1 невідповідність рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку	4.2 занедбаність дитини	4.3 невідвідування закладу освіти	4.4 відрахування з закладу освіти
110 (16,34 %)	78 (11,59 %)	9 (1,34 %)	1 (0,15 %)
4.5 вчинення дитиною, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, діяння, що містить ознаки	4.6 вчинення дитиною кримінальних правопорушень	4.7 засудження дитини за вчинення кримінального правопорушення	4.8 матеріальна шкода

кримінального правопорушення			
5 (0,76 %)	49 (7,28 %)	3 (0,45 %)	1 (0,15 %)
4.9 порушення житлових прав дитини	4.10 позбавлення дитини житла	4.11 порушення права дитини на статеву недоторканість	4.12 порушення фізичного та психічного розвитку дитини
1 (0,15 %)	1 (0,15 %)	5 (0,76 %)	239 (35,51 %)
4.13 тілесні ушкодження	4.14 смерть	4.15 самогубство	4.16 зникнення дитини
45 (6,69 %)	165 (24,51 %)	5 (0,76 %)	2 (0,31 %)

5. Потерпілі від злочину:

5.1 Дитина, що біологічно походить від батьків	5.2 Усиновлена дитина	5.3 Дитина, щодо якої встановлена опіка
669 (99,4 %)	1 (0,15 %)	3 (0,45 %)

6. Суб'єкти злочину:

6.1 Батько	6.2 Мати	6.3 Батьки	6.4 Усиновлювач	6.3 Опікун
55 (8,17 %)	563 (83,65 %)	51 (7,58 %)	1 (0,15 %)	3 (0,45 %)

7. Кримінальне правопорушення, поєднане зі злочином, передбаченим ст. 166 КК України, за наявності сукупності:

7.1 Ст. 121	7.2 Ст. 122	7.3 Ст. 125	7.4 Ст. 127	7.5 Ст. 128
4 (0,59 %)	4 (0,59 %)	10 (1,49 %)	1 (0,15 %)	4 (0,59 %)
7.6 Ст. 135	7.7 Ст. 136	7.8 Ст. 149	7.9 Ст. 150-1	7.10 Ст. 162
3 (0,45 %)	1 (0,15 %)	1 (0,15 %)	2 (0,31 %)	1 (0,15 %)
7.11 Ст. 164	7.12 Ст. 183	7.13 Ст. 185	7.14 Ст. 190	7.15 Ст. 271
18 (2,67 %)	1 (0,15 %)	10 (1,49 %)	3 (0,45 %)	1 (0,15 %)
7.16 Ст. 304	7.17 Ст. 305	7.18 Ст. 307	7.19 Ст. 309	
2 (0,31 %)	1 (0,15 %)	2 (0,31 %)	2 (0,31 %)	

8. Вид призначеного покарання:

8.1 Штраф	8.2 Громадські роботи	8.3 Арешт
8 (1,11 %)	5 (0,68 %)	2 (0,28 %)
8.4 Обмеження волі	8.5 Позбавлення волі	
135 (18,65 %)	573 (79,14 %)	

9. Вид застосованих інших заходів кримінально-правового характеру:	
9.1 примусові заходи медичного характеру у виді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку	9.2 примусове лікування (водночас з позбавленням волі)
3 (0,42 %)	1 (0,14 %)
9.1.1 тільки примусові заходи медичного характеру	9.1.2 примусові заходи медичного характеру (водночас з позбавленням волі)
2 (0,28%)	1 (0,14 %)

10. Розмір та строки призначеного покарання:			
10.1 Штраф у розмірі 510 грн	10.2 Штраф у розмірі 850 грн	10.3 Штраф у розмірі 1000 грн	10.4 Штраф у розмірі 1190 грн
2 (0,28 %)	3 (0,42 %)	1 (0,14 %)	1 (0,14 %)
10.5 Штраф у розмірі 1530 грн	10.6 Громадські роботи строком 150 годин	10.7 Громадські роботи строком 200 годин	10.8 Громадські роботи строком 240 годин
1 (0,14 %)	1 (0,14 %)	2 (0,28 %)	2 (0,28 %)
10.9 Арешт строком 3 місяці	10.10 Арешт строком 4 місяці	10.11 Обмеження волі строком 1 рік	10.12 Обмеження волі строком 2 роки
1 (0,14 %)	1 (0,14 %)	3 (0,42 %)	88 (12,26 %)
10.13 Обмеження волі строком 2 роки 6 місяців	10.14 Обмеження волі строком 3 роки	10.15 Обмеження волі строком 4 роки	10.16 Обмеження волі строком 5 років
1 (0,14 %)	36 (5,01 %)	6 (0,85 %)	1 (0,14 %)
10.17 Позбавлення волі строком 1 рік	10.18 Позбавлення волі строком 1 рік 6 місяців	10.19 Позбавлення волі строком 2 роки	10.20 Позбавлення волі строком 2 роки 2 місяці
9 (1,26 %)	2 (0,28 %)	345 (47,68 %)	1 (0,14 %)
10.21 Позбавлення волі строком 2 роки 6 місяців	10.22 Позбавлення волі строком 3 роки	10.23 Позбавлення волі строком 3 роки 3 місяці	10.24 Позбавлення волі строком 3 роки 5 місяців
13 (1,82 %)	138 (19,08 %)	1 (0,14 %)	1 (0,14 %)
10.25 Позбавлення волі строком 3 роки 6 місяців	10.26 Позбавлення волі строком 4 роки	10.27 Позбавлення волі строком 5 років	
3 (0,42 %)	34 (4,76 %)	23 (3,22 %)	

11. У сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями за вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, було призначено покарання у виді:			
11.1 Штраф	11.2 Громадські роботи	11.3 Обмеження волі	11.4 Позбавлення волі
2 (0,28 %)	2 (0,28 %)	17 (2,35 %)	46 (6,35 %)
<i>усього засуджено 67 (9,26 %) осіб від загальної кількості</i>			

12. Розмір та види призначеного покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 166 КК України, у сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями:			
12.1 Штраф у розмірі 850 грн	12.2 Штраф у розмірі 1530 грн	12.3 Громадські роботи строком 150 годин	12.4 Громадські роботи строком 200 годин
1 (0,14 %)	1 (0,14 %)	1 (0,14 %)	1 (0,14 %)
12.5 Обмеження волі строком 2 роки	12.6 Обмеження волі строком 3 роки	12.7 Позбавлення волі строком 1 рік	12.8 Позбавлення волі строком 2 роки
9 (1,24 %)	8 (1,11 %)	2 (0,28 %)	27 (3,72 %)
12.9 Позбавлення волі строком 2 роки 2 місяці	12.10 Позбавлення волі строком 3 роки	12.11 Позбавлення волі строком 4 роки	12.12 Позбавлення волі строком 5 років
1 (0,14 %)	9 (1,24 %)	5 (0,69 %)	2 (0,28 %)

13.1 Звільнено від покарання:	13.2 Реально відбували покарання:
617 (85,22 %)	107 (14,78 %)

14.1 Звільнено від призначення покарання:	14.2 Звільнено від реального відбування призначеного покарання:	14.3 Звільнено від подальшого відбування призначеного покарання:
1 (0,16 %)	615 (99,69 %)	1 (0,16 %)

15. Звільнено від покарання (залежно від загальної кількості звільнених осіб від покарання):			
15.1 У зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності	15.2 З випробуванням	15.3 З випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років	15.4 На підставі закону про амністію
<i>1 (0,16 %)</i>	<i>585 (94,82 %)</i>	<i>30 (4,86 %)</i>	<i>1 (0,16 %)</i>

16. Звільнено від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком:			
16.1 1 рік	16.2 1 рік 6 місяців	16.3 2 роки	16.4 2 роки 2 місяці
<i>320 (54,71 %)</i>	<i>31 (5,29 %)</i>	<i>183 (31,28 %)</i>	<i>1 (0,17 %)</i>
16.5 2 роки 6 місяців		16.6 3 роки	
<i>2 (0,34 %)</i>		<i>48 (8,21 %)</i>	

17. Звільнено від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, з іспитовим строком:		
17.1 180 днів	17.2 1 рік	17.3 1 рік 6 місяців
<i>1 (3,33 %)</i>	<i>15 (50,01 %)</i>	<i>1 (3,33 %)</i>
17.4 2 роки	17.5 3 роки	17.5 до досягнення дитиною семи років
<i>8 (26,67 %)</i>	<i>4 (13,33 %)</i>	<i>1 (3,33 %)</i>

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, які відображають основні результати дисертації:

1. Філіпенко В. Р. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. Вип. 2 (14). С. 179–208.

2. Filipenko Valeriia. The immediate object of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Art. 166 of The Criminal Code of Ukraine). Безпосередній об'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Visegrad journal on human rights*. 2021. № 2. Р. 299–304.

3. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 264–276.

4. Філіпенко В. Р. Суспільно небезпечні наслідки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 223–242.

5. Філіпенко В. Р. Суб'єкт злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 68 (2021). С. 230–235.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Філіпенко В. Р. Актуалізація дослідження генези кримінальної відповідальності за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за

особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування в умовах реформування кримінального права. *Діджиталізація і безпека: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 19 листоп. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 366–371.

2. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за особою в проєкті Кримінального кодексу України. *Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 22-23 жовт. 2020 р.). Харків: Право, 2021. С. 144–147.

3. Філіпенко В. Р. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, в законодавстві держав романо-германської правової сім'ї. *Юридична осінь 2020 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (Харків, 23 листоп. 2020 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 204–207.

4. Філіпенко В. Р. Потерпілий від злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.). Х.: Право, 2021. С. 160–162.

5. Філіпенко В. Р. Щодо помилок при встановленні тяжких наслідків злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Юридична осінь 2021 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (Харків, 18 листоп. 2021 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2021. С. 279–282.

6. Філіпенко В. Р. Щодо встановлення форми вини при вчиненні злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Необережні кримінальні правопорушення: проблеми теорії та практики: матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»* (Київ, 28 січ. 2022 р.). Київ: НаУКМА, 2022. С. 125–129.

7. Філіпенко В. Р. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: порівняльний аналіз складу за чинним КК України та його проєктом. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 черв. 2022 р).* Київ: МДУ, 2022. С. 316–318.